

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine

Peco, Asim

1986

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/cb8aca8a-a5cc-436b-8fe7-c19add4094bc>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

YU ISBN 86-7123-004-X
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LXI

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 35

ASIM PECO

**IKAVSKOŠTAKAVSKI
GOVORI ZAPADNE
HERCEGOVINE**

**SARAJEVO
1986.**

YU ISBN 86-7123-004-X
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

KNJIGA LXI

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 35

ASIM PECO

IKAVSKOŠTAKAVSKI GOVORI ZAPADNE HERCEGOVINE

Urednik

PETAR MANDIĆ,

dopisni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Recenzenti

Akademik PAVLE IVIĆ i akademik BOŽIDAR VIDOESKI

SARAJEVO

1986.

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERCEGOVINA

WORKS

TOME LXI

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Issue 35

ASIM PECO

THE IKAVIAN—ŠTAKAVIAN DIALECTS OF WESTERN HERCEGOVINA

Editor

PETAR MANDIĆ

Member of the Academy of Sciences and Arts
of Bosnia and Herzegovina

Reviewers:

Academician PAVLE IVIĆ and academician BOŽIDAR VIDOESKI

SARAJEVO

1986.

SADRŽAJ

Popis ispitivanih mjesta	6
UVODNI DIO	
Granice ovoga govora	7
Odnos ovoga govora prema susjednim govorima	7
Stanovništvo	11
Porijeklo zapadnohercegovačke štakavštine	12
Porijeklo zapadnohercegovačke ikavštine	15
Neka unutarnja raslojavanja ovoga govora	21
Jedna dijalekatska paralela	21
Razlike uslovljene nacionalnom pripadnošću govornika	29
Dosadašnji pomeni o ovome govoru	30
I. DIO FONETIKA	
Vokali	47
Vokalske grupe	53
Sekundarni samoglasnici	54
Redukcije samoglasnika	55
Slogotvorno /r/	57
Refleksi /ě/	57
Konsonanti	75
Sudbina sonanta // na kraju sloga	75
Fonema /h/	93
Fonema /f/	109
Afrikate	113
Sonanti /lj/ i /nj/	117
Izgovor sonanta /m/ na kraju riječi	121
Jotovanje	130
Suglasničke skupine /št/ i /žd/	133
Tragovi starijih promjena /k/, /g/ i /h/ ispred /i/	142
Asimilacije	144
Disimilacije	146
Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi	148

Metateza	151
Sekundarni suglasnici	151
Pojedinačne promjene / zamjene suglasnika	153
Distribucija suglasnika	154
Osnovne odlike zapadnohercegovačke akcentuacije	164

II. DIO MORFOLOGIJA

<i>Riječi sa deklinacijom</i>	167
I m e n i c e	
<i>Imenice muškoga roda</i>	167
Jednina:	
Nominativ	167
Genitiv	168
Vokativ	169
Instrumental	169
Lokativ	170
Muška lična imena	171
Množina:	
Nominativ	171
Genitiv	178
Dativ, instrumental i lokativ	183
<i>Imenice srednjega roda</i>	
Instrumental singulara	187
Množina:	188
Genitiv	188
Dativ, instrumental i lokativ	189
<i>Imenice ženskoga roda na -a</i>	
Jednina	190
Lična imena	191
Množina	
Genitiv	191
Dativ, instrumental i lokativ	193
<i>Imenice ženskoga roda na suglasnik</i>	
Instrumental singulara	194
Kolektivne imenice na -ad	195
Nekoliko napomena uz prethodno poglavlje	195
Etnici i ktetici	197
Z a m j e n i c e	
Lične zamjenice	199
Imeničke zamjenice	200
Pridjevske zamjenice	201
P r i d j e v i	
Opisni pridjevi	202
Komparacija pridjeva	203
Prisvojni pridjevi	203

Brojevi	
Osnovni brojevi	204
Zbirni brojevi	205
Redni brojevi	206
<i>Riječi sa konjugacijom</i>	
Glagoli	
Infinitiv	206
Prezent	207
Aorist	209
Imperfekat	210
Futur I	210
Futur II	210
Imperativ	211
Potencijal	211
Radni glagolski pridjev	212
Glagolski pridjev trpni	212
Glagolski prilog sadašnji	213
Glagolski prilog prošli	213
<i>Nepromjenjive riječi</i>	213
Prilozi	213
Iz zapadnohercegovačke mikrotoponimije	215
Tekstovi	217
Završne napomene	225
Summary	227
Literatura	229

Spisak ispitivanih mjesta

Bi	Bijača	Li	Lištica
Bio	Biograci	Lju	Ljubuški
G. Br	Britvica/Gornja	Međ	Međugorje
C. G	Crveni Grm	Or	Orahovlje
Če	Čerigaj	Po	Polog
Či	Čitluk	Rad	Radišići
D. S	Dobro Selo	Ras	Rasno
Gor	Goranci	Stud	Studenci
Gr	Grude	Tr	Trebižat
Har	Hardomilje	Uz	Uzarići
Hu	Humac	Vaš	Vašarovići
Izb	Izbično	Vi	Vitina
Ja	Jare	V1	Vranić
Koč	Kočerin	Zv	Zvirići
K. G	Krehin Gradac	Zvir	Zvirovići

UVODNI DIO

GRANICE OVOGA GOVORA

Današnja granica i-šta govora u Zapadnoj Hercegovini polazi od Raške Gore, na Neretvi, ide preko planine Čabulje do Vranića, kod Posušja, odatle izbija na Grude, zatim na Vitinu i republičku granicu prema SR Hrvatskoj (v. kartu). Naravno, i ova granica, kao i sve druge u granicama jednoga jezika, ne teži ka apsolutnoj preciznosti. Uvijek su u ovakvim slučajevima mogući govorni prelazi, moguće je da između tipičnih zh. govora i govora njihovih susjeda ima zona u kojima se ukrštaju osobine različitih govornih tipova. To je sve i shvatljivo i očekivano (isp. o tome kod mene: Prelazni govori). Dodajmo uz ovo da je M. Šimundić u radu o govoru Imotske krajine i Bekije (Ik) ovako povukao granicu između i-štak. i i-šćak. govora „od Cerovih Dolaca izbija na brdo Vranić, obuhvatajući Gradac, Mamiće i Grude, skreće prema jugozapadu između Drinovaca i Ružica, zatim obilazeći Poteševicu, izbija na brdo Milinu zasiđu i spušta se na podnožje Biokova među Raščanima i Kozicom” (str. 14). I Šimundić konstatuje u jednom dijelu ove govorne zone, tj. Ik, postojanje i štakavaca, i to u mjestima „kao što su Cerovi Doci, Gradac, Mamići i Gruda” (isto). To potvrđuje i moj materijal. Ja sam ovdje uključio Grude, iako je to upravo graničnik prema šćakavcima, ali tu, danas, ima podosta štakavizama, što nam dozvoljava da Grude svrstamo u naš zh govorni tip. Vitina je, opet, čisto štakavsko mjesto.

ODNOS OVOGA GOVORA PREMA SUSJEDNIM GOVORIMA

Naš govor ima u svome susjedstvu i jekavaca i ikavaca. Prvi su štakavci, drugi šćakavci. Granicu prema jekavcima čini rijeka Neretva: od Bijelog Polja do Čapljine; granica prema Imotskoj krajini i Bekiji ide od Vranića preko Gruda na Vitinu i republičku granicu; granica prema dalmatinskim govorima je, dobrim dijelom, republička granica između SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske. Istina, oba ova govorna tipa su ikavska, ali ima osobina koje karakterišu samo jedan od ovih govora.

Od centralnohercegovačkog govora, a to je prvi jekavski susjed našem govornom tipu, naš govor odvajaju, na prvom mjestu refleks *ž*: (i)jekavski: ikavskom. To je, nesumnjivo, najbitnija i najlakše uočljiva razlika između ovih dvaju govornih

tipova. Zatim slijede supstituenti sonanta — *l* na kraju sloga: -a (zh) : o (ch) (čita : : čito; bija : bijo; čava : čavo, posa : poso); pojava -n (zh) mj. -m u finalnoj poziciji riječi (čitan, radin s divojkon); odsustvo foneme *h* u glasovnom sistemu zapadnohercegovačkih ikavaca, izuzimajući Muslimane; u centralnohercegovačkom ovaj glas, takode, nalazimo, mada ne dosljedno, i u govoru drugih članova ove jezičke skupine; u zapadnoherceg. se fonema *f* najčešće zamjenjuje fonemom *v* ili *p*; u centralnohercegov. se javlja i ovaj naš konstriktiv; u zapadnohercegovačkom su obični deklinacioni oblici sa naizmijenjenim zadnjonepčanim plovizima *k* i *g* ispred obličkog završetka -i (divojki, nogi), u centralnohercegovačkom su još uvijek češći oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima (devojci, nozi); zapadnohercegovačka deklinacija ima više arhaizama od centralnohercegovačke; tu imamo i pojavu udvajanja završnog sonanta — *m* : kokošiman, rukaman; ch. ne zna za ovu pojavu; u zapadnoherc. su češće i brojnije partikule nego u ch.

Svakako, ima još razlika između ova dva govorna tipa, ali su i ove dovoljne da nam dokažu opravdanost njihovog odvajanja. Uostalom, ja sam na te razlike ukazao znatno ranije, u radu o centralnohercegovačkom govoru (JF XXV, 1961/62).

Od govora Imotske krajine i Bekije naš govor odvajaju na prvom mjestu refleksi starih sugl. skupina *stj, *zdj, *skj, *zgj... Naš govor ima, po pravilu, mjesto tih skupova sekvence *št*, *žd*; u govoru Imotske krajine i Bekije, opet, nalazimo sekvence *šč*, *žd*. U govoru Ik sekvence -al > a (isto, 35), sekvenca -il > io → ijo (str. 59). U našem govoru sonant -l u finalnoj poziciji sloga zna za dvojake supstituante. Preovladuje al > a, ali nisu malobrojne ni potvrde za -il > ia -ija. Istina, ima potvrda i za al → ao > o, kao i za il → io → ijo. Jedan dio Ik zna i za pojavu svodenja dvaju afrikatskih parova na jedan iz skupine, onaj palatalniji. To je jugozapadni dio Ik „u Rasovcu, Grabovcu, u većem dijelu Zagvozda (u južnome i zapadnom, tj. onom uz Rastovac i Grabovac) i manjem dijelu Medova Docca u predjelu zvanom Goričaj, koji također graniči s Grabovcem”. A ta su mjesta granična prema Dalmaciji, prema Poljicima (omiškim) i Makarskom primorju gdje se, takode, javlja *ć* mj. *č*. I u Imotskom imamo *ć* mj. *č*. To se proširilo i na selo Glavinu (Šimundić, op. cit. 70). U našem govoru, ako se izuzmu Muslimani Ljubuškog i Vitine, ova pojava je nepoznata. Postoje i još neke razlike, kako u fonetici i akcentuaciji, tako i u oblicima, ali na njih ovdje nije potrebno posebno ukazivati. One će biti kasnije spomenute.

I Drežnica, na Neretvi, pripada zapadnohercegovačkoj govornoj zoni, ali onoj *i-šća* tipa. Prema podacima koje nam je o tome govoru dao M. Okuka (v. M. Okuka : Glas [h] u govoru Drežnice, Književnost i jezik, 2, Beograd 1982, 101—103 i: Govorne osobine stanovništva Drežnice, GZM, n.s. knj. 38, Sarajevo 1983, u štampi) za drežnički govor, kao karakterne osobine, a koje odvajaju taj govor od našega zapadnohercegovačkog i-šta govora, mogle bi se navesti sljedeće: nepostojanje foneme *h* ni u govoru Muslimana — ta osobina odvaja govor Drežničkih Muslimana i od Muslimana zapadne Hercegovine, Vitine i Ljubuškog, i od Muslimana najvećeg dijela sh jezičke teritorije uopšte (o tome posebno u mom radu koji se štampa u Radovima ANUBiH). Muslimani Drežnice razlikuju oba naša afrikatska para, što nije osobina Muslimana zh govornog područja, upravo nije osobina naših i-šta Muslimana. U Drežnici imamo: *svincćo*, *juncćo* prema zh *svineće*, *juneće*. Prema našem: *kota*, *posa*; *doša*, *iša* u Drežnici je *koto*, *poso*; *došo*, *išo*. I drežnički Muslimani znaju za *lj* > *j*, *nj* > *n*, kao i Muslimani naše govorne zone, ali, zato, u Drežnici imamo uopštavanje vokala -e u Nsg im.ž.r. tipa *Begze*, *Đule*, *Naze* (o imenima ovoga tipa v. kod mene: O nekim specifičnostima zapadnobosanske

antroponimije, JF XXXIV, Beograd 1978, 89—109), što nije osobina drugih hercegovačkih govora, ali jeste nekih i-šća govora Bosne. U govoru Drežnice morfeme -om i -ov potisle su morfeme -em i -ev, što nije slučaj sa našim govorom, mada su i tu frekventniji oblici sa prvim nego sa drugim morfemama. Drežnički govor zna za oblike tipa: *svojon tetki, na ton našon zemji, u mojon kući* — što se ne javlja u našem govoru. Sve ovo govori da Drežnica, po cjelokupnoj svojoj strukturi, ne pripada zapadnohercegovačkom i-šta govornom tipu.

Od govora duvanjskog područja naš govor, takode, odvajaju refleksi starih skupina *stj, *zdj... Prema zapadnohercegovačkom štakavizmu u duvanjskom govornom tipu imamo šćakavizam. Tako u s. Vojkovićima, kod Duvna, nalazimo pored ikavizma (*lipo, cvita, svit, dite; dica, neditlja, misecu, srđnji, srđete, ovdi, dikoji, vrilo, nigdi, u Nimačkōj, pōjis*), i šćakavizma (*šćavel, kumpirišće, gōdišće, klišća, šćap, s kliščim*, iako i: *šćetalište* — što je, svakako, prihvaćeno u tom obliku, *diždēnjāk : diždēnjāk* se i ovdi more vidit) tu imamo još i ove osobine: *nādā se, pōmakā se*, uz: *svrnio, bijo, vidiyo; kokirus, jēčimeni krū, od jēčima; kosi kōsōn, ore s trāktoron, plūgovin* pored: *čēlōm, čēlām, z brātom; ōvācā/ovācā, drugōvā, sinōvā; sīnovima/sīnovim/sīnovin; momākā, kokirusišća, stōlicā, šēnā, čerijū, iljādā; bācio jist krāvan i ōvcān, ōtišā cūram, medū kravan, o šēnam, o čerima, ū kućam, pō njivan, ū knjigan; s mēnōm/mēnōn, s tēbōn/tēbōm*; up. i: *pridi k njōm, s njizi, nāmi, vāmi; rōdijāci/rōdjāci, okrenulo se, pōmaknula se, nalidi, ulidi; kāmēn mējāš; preda što se prelo, slādi je, mlādā je; obīman, dvista i šēsēt i pēt, iljadu i četiri stō*.

I Mesihovina (Mesiovinia), Duvno, pripada ovom i-šćak. govornom tipu. Tamo imamo: *šćap, ūlišće, kumpirišće, kukirusišće, klišća*, ali: *diždēnjāk*, zatim: *ōće, ājde, lādno, krūa, Mesiovinia, mūa; išā, dōšā, nādā se; ūnde, tūde, sēdmero, pētero; sinōvā, vōlōvā, šēnā, sestārā, čerijū; daj krāva-i, divōjkan, cūran, ōvcān, kōzan*, uz: *sa sīnovima/sīnovim, sa mōmcima* (moji podaci).

Ovakav govorni tip nalazimo i u s. Kovači kod Duvna: ikavizam (*snig, cvitce, žlib, lin, bili, dīlim, bīs, brīg; mēdvidā, mistā, kōlinā, mrīžā, biligā*); šćakavizam (*gūšćaria, ušćino, pušćat, ognjišće, ūlišće, vrišćat, pišća, iščēm, nāmrišćen*); ali: *mōgō, rēkō, lēgō, pēkō, ōvō* (imenica); *plēo, klēo; bācio, zabōravijo; izō, ōbō; čōvikom, pīstom, nōžom, ditetom, vōdōm, s mēnōm, s tēbōm, dōbrōm, sijēm, nīsom, sīdim...* (Ivan Jurčević: *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, 15, Novi Sad 1979, str. 101—119).

I u Lipi, kod Duvna, imamo i-šća govorni tip. Prema podacima koje nam daje Svetozar Marković (*Jezik Ivana Ančića, bosanskog pisca XVII veka*, SDZb. XIII, Beograd 1958) u Lipi i okolnim selima imamo, pored ikavizma (*snigovi, pōjidēmo, bilišan, kuditlja, prōlitōs; za vrīme, mliko, bīl ko snig, mīša, cīv, crīp, dite, slīp*); -tu čak imamo i Srba ikavaca (s. Raščani str. 42, 43), šćakavizma (*šćap, šćāpa, šćēne, šćēta, grāblišće, ognjišće, gōdišće, budalāščina, ūlišće, nāraščāj, Rāščāni, smōžden, smōždijo, zviždit, zvižda* (str. 78), i: *bijō, vidiyō; dōšō, pripovidō, obāšō, prōšō, naspāvō se, prōdō, sīkō, prišō, písō* (str. 55).

I u Čitluku, Posušje, imamo i-šćak. govorni tip: (*lipa, sīno, dite, vrīme, kōlina, silo, sīdit, nēdilja, kuditlja, navīščivā se; vrišćat, pušćat, zviždi, zvižda, gōdišće*, ali i: *prēgršt, pridvorište*), tu je i: *dōšā, pōšā; sēdam, ōsam, jēčim, znām, s kōlim*, rjede: *s pravoslāvcin, kāžen* (o govoru Čitluka v. niže, str. 21—29).

Šćakavski su i dalmatinski govori Podbiokovlja. Tako u Zaostrogu, prema podacima koje daje S. Banović, imamo: *višćica, šćapićom, ognjišću, na šćetu, šćuca, šćucavca, zviždanje*. Tu je i: *k njon, jon; najtežja, težja, bližje, širje* (Banović, *Vjerovanja*).

Kao što primjeri pokazuju, naš govor ima u svom susjedstvu uglavnom šćakavce, svi govori osim ch. To će biti i shvatljivo, ako se zna istorija ovih krajeva. Ijekavci su u svom širenju u ove krajeve stigli do Neretve. Neretva je bila njihova krajnja zapadna granica. Mada ova rijeka nije nesavladiva, ona je u našem slučaju bila, a dobrim dijelom i ostala, prava dijalekatska granica. Istina, i onaj zapadniji krak štokavskog dijalekta bio je šćakavski, ali je u svom daljem razvitku krenuo vlastitom stazom, i mjesto -ě je razvio -i. Što šćakavština nije prodrila i u ove krajeve, razloge treba tražiti kako u kompaktnosti šćakavštine na ovom tlu, tako i u vezama koje su postojale sa govorima preko Neretve. Uz to, ova je oblast činila sastavni dio Huma i Hercegovine od najranijih vremena, a šćakavština se u svom širenju ka jugu nije spuštala ispod Drežnice. Niti se sa zapada širila dalje od linije Grude-Vitina.

STANOVNIŠTVO

Prema Popisu stanovništva i stanova, 1971. nacionalni sastav ispitivanog područja izgledao je ovako:

Čitluk, od 15.359 stanovnika, Hrvata je bilo 15.055, Muslimana 183, Srba 64.

Grude, od 19.203, Hrvata — 19.111, Srba 32.

Lištica, od 27.285, Hrvata — 26.940, Muslimana — 43, Srba — 234.

Ljubuški, od 28.269, Hrvata — 26.198, Muslimana — 1.812, Srba — 118.

Ovakav nacionalni sastav imaju i mjesta koja se nalaze u sastavu našega govora, a pripadaju opštinama Mostar i Čapljina. Brojčani odnosi ovdje se ne daju, pošto je u Popisu dato stanje za cijelo opštinsko područje, a te dvije opštine imaju veći dio područja istočno od Neretve. (v. Popis stanovništva i stanova 1971, Nacionalni sastav stanovništva po opštinama, Beograd, april 1972).

Osnovni izvor za utvrđivanje porijekla stanovništva Zapadne Hercegovine je Dedijerova studija: *Hercegovina* (SEZb. XII, Beograd 1909); u novije vrijeme M. Vego dao je opis Brotnja (M. Vego: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981).

Prema Dedijerovim podacima od 348 porodica „gotovo trećina” (107) doseljena je „neposredno iz Dalmacije” (str. 150, separata). U Bekiju je najviše doseljeno iz „dalmatinske granice” (151).

Druga oblast koja je dala stanovništvo ovim krajevima je „karsna zaravan između Mostara i Ljubuškoga” — 60 porodica (isto). Dakle, u pitanju su unutarnja seljakanja u granicama Zapadne Hercegovine.

Dedijer, dalje, tvrdi da su obje ove migracione struje „vrlo mlade”, najviše 200 godina, što za naš problem i nije malo. Dva stoljeća su više nego dovoljna da se u skoro istom govornom tipu, i u istoj konfesionalnoj, ili nacionalnoj skupini, izvrše govorna uravnavanja. Dedijer, isto tako, konstatuje da je na ovom tlu malo starinaca i da oni „malo znaju pričati o starijem stanovništvu” (151). To, dobrim dijelom, vrijedi za veći dio Hercegovine.

Razlozi koji su uslovlili ovakve migracije nejednake su prirode: od opšteljudskih težnji ka vječitom pokretu, do želja da se nade bolji i udobniji kutak za život. Tu spadaju i različita „uvincavanja”, dolazak na „ženinstvo”, ali je bilo i onih nevoljnih seljakanja. Ipak, sva ta seljakanja, dobrim dijelom, bila su u granicama istoga, ili vrlo bliskoga govornog tipa. To je za naša ispitivanja od velikog značaja.

U posebnom dijelu ove studije Dedijer daje podatke za mnoga sela sa ovoga područja. Tako, npr., u Radišićima (Ljubuški) početkom ovoga vijeka bilo je 125 kuća, i to: Donji Radišići — 30 k., Za Brdom — 27 k., Ereševa Mala (!) 39 k., Vujevića Mala 29 k. Po porijeklu najviše ih je došlo iz granica Zapadne Hercegovine: Široki Brijeg — Lištica, Brotnjo, Tihaljina, Bekija, Mostarsko blato. Slične konstatacije su date i za Vitinu, Ljuti Dolac, Biograda, Jare, Lišticu, Izbično.

Za Muslimane Vitine Dedijer daje ove podatke: Mesihovići (kod Dedijera Mesijevići), 4 kuće, Dizdarevići, 15 k., „iz Eski Babe, u Anadolu”; Lalići „iz Šperkovine iza Vrgorca”, Kapetanovići (Puzdrići) „iz Gvozda” ili „iz Kozica”, Krehići (kod Dedijera Krejići) „iz Ljubuškog”, Jakić „iz Ljubuškog”, Maksić „od Radobolje kod Makarske”, Livnjak prije 60 godina — iz Livna, Bukve „iz Ljubuškog”.

Kao što vidimo, i među Muslimanima Vitine preovladuju oni koji su nosili iz starog zavičaja isti ili vrlo sličan govorni tip. A govor starinačkog stanovništva je poslužio i onima koji su ovamo stigli iz Anadola da uspostavljaju komunikaciju sa susjedima, znači — i oni su se uklopili u zh. govorni tip, i to štakavsku njegovu varijantu, kakvom su govorili Vitiinjanji prije dolaska ovih Anadolaca, tj. i prije dolaska Turaka u naše krajeve. Moguće je da su oni Muslimani koji su ovamo stizali iz Dalmacije, od Makarske ili iz Šperkovine, nosili u svom glasovnom sistemu poneku značajku koja i danas govor Muslimana odvaja od govora Hrvata — recimo jedan afrikatski par umj. dva ili pojavu -j mj. -lj, odnosno pojavu -n mj. -nj. Docnije će ova osobina postati obilježje govora Muslimana — Ljubuškog, Vitine, pa i Čapljine i Mostara.

PORIJEKLO ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŠTAKAVŠTINE

Da bismo mogli tačnije odgovoriti na pitanje koje nas ovdje interesuje, nužno se, makar i ukratko, upoznati sa nekim istorijskim podacima, sa istorijskom prošlošću ovoga dijela današnje Hercegovine.

Kako nas istoričari obavještavaju, car Hraklije „ustupio (je) Srbima zbog Obara opustele zemlje: Srbiju, Pogansku (tj. neretljansku oblast), Zahumlje i Travuniju s Konavljem” (Čorović, *Historija*, 100). U XIII vijeku oblast između Neretve i Cetine pripadala je Petru, koji je bio iz porodice humskog kneza Miroslava, brata Stevana Nemanje (*op. cit.* 223). U tom periodu granica srpske države, prema Čoroviću, dopirala je do Vrulje, kod Makarske (isp.: „Zapadna granica srpske države dopirala je, na početku XIV veka, do Vrulje kod Makarske. Tu je kralj Milutin 1303/4. god., u vreme kad mu je sin gospodario Zahumljem, imao sastanke sa Pavlom Šubićem”, *op. cit.* 234).^{*} A to je vrijeme kada se šire granice

^{*} U jednoj povelji Stevana Nemanje, nedatiranoj, ali, svakako, sa kraja XII vijeka, možda između 1190. i 1192, čitamo da raški vladar dozvoljava Splićanima da izlaze slobodno u njegovu zemlju. To bi govorilo da je Nemanjina država dopirala do blizu Splita (isp. o ovome M. Dinić: *Tri povelje iz spisa Ivana Lučića*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. III, 1955, str. 69—94, kao i G. Ružičić: *Tri stare srpske povelje*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, knj. IV—V, Novi Sad 1961—1962, str. 291—299. Takvo stanje potvrđuje i Đuro Kačić iz Omiša, kada piše Dubrovčanima da je njemu, i njegovoj ženi „a svojoj kćeri” kralj Vladislav „po zapovedi kralja Uroša” dozvolio da se slobodno kreću do Dubrovnika (isp. Stojanović Ljuba: *Srpske povelje i pisma*, knj. I, br. 32. Ovo bi, uostalom, išlo u prilog teze R. Novakovića o mjestu srednjovjekovne Srbije (v. Relja Novaković: *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd 1981, str. 22, 45, 49, 51. V. i Mitar Pešikan: *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba*, Onomatološki prilozi, III, Beograd 1982, str. 36—39).

i Bosne prema zapadu. Ćorović konstatuje da se početkom četvrte decenije XIV vijeka bosanska vlast proširila i na Hum, da je Neretva u rukama Stjepana Kotromanića (*isto*, 256), a kralj Tvrtko nosiće u svojoj tituli i oznaku gospodara Huma i Zahumlja /up. Kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji (Нѣмъски земљи), Donjim krajevima (Долѣнимъ краемъ), Zapadnim stranama, Usori, Soli i Podrinju (Podreniju) (str. 310)/.

Na drugom mjestu kod Ćorovića čitamo da se granica bosanske države, u Porfirogenitovo vrijeme, na zapadu nalazila oko Plive, iako je Pliva ulazila u sastav hrvatske države, zatim je dopirala do Cetine i Livna i povijala se prema Humcu na Trebižatu. Uz to se ističe da se jugozapadna granica „držala jednog dela rimskog limesa, ali od naših oblasti ona (tj. granica) nije pripadala toliko Bosni, koliko Neretljanskoj oblasti” (Ćorović, Razvoj, 9). Navodim i ovaj Ćorovićev podatak o širenju bosanske države prema jugu: „Među prva osvajanja Stepanova (tj. bana Stjepana Kotromanića, A. P.) spada i njegovo širenje prema jugu, na račun raške države. On je iskoristio građanski rat, koji je nastao u Srbiji posle smrti kralja Milutina, i osvojio je do 1325. g. Zagorje i deo Huma”, i dalje „U tom pravcu on je prvi znatno prekoračio staru bosanku granicu”. Docije će se on spustiti do Neretve, a u „leto 1327. god. očekivao se njegov dolazak u mostarsko Bišće” (str. 32). Toponim Raška Gora, između Mostara i Drežnice, prema Ćoroviću „upućuje na verovatno staro područje raške države, ako ne i samu graničnu oznaku” (*op. cit.* 33).

Odvajanje Huma i Hercegovine od Bosne potpomagali su Turci (up. kod Ćorovića: „kao najuspeliji potez te turske politike dolazi 1448. god. odvajanjem Huma od Bosne i proglašavanje Stepana Vukčića hercem te oblasti”, str. 34, kao i Ćirković, Kosača). Njima je bilo u interesu da oslabe snagu bosanske države i da na taj način što lakše prodru i u ovu našu srednjovjekovnu državu.

Granice Hercegovine, tj. oblasti kojom je upravljao Herceg Stjepan, išle su od „Sutorine i Risna do Morače, Ostroga, Mileševa, pa na severozapad Limom, Drinom i planinama do ispod Hodidjeda, a na zapad do blizu Cetine, Visućeg, Imotskog, Vrgorca i Livanjskog Polja” (Ćorović, Historija, 484).

Poslije Hercegovine smrti (umro je 22. maja 1466, Ćorović, Historija, 585), Turci postepeno zauzimaju ove naše oblasti, da bi, padom Novoga, 1482. „pao i poslednji slobodni grad stare bosanske države” (*isto*, 605). Prema Vegi, poslije 16. septembra 1471. Turci osvajaju Počitelj i tako pod njihovu vlast dolazi cijela mostarska nahija „kojoj su pripadali krajevi na desnoj strani Neretve do Imotskoga” (Vego, Postanak, 49).

Turci su u prvo vrijeme ove krajeve uključili u Bosanski sandžak da bi se poslije 1470. našle u Hercegovačkom sandžakatu sa sjedištem u Foči. Današnja granica između SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske je granica koja je poslije rata 1714—1718. uspostavljena između Turske i Venecije u našim krajevima. Tom podjelom Imotski dolazi pod mletačku upravu. Tada se stvara i novi toponim: Bekija od tur. *behiye* = ostatak, tj. ostatak nekadašnjeg imotskog kadiluka pod turskom upravom (Šimundić, Ik, 12; v. i Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956, str. 2). Tom podjelom pocijepano je i šćakavsko područje u hercegovačkim granicama.

Sve ove podatke bilo je potrebno navesti da bi se, istorijski, mogli sagledati korijeni šćakavštine u zapadnoj Hercegovini. Prema navedenim podacima jasno je da je ovdje šćakavština autohtona, da je ona tu stigla zajedno sa našim dalekim precima i da čini sastavni dio šćakavštine kao dijalekatskog fenomena. Istina, i

ovaj govorni tip, tj. štakavština, kao i zapadnija šćakavština, čine sastavni dio štokavskog dijalekta a, vjerovatno, oni su i do dolaska naših predaka na Balkan činili dijalekatsku cjelinu da bi se na našim prostorima razdvojili: štakavština zahvata istočnije predjele, a šćakavci naseljavaju zapadnije oblasti i produžuju bliže veze sa čakavcima, koji su se spustili do jadranskih obala i ostrva.

Istina, da to i ovom prilikom istaknem, za ta daleka vremena nisu nam do detalja poznate ni državne granice, a šta tek da se kaže za međudijalekatske i međugovorne mede. Kao što su se u zapadnoj Bosni međusobno dodirivali i prožimali štokavski i čakavski govori, tako su se i u ovim prostorima međusobno dodirivali štakavski i šćakavski štokavski govori, a nisu im bile daleko ni mede, to znači i osobine, čakavskih govora (v. kod mene Ikavskošćakavski). Jer, da podem od konstatacija prof. P. Ivića: „es ist auf jeden Fall illusorisch, die Frage zu stellen, wo die mittelalterlichen Grenzen zwischen dem Štokavischen und dem Čakavischen verliefen. Solche Grenzen bestanden in jener Epoche einfach nicht. Es bestand zwar ein formierter ausgeprägter ča — Dialekttyp in den Gebieten des kroatischen Staates und ebenfalls ein formierter što-Typ im Gebieten des Nemanjidenreiches, aber in dem Zwischenraum zwischen diesen Polen existierte eine grosse Anzahl stufenförmig angeordneter Übergangstypen” (Dialekte, 68). Ono što vrijedi za međudijalekatska teritorijalna razmeda, to, dobrim dijelom, vrijedi i za kretanje pojedinih izoglosa. Dešava se, i ne rijetko, da neka izoglosa, naprosto, iskoči iz svoga snopa i prodre duboko u područje koje pripada drugom dijalektu/govoru. Takvim potvrdama obiluje naša dijalektologija. Takvih primjera nalazimo i u ovom govoru, a to nisu samo primjeri tipa: *reste, rebac*, nego i oni tipa *judi, jubav*, odnosno *mejaš*, koji dopiru do obala Neretve. Neke, čak, i preskaču njene obale. A da dijalekatske osobine mogu biti relevantne i za granice naših srednjovjekovnih država, to je, takođe, od ranije poznato. To, uostalom, pokazuje i granica štak. i šćak. govora u zapadnoj Hercegovini. Dokle danas dopiru granice štakavštine u ovom dijelu Hercegovine, dotle su, sigurno, dopirale granice srenjovjekovne srpske države u kojoj je bilo središte što-govora (isp. Ivić, Dijalektologija 179; Dialekte, 196). A ako među ovim granicama (državnom i govornom) ima i većih neslaganja, to treba objašnjavati činjenicom da u ta daleka vremena ni državne granice nisu bile jasno određene, a ni razlike među govorima isuviše iskristalisane. Kada je riječ o razlikama između štak.- i šćak.-govora štokavskog dijalekta za taj period mogu se istaći samo sekvence *št* i *žd*: *šč* i *žd*. Sve ostale osobine, i fonetske, i prozodijske, i morfološke, mogle su imati ista obilježja, tj. nazali su u svim pozicijama prelazili u iste oralne glasove (*ruka, ruku; pet, jezik, početi, žetva*), poluglasnici su se prvo izjednačili, a zatim se, u jakom položaju, mjesto poluglasnika javio samoglasnik -a (*dan, san, jesam* i sl.), slogotvorno l dalo je -u (*buha, jabuka, sunce*), inicijalna sekvenca -vž dala je u- (*udovica, uš*), čr je dalo cr (*crn*); zajednička obilježja imala je i akcentuacija: uprošćena starija akcentuacija, ali još uvijek politonijska: uz cirkumfleksnu postojala je i akutska intonaciona komponenta izražena u metatonijskom akutu; mjesto akcenata je bilo slobodno (*vodà : vòdu, vodě; stráža, mlātiš*), zajedničke su bile i morfološke značajke: deklinacija je uprošćena, veći broj deklinacionih obrazaca sveden je na znatno manji, potvrvene su razlike između starih -a i -ja osnova, preovladali su nastavci starih mekih osnova u promjeni imenica ž.r. (gen. sing. *duše, žene*; dat. sing. *duši, ženi*) i sl. Tek će se od XIV vijeka počinjati javljati neke razlike između ovih govora. Te razlike će, prvenstveno, biti rezultat nesinhronizovanih inovacija u ovim govorima. Istočniji dio što-govora, tj.

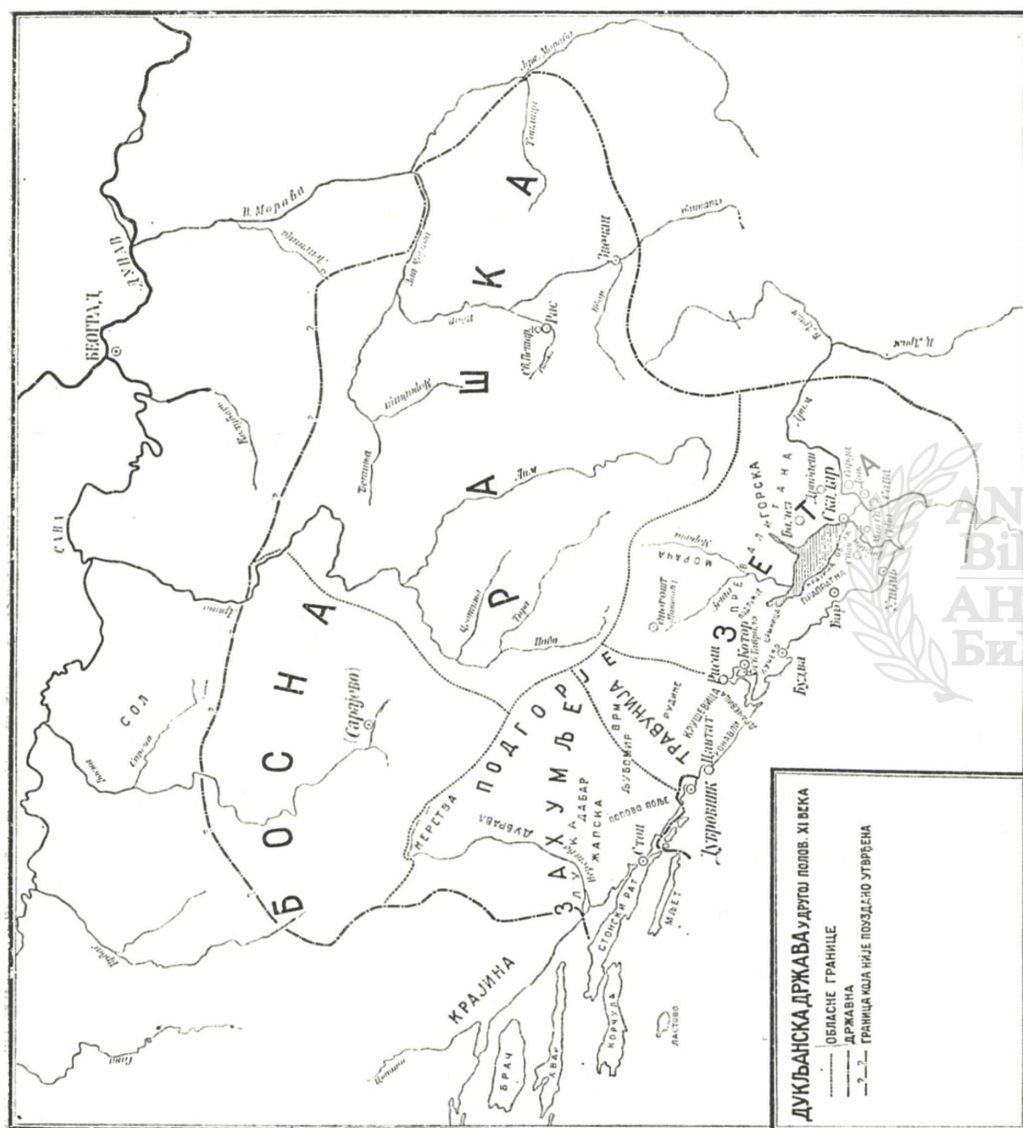
štakavski govori dinarske zone, imaće znatno šire polje inovacionih kretanja i njihov tempo će biti izrazitiji; u šćak.-govorima, pak, iste te zone, postojaće isti, ili slični, inovacioni impulsi, ali njihov tempo će znatno zaostajati za tempom onih prvih. Drugo je pitanje zašto je to tako.

Mada u svim ovim mjestima danas imamo novije deklinacione odlike, još uvijek će se naići i na poneki morfološki arhaizam.

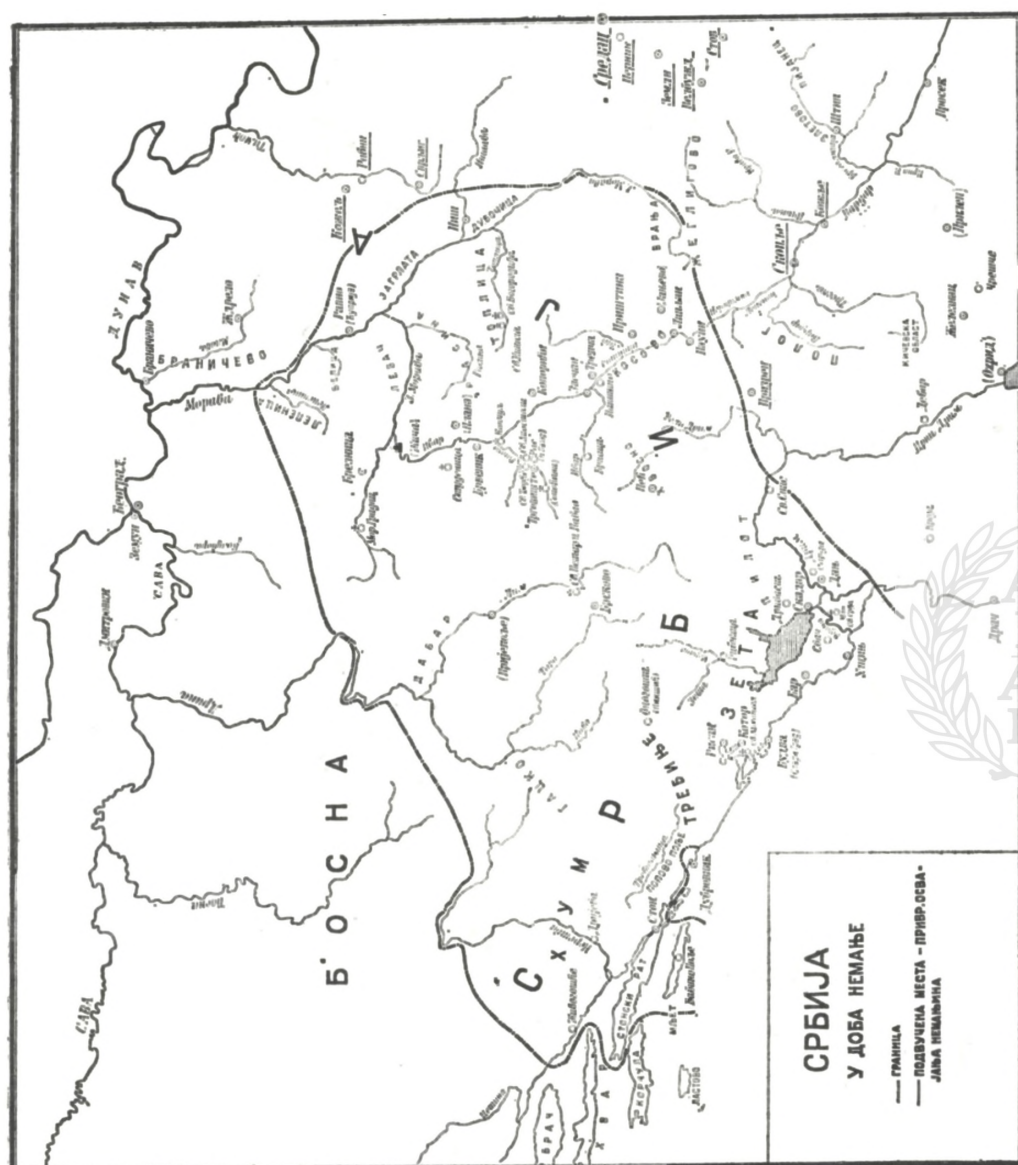
PORIJEKLO ZAPADNOHERCEGOVAČKE IKAVŠTINE

O porijeklu ikavskih govora kao dijalekatskog fenomena kod nas se dosta pisalo. Ja sam ukazao na najvažnija mišljenja o tome problemu u radu o zapadno-bosanskim ikavskoščakavskim govorima. Ovdje samo ponavljam da je za mene prihvatljivo mišljenje koje izvorište ovoj fonetskoj pojavi (tj. $\acute{e} = \dot{i}$) traži u sklopu šćakavskih govora. Drugo je pitanje, a ono je čisto teorijsko, da li je na ovakvu supstituciju staroga vokala $\acute{e}$ uticala opštija tendencija tih govora da teže ka zatvaranju vokala, tj., drugačije rečeno, da li je pojava vokalske zatvorenosti u tim govorima toliko stara da su se njene tendencije ispoljavale još u srednjem vijeku. Ponavljam, to je poseban fonetski problem o kome se može razmišljati.

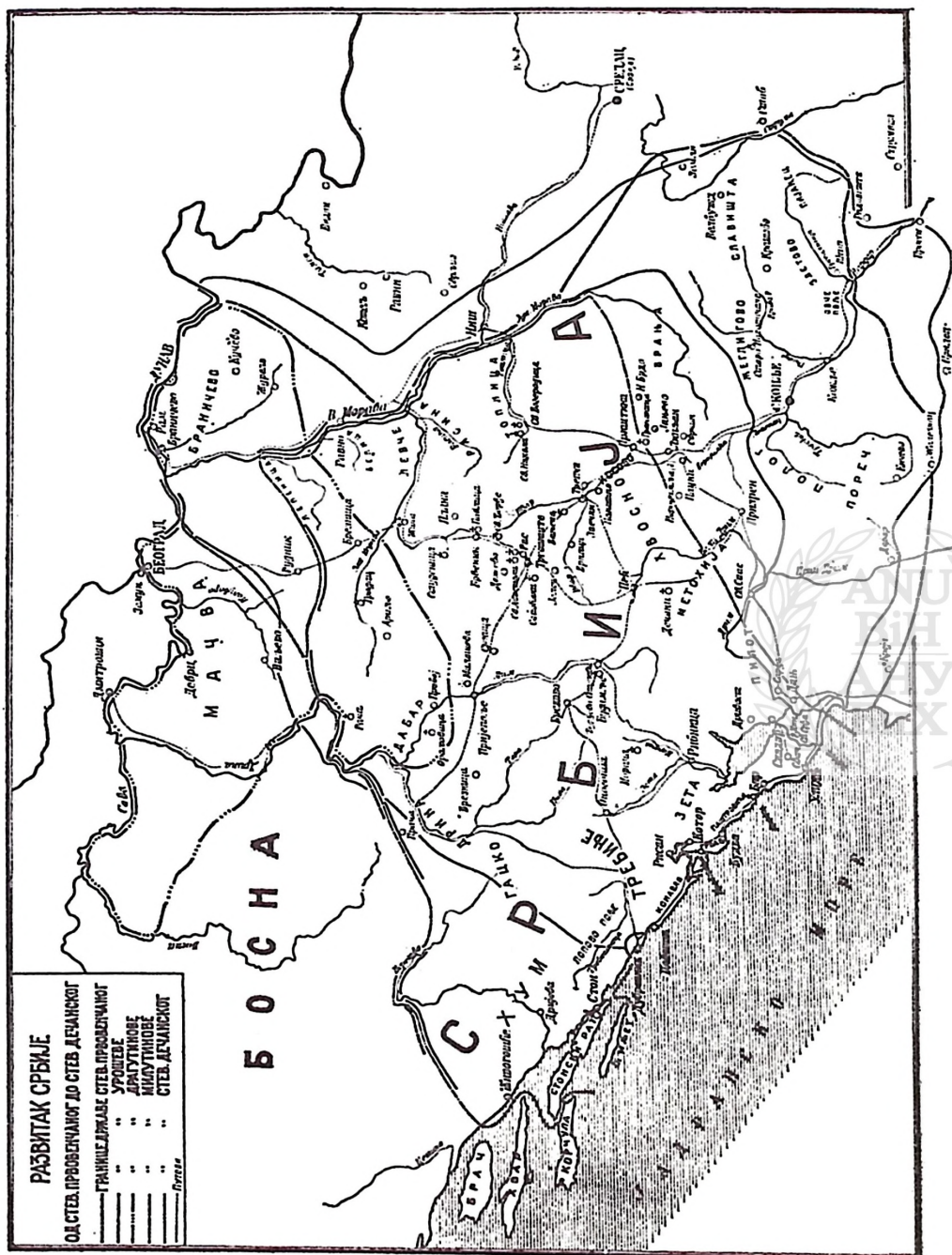
Ovdje je već rečeno da je zapadnohercegovačka štakavština tu izvorna, autohtona, a žitelji ovoga dijela Hercegovine čine najzapadniji krak dokle je uopšte dopirala štakavština u svojim nemigracionim širenjima. Svi drugi krakovi, koji danas idu zapadnije od granica zapadnohercegovačke štakavštine, migracionog su porijekla, i, u odnosu na nju, znatno su mladi. Ali ako je tu štakavština samosvojna, izvorna i autohtona, za ikavštinu se to ne bi moglo tako sigurno tvrditi. Ikavština — kao govorni tip — mogla je i u ove predjele da se širi sa juga i zapada. Ima dosta razloga da se pomišlja i na njeno širenje u ove krajeve zajedno sa širenjem srednjovjekovne bosanske države prema istoku. To bi govorilo da se ikavština tu ustalila tek u XIV vijeku. Ima još jedan fonetski detalj koji upućuje na takav zaključak. Ovdje je već rečeno da su se na ovom tlu vršile sve fonetske pojave koje su bile svojstvene ostalim hercegovačkim govorima, i u istom duhu. Za pojave koje su se dešavale od XIV vijeka naovamo, mada su mogle biti i istosmjerne, to se ne može reći. Pored različitih refleksa $-\acute{e}$ tu se još može ukazati na vokalizaciju sonanta $-l$ na kraju riječi. I u našem i-šta govoru, kao i u susjednim dalmatinskim i-šća govorima imamo, po pravilu, $-a$: *doša, posa, kota* i sl. To bi govorilo da su u ovu hercegovačku zonu podsticali i za ikavizam, i pojavu $-a$ mj. $-l$ na kraju riječi, pa i pojavu debilabijalizacije sonanta $-m$ u finalnoj poziciji, mogli dopirati iz zapadnijih govora. Ikavskoščakavski govori Rame i Drežnice imaju $-o$ mj. $-l$: *našo, pito, poso* (Okuka, Rama, 44), odnosno: *koto, poso, naresto*; do Rame nije stigla ni pojava $-u$ mj. $-m$, iako govor Drežnice zna i za tu pojavu: *poda stinon, u grebin, sedan, radin*. Dakle, arcali ovih pojava nikako nisu isti. Za naš zapadnohercegovački ikavski govor je sigurno da je od XIV vijeka bio pod jakim uticajem zapadnijih govora; pod tim uticajem se ovdje mogao ustaliti i ikavizam, a i još poneka osobina koja ga, na izvjestan način, i drži u krugu tih govora; ali zbog svoje izvorne štakavštine, on i dalje ostaje u krugu štakavskih govora štokavskog dijalekta. I još jedna napomena, u vezi sa ovdašnjom ikavštinom. Ikavština je ovdje dosljednija nego u zapadnoj Bosni. To će pokazati i ovaj rad.

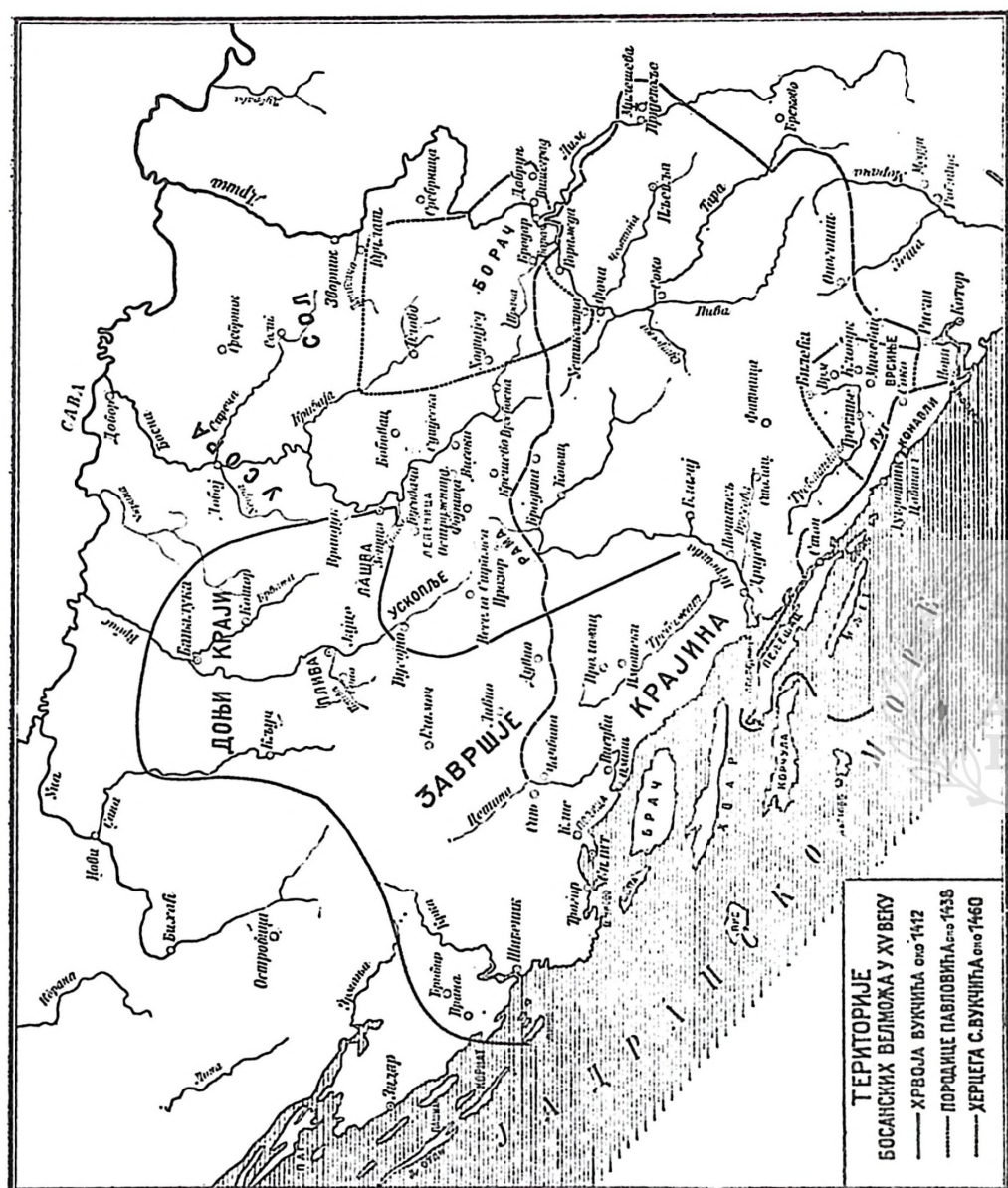

Istorija naroda Jugoslavije I, str. 248, Beograd 1953.

Istorija naroda Jugoslavije, str. 336.

Istorija naroda Jugoslavije, str. 560.

NEKA UNUTARNJA RASLOJAVANJA OVOG GOVORA

Od ranije je poznato da je teško naći neki veći govorni kompleks koji bi u svim pojedinostima imao identičan govor. Uzročnici tom raslojavanju su višestruki: od porijekla stanovništva, socioloških momenata, do stepena obrazovanja. Ta je pojava poznata i našem govoru. Očigledne su, recimo, razlike između govora Brotnja, na jednoj strani, i govora Radišića ili Vranića, na drugoj strani; a u pitanju su govornici iste nacionalne pripadnosti i skoro istog materijalnog stanja. Ali, razlika je u položaju njihovog mjesta življenja. Brotnjo je skoro uz samu Neretvu, a Radišići su kod Ljubuškog, Vranić nedaleko od Lištice. Ima, uz to, vidnih razlika koje su uslovljene nacionalnom pripadnošću govornika. Dok su za govor Hrvata ovoga područja tipični ne samo ikavizam i štakavizam, što ovom govoru i daje posebno mjesto u sklopu hercegovačkih govora, nego još i: pojava *-n* mj. *-m* na kraju određene kategorije riječi, nepoznavanje fonema *h* i *f*; govor Muslimana, opet, karakteriše čuvanje ovih dviju fonema (*h* i *f*) u svom konsonantizmu, što odvajja njihov govor od govora Hrvata, ali i nerazlikovanje dvaju afrikatskih parova *i*, često, svodenje palatalnih sonanata *lj* i *nj* na *j* i *n*. Istina, postoje i još neke razlike između govora Hrvata i Muslimana ove govorne zone, na njih će se ukazivati pri iznošenju građe, a ovdje se daje jedan uvid u te razlike: daje se odnos govornih osobina između tri skoro susjedna sela u Zapadnoj Hercegovini.

Upravo, ovdje će biti riječi o sličnostima i razlikama koje nalazimo među govorima tri skoro susjedna sela u Zapadnoj Hercegovini, ali čiji govori ne pripadaju istom dijalekatskom tipu. Naime, ovdje će se dati jedno poređenje govora s. Čitluk, kod Posušja, Vitine, kod Ljubuškog i Gruda, koje čine nekakav prelaz između ovih dvaju sela i njihovih govora.

Odmah ističem da Čitluk pripada ikavskošćakavskom govornom tipu, iako ni tu šćakavizam nije dosljedan; Vitina se nalazi u sklopu našeg ikavskošćakavskog govora, a Grude nam nude osobina koje karakterišu i prvi i drugi govorni tip. S obzirom na to govor Gruda bi se mogao svrstati među prelazne govore, iako se ovdje, tj. u ovom radu, i taj govor uključuje u naš zapadnohercegovački, a to zbog toga što tu, ipak, prevladaju šćakavizmi.

I još jedna napomena. U Čitluku i Grudama informatori, a i jedini žitelji su — Hrvati; u Vitini, pak, žive zajedno i Hrvati i Muslimani, ali su naši informatori — Muslimani.

JEDNA DIJALEKATSKA PARALELA

Zajedničke osobine ovih govora

Pored ikavizma, kao osnovne karakteristike koja povezuje ove govore, njih povezuju još i ove osobine:

- glasovna skupina *-al > -aa > ā*: *īšā*, *dòšā*, *kázā*; *dāvā*, *kòtā*, *svrdā*;
- sekv. *re-* u: *rēs(tī)*, *rēbac*,
- *mōre* : *nè mere*;
- *dīgnit*, *smàknit*;
- novija akcentuacija sa postojanim postakcenatskim dužinama;
- novija deklinacija, ali i sa tragovima arhaičnijih oblika;

- futur od glagola na *-ći* po obrascu: *dōću, rēcemo*;
- kondicional po obrascu: *jā bi dōšā, mī bi dōšli*;
- uopšteni tvorbeni morfemi *-ero, -erica* : *čētvēro, četvērīca*.

Ovo nisu i jedine zajedničke osobine ovih govora, ali jesu među najbitnijim koje ovim govorima daju obilježje ikavskih govora ove naše dijalekatske zone.

Po edinačne osobenosti ovih govora

a) Vitina — Muslimani:

- česta pojava svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan, onaj palatalniji: *čāša, dāmija*;
- postojanost foneme *h*, u svim pozicijama: *hrāna, hòću, hlīb; kùhāj, ūho, pròhōdāj, òrah, dādoh; silāh*;
- postojanost foneme *f*: *fēs, fildān, fāla, ūfati*;
- česta pojava jednačenja palatalnih sonanata *lj* i *nj* sa sonantima *j* i *n*: *jūdi, kénac*;
- postojanost sonanta *-m* na kraju riječi;
- desonorizacija zvučnih ploziva na kraju govornog takta: *drūg^k, zūb^p*;
- postojanost štakavizam: *klišta, ūlište, ištū, štēta*;
- tvorba trpnog gl. pridjeva morfemima *-n, -na, -no*: *dīljen, òsūšēna, isprāno, učinjeni*.

b) Čitluk — Hrvati:

- stabilna artikulacija afrikata: *čāša, džāmija; čāća, dōdi*;
- stabilna artikulacija sonanata *lj* i *nj*: *ljūdi, kénjac*;
- skoro nepoznavanje fonema *h* i *f*: *rāna, pròdāj, òdo; vāla, vābrika*;
- šćakavizam: *klišća, ščēta, vrišćat, ūlišće, iako: gūšterica; zviždat, zviždīm, iako: daždènjāk*;
- *-m > -n*, makar i sporadično;
- česta tvorba trpnog pridjeva morfemama *-t, -ta, -to*: *pūšćāt, dŕžāt*.

c) Grude — Hrvati:

- debilabijalizacija finalnog sonanta *-m*: *znān, ūmīn, s tōbōn*;
- stabilna upotreba afrikata: *čāša, džāmija; čāća, dōdi*;
- stabilna upotreba palatalnih sonanata *lj* i *nj*: *ljūdi, kénjac*;
- skoro nepoznavanje fonema *h* i *f*: *rāna, pròdāj; vāla, vābrika*;
- nestabilan i šćakavizam i šćakavizam: *prišta, prēgršti, šēničište; daždènjāk: vrišćat, pūšćat, išćū; ūlišće, rāščika*;
- česta tvorba trpnih pridjeva morfemama *-t, -ta, -to*: *dīlito, dōnīta, sū-šito, izaprāto, učinīto*;
- oblici gen. pl. na *-iju*: *lédijū, nògijū, nòktijū, zūbijū, prsijū, čerijū*;
- oblici tipa: *nògaman, nòktiman, rukaman* u dat., instr. i lok. množine;
- oblici tipa: *nōsū, vŕlū, rādū* u 3. l. pl. prezenta.

Osobine koje povezuju samo neke od ovih govora

a) Osobine koje su zajedničke Vitini i Čitluku; a koje su drugačije u Grudama:

mògu : mòren/mòžen,
 mòže : mòre/mòže
 nòsovi : nòsevi
 vídīm : vídīn
 břkovi : břci
 plěčka : plěće
 lédā : i lédijū
 rŭci : rŭki
 rŭkŭ, rŭkā : rŭkā
 dīžē : dīžŭ
 napísa : nāpīsā
 nōzi : nōgi
 nògŭ/nógā : nógā/nògijū
 šétajŭ : šěćŭ
 nōsē : nōsŭ
 živē : živŭ
 fāmīlija/pórodica : vāmīlija
 nóži : nózevi
 dīljena : dīlita
 ūčinjena : ūčinita
 imajŭ : imadŭ
 pjān : pijan
 lōnācā : lonācā
 māsān : i mřsan
 sīrcet : sīrcē
 snīt : mācā
 gŭvno : gŭmno
 kòzle : jāre
 ūdašē : ūdaši
 vŭkŭ : vŭčŭ
 vŭkla : vŭkla
 kājmak : skōrŭp
 křmād : i křmēnja
 órli : órlovi
 slāvŭj : slāvŭlj
 jáje-jájeta : jáje-jája
 žumānce : žvānce
 šětkā : i lisica
 mrāvā : mrāvī
 dŭbⁿ : rāst
 òrasi : òrašci
 plīvija : plījo
 tkána : tkāta
 mrīža : mrēža
 pútem : pútom
 pútevi : pútovi
 múnja : dragŭšica

dōji : sīšē
 vršnjáci : vrsníci
 tětka : i mǎćija
 vŏlē : vŏlŭ
 mŏlīm : mŏlīn
 dīverŏvā : dīverŏvā
 pŭnac : dīd
 rŏdāk/stričevac : rŏdijāk
 pāntale/gāće : gāće
 ĩsprāno : ĩsprāto
 ōsŭšeno : ōsŭšito
 kŏvāno : kŏvāto
 mišina : mij
 mišine : mījovi
 lŭg^k : pēpeo
 jāstuk : i podŭzglāvnica
 stŏ : āstāl
 mínja : mína
 pŏnŏcā : pŏnŏc
 plāšljivac : kŭkavica
 zāpovīs(t) : zāpovīd
 pripŏvidīt : pripovīdat
 kŏnšīnica : kŏnšīnka
 ādet : ōbičāj
 svétac : prāznīk
 Gŏspa : Gospŏjina
 sirŏmasi : siromáci
 prŏsjāk : prŏsijāk
 sŭmñjāmo : sŭmljāmo
 srētan : srītan
 srētna : srītna
 tŭdī : tŭđ
 dēbŏ : dēbeja
 cīl : i vās
 bilīm : bilin
 crvēna : i crljēna
 s tŏbŏm/tēbŏm : s tēbŏn
 nāma/nāmi : nāmi
 vāma/vāmi : vāmi
 njēmu : njēmē(!)
 ōvāj/ōvī : ōvī
 ōba : ōbadvā
 rādijē : rādē
 nŏćes : nŏcās
 ōpēt : jŏpēt
 od kŏga : od kŏjega
 s pŭterom : s maslācen

b) Osobine koje su zajedničke Vitini i Grudama, a koje su drugačije u Čitluku:

tilo: i tjeło
 tila: tjelesa
 priš(t): i mijurčić
 vidiya: vidiyo
 sãn-snã: sãn-sãna
 zúbã/zúbijũ: zúbã
 jãmit: i ùzët
 dãm: i dãjem
 pŕstijũ: pŕstã
 nõktijũ: nõkãtã
 òtišã: i òšã
 òdošë: òdošũ
 ìskra/žëra: žìga
 mërdevine: skãle/listve
 štãla: pòjeta/pòjata
 žëd-žëdi: žëda-žëdë
 vrića/žãk: i vrëça
 kvãs: kvãzac
 nãcãvã: nãcãvã
 ôsje: bŕkovi
 mòtiki: mòtici
 klíšta: klíšća
 vršit(i): vŕć(i)
 piškë/pišicë: pjëškë
 ùlãr: òglãv
 vòlovskã kòla: vòlũnskã kòla
 cúko: kër
 rébac: vrãbac
 rêbãcã: vrãbãcã
 gùjina: glístã
 ùmrla (za pčelu): ùginula
 kòrini: kòrinje
 zóva: zòvina

sĩdite: sìte
 kòlino: kòlno
 pã: pão
 sãkrĩt: sakriven
 dòba: dòbã
 sestãrã: sësstãrã
 zãova: zãva
 pũca: biljũr
 plõt: ògrada
 bøj: sprãt
 cìpanica: cìplja
 mãše: mãša
 gŕm: žbũn
 trišnjov: trišnjev
 gròžde: gròžde
 kũmpĩr: kòmpir
 sũša: šũša
 sãtrãna: sãtrãta
 klũpko: klũfko
 cèsta: tèsta
 písak: pjésak
 nãzëbã: nalãdijo se
 obëcãvã: obëcãjë
 pĩrovi: pírovi
 sũdija i: sũdac
 bøgata: bogãta
 njëgova: njëgovõg
 o njëgovu: o njëgovõm
 nãšem: nãšemë
 svĩm: svĩma
 gõri: goríka
 tũ: i túte
 pòsli: pòtli/pòtlje

c) Osobine koje su zajedničke govoru Gruda i Čitluka, a koje su drugačije u Vitini:

pãntĩm/n: pãmtĩm
 znãm/n: znãm
 ùmĩm/n: ùmĩm
 čëlo: cëlo
 slĩpõ òko: slĩpòcĩca
 gnjõj: gnõj
 sũza: sũza
 ùvo: ùho
 rič: rić
 zvĩždĩ: zvĩždĩ

pũščã: pũstija
 pũščat: pũštat
 pũščajũ: pũštajũ
 zapĩsujë: zapĩsivã
 žũlj-žũlja: žũj-žũja
 lãktu: lãktu
 àjde: hàjde
 dódo: dódoɦ
 sãć(i): síć(i)
 iščũ-ištũ

zvíždā : zvíždā
 smíjā se : smíjō se
 smíjala se : smíjala se
 čitāmo : čitāmo
 brko : brkàjlja
 trbuv : trbuh
 zličica : zličica
 džigarica : digarica
 slezēna : slēzena
 džžāta : džžāna
 pūščū : pūstē
 džēp : džēp
 kòtkučē : dòma
 tēmelj : podūmintā
 zíd : dūvār
 stríja : stríha
 krēč : klāk
 žéra : žerava
 gōžde : gvōžde
 dīmñjāk : òdāk
 vāni : nāpoju
 ĩst : jēst
 ĩdēte : jēdēte
 ĩdū : jēdū
 ĩjo : jēo/jō
 kùjina : kùhina/kùhinja
 pìjat : pjāt
 krùv : hlib^p
 ríža : pìrinač
 čvárci : čekrđajke
 šēčērnica : šēčērluk
 būd : plisan
 gòrči : grčī
 ũlje : zējtin
 sīpām/n : sīpjēm
 sīpajū : sīpjū
 pròlita : prolivēna
 kàva : kàhva
 kavàna : kafàna
 vòdir : cùtura
 dūlum : dūnum
 lēmeš : lēmiš
 šēničnō : šēnišnō
 kùruz : kukùruz^s
 vršū : vřhū
 pòčēsmo : pòčēsmo
 ždrìbeta : ždrìbeta
 jēmuža : jēmūžina

slēgnit(i) se : sàgēt(i) se
 dičinjī : dićijī
 dēčko/dičāk : mòmcíć
 sinovima : sinòvima
 cēri/cērijū : cēri
 újac : dāida
 Drāgičin : Mùjicin
 Dívnoj : Dívni
 gōst : musáfir
 vála : fála
 stàro : vèhdo
 klizā se : talizā se
 duljina : dujina
 sāt : sāhat
 sēdmica : hēfta
 nēdilja : nēdija
 zrāk : i hārija
 vāzdū : hàva
 gòdišće : gòdište
 ržē : hřžē
 cūrka/tūka : tūka
 divijī : divjī
 vùkovi/vūci : vūci
 džžūdžan : dūdan
 mišovi : miši
 bùva : bùha
 cáblo : stáblo
 gùbina : gljīva
 šljīva : šjīva
 òra : òrah
 òrā : òraha
 lišnjāk : lišník
 plít(i) : plívít(i)
 màuna : mòhuna
 pēršin : majdònos
 bìli lùk : sarànsak
 krāstavac : krāstavica
 ljubičica : melèkša
 vēnē : vēhnē
 ùvela : ùvehla
 kòprva/kòpriva : žàra
 rđa : hřda
 řdā : hřdā
 čūnjak : cūnak
 màkaze : nōžice
 vř : vřh
 vřa : vřha
 vřovi : vřhovi
 zòra/sàbah

máčki : mácci
 pòlje : pòje
 inje/slána : slána
 kíjat(i) : kíhat(i)
 dŕcat(i) : dŕšcat(i)
 udòvácā : udovácā
 ùbojica : ùbica
 vesélje : veséje
 gùslāč : gùslār
 pričalica : pričalo
 pòvraćat(i) : bjùvat(i)
 línčina : linguza
 mánastír : sāmōstān
 prātar : frātar
 āndeo : mēleć
 stránac : jabāndija
 lāk : lāhak
 zgòdan : i ćus(t)
 bōljī : bōji

večeri : ākšami
 Muslēmān : Muslimān
 pijaca : pāzār
 plāća : plāta
 mŕtvac : mēit
 mēk : mēhak
 mēka : mēhka
 dónji : dōjni
 jēvtin/jēptin : jēftin
 dūljā : dūjā
 dūbljā : dūbjā
 lādan : hlādan
 sūv : sūh
 sūvlji : sūhlji
 s mēnōm/n : sā mnōm
 s tēbōm/n : s tōbōm
 nāmi : nāma
 vāmi : vāma
 nji : njih

d) Osobine koje su različite u svim od ovih mjesta:

Vitina:	Grude:	Čitluk:
njūška	nōzdrva	sūrla gòvedijā
jēcmen	jēcmen	jēcmir/ječmenjāk
vīdih	vīdo	vīdi
vrištat	vrištit/vrišcat	vrišcat
šlānak-šlānci	zglōb-zglōbovi	šljūk-šljūci
grūdi	prsa	prsi
hŕve se	ŕve se	ŕvā se
kīćma	kīćma	pòvor
hŕbat	ŕbat	pòvor
drōb ^p	tŕbuw/štūmk	stōmāk
pāzuho	pāzuva	pòtpazua
pūstim	pūščām/n	pūščīm/n
pūšten	pūščān	pūščāt
lāktōvā	lakātā	lāktōvā
prēgeš	prēgrš	prēgršt
srēdnjāk	srēdnji prs(t)	vēlikī prs(t)
ūć(i)	ūnīć(i)	ūlīć(i)
úde	ūnīde	ūlide
bābo	čāća	òtac
òćūh	òćūv	òćūk
mājka	mātēr	mājka

diténce	ditéšce	mālō dīte
néna	bāba	bāka
áde	stríke	stríci
brātična	brātična	brātāna
sēstrična	sēstrična	sēstrāna
āvlija	dvòrište	prídvoríšte
kljúci	kljúčevi	kljúci
pēnder	prózor	pēndžer
cìpanica	cìpanica	cìplja
čāda	gār	čāda
smètje	smèće	dūbar
càklo	cākā	stàklo
frūštuk	dòručak	mārēnda
střnjina	šēničište	střnina
jěcam	jěcam	jěčim
lepùšina	lèpuška	kòmušina
grābājā	grābljā	grābālājā
pōžnjēno	pōžeto	pōžnjeveno
vřhla	vřšila	vřla
stríc(i)	stríc(i)	šišat(i)
šijēze	šiljēze/šiljegvica	šiljegvica
pīškē	pīšicē/pīškē	pjēškē
cìdājka	cìdilo	cìdiljka
stēona	stējana	stēlna
júnac	pāstūv	ždríbac
pāšće	kūče	ščēne/štēne
hròkčē	skíči	ròkčē
ditlić	/	dítā
ùhōr	ùvōr	krísta
pùh	stāvōr	štākōr/pàcōv
slīpimiš	slīpī miš	šišmiš
zmíćak	zmījica	zmijúljak
žāoka	žùjica	žālac
ùlište	ùlišće	kòšnica
čimavica	čimavica	stinica
zlátac	/	gúndelj
čātrnja	sàranač	čātrnja
svítac	svitlogūz	svitlac
slōmjēn	slōmljen	slōmīt
cvītovima	cvītovīm	cvītovīn
šeširika	šiška	šišarica

dūb'
 žèljud'
 bāgrēm
 òrāhā
 bášća
 majdònos
 líha
 kàrpuza
 kríška
 feslìdan
 dùhān
 duhándija
 špènādla
 pòjem
 mṛgīnj
 písci
 saónice
 nàzēbō
 prōmaha
 dṛščēm
 hārija/zrāk
 cili mīsēc
 àkšam
 ùcītējka
 tèspīh
 likār/dòktur
 mährama
 bërber
 plāšljivac
 pèšćeš
 bàjrāk
 būbnji
 hàrem
 mèit
 mèita
 Dùhovi
 Edrèlez/Jûrjevo
 siròmah
 siròmahe
 grih
 zìjān

rās(t)
 žèljud'
 drāča
 òrašākā
 vītā
 pèršūn
 òdžāk
 bòstan
 kríža
 bòsilje
 dùvān
 duvándžija
 zapīnjača
 pòljen
 mèjāš
 pískovi
 sóne
 nàzēbā
 prōpū/prōmaja
 dṛčīn
 zrāka
 ūštāp
 vēcē
 ùcītēljka
 krūnica/očēnāš
 ličnik/dòktur
 pèškīr/rūčnik
 bríce
 kùkavica
 pòklon
 zāstava
 būbnjevi
 grōblje
 mṛt(v)ac
 mrt(v)àca
 Dùovi
 Jûrova/Jûrjeva
 siròmak
 siromáke
 grijòta
 štēta

dūp
 žir
 bāgrēn/pìtomā drāča
 òrāsā
 bášća
 pèršīn
 líja
 lubènica
 škrilja lubènicē
 meslìdan
 dùān
 pùšāč
 sapīnjača/fòrkela
 pòljom/n
 pīk
 pjéskovi
 sàone
 naládijo se
 prōpūv
 dṛščēm/n
 zrāk
 ūžba
 vēcēr
 učītēljica
 očēnāš
 dòktur
 rùčnik
 bríco
 plāšljivac
 dār
 bàrjāk/zāstava
 būbnjovi
 grēblje
 mṛtvac
 mrtvāca
 Dùfovi
 Jûrjeva
 siròma
 siromáe
 griòta
 šćēta

věseo	věsel	věšō
četrdesēt	četères	čètres
skroz	sosve	svosve
plaho	vrlo	jako
ōdmā ^h	ōdmā	ōdmān
prēkodāna	prikodāna	prikodān
ōlovlāni	/	ōlomlāni
nísam	nísan	nísam/n

(isp. JF XL, str. 119–147, i tamo navedenu literaturu).

Navedeni materijal, jasno, upućuje na zaključak da ni u granicama Zapadne Hercegovine nemamo apsolutno jedinstveno govorno područje. Međugovorne razlike su očigledne. Naravno, nama je danas potpuno jasno da ni u granicama jednoga sela nema apsolutne govorne jednakosti: razlike se javljaju kako na nacionalnoj osnovi, ako tih razlika ima, tako i na generacijskoj osnovi, a nisu isključene ni druge razlike — uslovljene ekonomskim položajem, stepenom obrazovanosti i sl. U granicama našega govora, uzetog kao dijalekatska cjelina, jasne su razlike između govora Muslimana i Hrvata. Na prethodnim stranicama je ukazano na neke od tih razlika. Jasni su i uzročnici tih nejednakosti. Religija je ovdje imala presudni značaj. Svakako, u našim primjerima, religija je povlačila za sobom i klasnu razliku: odnos veleposjednika i kmeta. Oba ova momenta, dalje, uključivala su u sebe i još neke: veze sa drugim govorima. Dok su Muslimani bili okrenuti sredinama sa muslimanskim stanovništvom — u našem slučaju na prvom mjestu su se nalazili Mostar i Sarajevo, Hrvati su bili okrenuti sredinama sa pretežno hrvatskim stanovništvom — pored zapadnohercegovačke zone tu je dolazila Dalmacija. Otuda i povelik broj međugovornih razlika između ovih dviju nacionalnih skupina na području Zapadne Hercegovine. Svakako, ona osnovna obilježja — koja i jedni i drugi baštine iz vremena kada navedene razlike nisu bile prisutne, ostala su do danas zajednička i jednima i drugima, koja, uostalom, i čine ovo govorno područje dijalekatski jedinstvenim — ikavsko-štakavskim.

U daljem izlaganju će se vidjeti da unutar ove govorne zone postoje i neke druge razlike. Tako, npr., mogla bi se povlačiti granica između onih govora u granicama Zapadne Hercegovine koji imaju pretežno *-a* u obliku m.r. radnog gl. pridjeva (tip: *ima, doša; čuja; bija, tres*) i onih govora u kojima pored *doša, iša* imamo *čuo, bijo* i sl. Isto tako bi se mogle praviti razlike između govora sa pretežnim *-n* umjesto *-m* u finalnom položaju, i onih u kojima se pored *-n* mj. *-m*, i ne rijetko, javlja očuvani bilabijalni nazal. I ne samo u primjerima koji su opšti, nego i u morfološkim obilježjima.

RAZLIKE USLOVLJENE NACIONALNOM PRIPADNOŠĆU GOVORNIKA

Iz dosadašnjeg izlaganja moglo se vidjeti da Muslimani ove govorne zone imaju u strukturi svoga govora nekoliko osobina koje nisu svojstvene govoru Hrvata zapadne Hercegovine. Među tim osobinama ima takvih koje imaju širi areal u muslimanskim sredinama; neke su, opet, ograničene na znatno užu prostor.

a) U prvu skupinu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata ovih krajeva, i ne samo ovih, spada sudbina fonema *h* i *f*. Muslimani Vitine, tako je i u Ljubuškom, čuvaju ove konstriktive u svom konsonantizmu.

Nekoliko potvrda: hrána, hòću; hìjada, hàber, hátur, hàd, hìla; ùho, mùha, bùha, súho; màhrama, duhándija, vidih, òdoh, pùh, grih; sàbah, Allāh; tako i:

fēs, fildān, fābrika, feslidan; ùfatila, prifati, zùluf.

U svim, ili skoro svim ovim slučajevima i u Grudama i u Čitluku imamo drugačiju situaciju: *òću, mùva, òdo; vābrika, vēs*. Znatno rjeđe tu imamo pojavu konstriktiva *f* kao u *fāmilija*, pored *porodica*, ili *klūfko*, u Čitluku, što može biti i noviji nanos sa strane.

O porijeklu ove pojave, tj. o porijeklu ove specifičnosti u govoru Muslimana, dosta je pisano u našoj stručnoj literaturi. Ja sam i o ovome problemu opširnije pisao — kako u radu o ijekavskim govorima istočne Hercegovine, tako i u radu o ikavskočakavskim govorima zapadne Bosne. Onome što je tamo rečeno ne bih sada imao šta novo da dodam.

b) U drugu skupinu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata istoga područja, a i šire, spadaju fonetske vrijednosti naših afrikata. Hrvati Zapadne Hercegovine, kao što je to slučaj i sa Srbima u ovom dijelu Hercegovine (v. kod mene Jekavske oaze), imaju u svom glasovnom sistemu dva afrikatska para. U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog potvrđene su fonetske razlike između afrikata *č-dž* i *ć-d* i, po pravilu, mjesto obaju parova imamo samo jedan, onaj posljednji.

I sudbina bilabijalnog *-m* u finalnoj poziciji ima, takode, diferencijalno obilježje nacionalnog karaktera u granicama našega govora. U govoru Hrvata je sasvim obična pojava *-n* mj. *-m*, govor Muslimana ne zna za ovu pojavu.

DOSADAŠNJI POMENI O OVOME GOVORU

Zapadna Hercegovina nije do naših dana bila predmet temeljitijih dijalekto-loških istraživanja. Istina, u literaturi se sreću neki podaci i o ovome govoru: Milas, Čorović, Belić, Vuković. U novije vrijeme: Ivić, Peco, Šimundić. Ali prije nego ukažem na primjere, i mišljenja o ovome govoru u radovima pomenutih autora, biće korisno ako skrenem pažnju na jezički materijal koji nam pruža pisana riječ jednoga Ljubušaka iz predvukovskog perioda. Riječ je o Lovri Šitoviću. Za Šitovića nam je poznato da je rođen u drugoj polovini 17. vijeka (1682.), u muslimanskoj porodici. Rodeno mu je ime Hasan. U rodnom mjestu, i roditeljskoj porodici, proveo je djetinjstvo i ranu mladost. Kao odrastao mladić dospio je u zatočeništvo, umjesto zarobljenog oca, i do fra Ilije Mamića koji ga je preobratio u katoličanstvo. Tako je od Hasana postao Lovro. Pa ipak, iako je napustio i roditeljski dom i vjeru, Šitović je zadržao podosta odlika u jeziku koje ukazuju na njegovo porijeklo. Uz to, njegova pisana riječ pruža dosta podataka i o govoru Ljubuškog iz druge polovine XVII vijeka. Upravo zbog toga ja ću ovdje, prvo, ukazati na neke od tih osobina. [Podatke uzimam ili iz rada prof. Herte Kuna (Šitović) ili iz Šitovićeve knjige: *Pisma od pakla* (iz 1727), ili iz Šimundićevog rada o jeziku ovoga Ljubušaka (Šimundić) *Fonetske osobine Šitovićevog jezika*]:

— ikavski refleksi *ě*: *pisma, vičnosti, pivanje* (daje se savremena transkripcija), *grišnici, pivao, z dičicom, izmirit, sagrišiše* (Pisma); *dite, riči, svit, klištmi, criva, lipo, stina, smiša se, zapovid, prilipit se* (Kuna, 131);

ali i: *obećani; većie, rećenie* (Kuna, 132);

— uz *a < l* na kraju riječi u primjerima tipa: *paka, djava, Š. ima i -a u: moga, doša, i -o u: došao, misao, Pavao, djavao* (Kuna, 133);

— Š. ne zna za *-ija, -uja* (up. *izmetnuo*), ali zna za *— -ijo: molijo, tarpijo, privarijo* (Pisma), up. i: *izveo* (Pisma, 12);

— Š. ima i: *priminujo* (Pisma);

— uz: *andjeoski i: apoštol, usilnik, palce, oholci, debel* (Kuna, 134);

— fonema *h* se čuva, u svim pozicijama u riječi: *hudobe, hoćete, hotiaše, hrane; grihe, sahrani, lagahne, ne nahodi, strahovito, raspuhan; prah, bih* (Kuna, 138);

— samo ponekad *h* se ispušta iz otvorene ultime: *će ji, vrazi i, malalni* (Kuna, 138), dakle iz obličkih nastavaka;

— *hv > f: ufatila, ufate, ufaćeni* (Kuna, 140);

— novo jotovanje nije zastupljeno u Šitovićevom tekstu: *brathio, poglavje, kopja, gvozdje, zdravje, pitje, djaka* (Kuna, 140), ali i: *molieniem, želiom* (isto, 141), što upućuje na zaključak da je tu već bilo *-lje, -nje* u skupinama gdje smo imali vezu sonant + *bje*;

— Š. ima izvršeno jotovanje u glagolima složenim sa *-ići*: *nade, izaći, otići, sadu, naći* (Kuna, 141);

— pored *takoder, medu, mladim* Š. ima i: *gospoju* (i danas obično u herceg. govorima), *takojer, meu, meumetak*. Jasno, u domaćim riječima ima samo *d*, a u riječima koje nisu bile i opštenarodne, ili koje nije ponio iz rodnoga doma, ima i *j*;

— stare skupine: *stj, zdj, skj, zgj* daju u Š. jeziku: *št i žd: dažditi, taštine, ištete*, a samo jednom *-šč: praščate* (Kuna, 142);

— Š. ima: *mnogo, tamnici, sumnje*, iako i: *mliti-mlidem* (Kuna, 144);

— pored: *vičnje, svitovnje* Š. ima i: *životinski, životini* (Kuna, 145), što može biti i nagovještaj sadašnjeg svodenja *nj* na *n* u govoru Muslimana Ljubuškoga;

— pored: *u grisih, redovnici, vrazi, vuci, pauci, kćerci, majci, na vojsci* Š. ima i: *u struki, paroki* (Kuna, 146);

— fonema *-m* na kraju riječi čuva svoja fonetska obilježja: *blagosivam, sa mnom, s tobom, fratrom, svakom, ostalim redovnikom* (Pisma, 13);

— oba afrikatska para se dosljedno razlikuju: *vičnosti, naučitelja, četvartome: općeno, trećemu, posvećena; Zmajeviću* (Pisma, naslovna strana), *slidećemu, veće; nadje* (13), *osudjene* (ossugene, 18), *medju* (meggiu, 19); *sardžbenici, sardžba* (sarx-benici, 37, sarxba, 42). Istina, kako to čini i prof. Kuna, ovdje se samo teoretski pretpostavlja postojanje afrikate *dž*. Šitović, kako se vidi, piše *-žb-*. Ali se zna da tu imamo asimilaciju i da Š. nikada afrikatu *č* ne obilježava grafemom *x*. Dakle, poseban način obilježavanja ukazuje na izvršenu asimilaciju i pojavu novoga glasa;

— Š. razlikuje sonante *lj* i *nj* od sonanata *j* i *n*, up.: *oggna, naučiteglia, pivagne, dozivgliu se: koju, jezik; vičnosti, zakona*.

Od oblika koje nam nudi Š. pisana riječ ukazujem samo na one koji su relevantni za sadašnji govor ovoga kraja, upravo za sagledavanje govornih izmjena nastalih za protekla tri stoljeća — od kako je Šitović napustio rodni kraj:

— pored: *muževi, dimovi, gromovi, kumovi* u upotrebi su i: *stupi, sudi, nosi, bubnji* (Kuna, 152);

— gen. pl. zna za različite oblike: *libric, godin, stotin, hiljad; glasovah, gradovah, listovah; grihov, redovnikov, virnikov; godina, hiljada, planina, zvizda; rukuh, noguh* — svi ovi oblici, svakako, nisu bili i oblici koje je Š. ponio iz rodnoga kraja. On je neke od njih mogao i primiti, iz knjiga, i uvrstiti ih u svoju pisanu riječ (o tome v. Kuna, *op. cit.* str. 150—151);

— u dat. pl. imamo starije oblike: *fratrom, popom, psom; vrimenom; dušam, crkvam* (Kuna, 147);

— u instr. pl. Š. ima ove oblike: *zubi, madržaci, čavli; konjma, bičma; ljudmi*. Za oblike: *čavlima, sakramentima* H. Kuna misli da nisu pouzdani (str. 148); *klišti, klištimi; suzam, divojkavn, ženavn* (Kuna, 148); *ušima, očima*;

— u lok. pl.: *grisih, Duhovih; pustinjama, spilama, jamama, dubinama; rjede: potribah, nukah; kostima* (Kuna, 149).

— Š. ima u zamjeničkoj paradigmi i oblike: *nami, vami, njimi* za dat., instr. i lok., kao i: *njima* u lok.

— u akuz. pl. javlja se za ž.r. i oblik: *nje, uz: njih*;

— pokazne zamjenice glase: *ovi, oni, ta*; odnosne znaju za dvojake likove: *ki-koji, ka-koja, ku-koju, ke-koje*;

— prisvojne zamjenice ne znaju za ovo dvojstvo: *moja, tvoja, moje, tvoje, svoje, svoju*, samo jednom: *tvu* (Kuna, 158);

— i pridjevske zamjenice, kao i pridjevi, često imaju imeničku promjenu: *njihova, njegova; radosna, žalosna, uz: svetoga-svetog, rujnoga*;

— u komparaciji Š. ima: *lipši, žestće, dublje, niže, draže, mračnije, mučnija; najglasnija, najkorisnija; lašnje, najlašnje*;

— pored *dvoje, troje* Š. ima: *četvero, petero, šestero*;

— pored *more* Š. ima i *mož* (Kuna, 163); tu je i: *žive, živeš* (isto, 164); *vrije* (165), *daje, dajem, obećajem; njamin, njaminju* (isto, 165—167);

— Š. ima: *padnuti, dignuti, dostignuti; maknut, dosegnut, taknut* (Kuna, 168);

— brojne su potvrde za imperfekat: *mogaše, mogahu, mrzaše, napastovaše, mućaše, žderaše, livahu* (170);

— u futuru nalazimo dvojake oblike: *bitiće, bitće: biće*; futur II glasi: *budeš slušati, budu činiti, uz: budu stali* (Kuna, 171);

— potencijal kod Š. glasi: *bih moga, biste mžili, bismo se ostali* (Kuna, 172);

— pluskvamperfekat ima po obrascu: *biše uskrsnuo; bijaše vidio*;

— gl. pridjev trpni: *pivana, oprane, ukopan; data; proklet, začet, pritegnuta; rasrdene, rođen, privareni* (174);

— gl. prilozi: *imajući, mogući, kazujući; promislivši, rodivši, odrišivši* (175).

Kao što primjeri pokazuju, a ovdje su date samo glavnije osobine koje nudi pisana riječ Lovre Šitovića kako ih je dala H. Kuna, Šitović nam nudi cijelu gra-

matiku svoga rodnog kraja. Ima tu osobina koje su još uvijek prisutne u govoru Muslimana Ljubuškoga, a ima i osobina koje se teško uklapaju u strukturu govora Šitovićevo zavičaja. Na mnoge od tih osobina već je ukazala H. Kuna kao na nanose sa strane. U daljem tekstu će se na neke od tih osobina i posebno ukazivati, uzimajući u obzir i podatke koje nam o jeziku Šitovića nudi rad M. Šimundića.

A sad o podacima koje o našem govoru daju dijalektološki prilozi:

a) Prije više od osamdeset godina M. Milas je dao opis mostarskog govora u 153. knjizi Rada JA. Mostar je u to vrijeme, upravo „po popisu 1895. godine” imao 14.370 stanovnika, i to: 6.946 muslimana, 3.877 pravoslavnih i 3.353 katolika. Što se tiče mostarskog govora, Milas tu konstatuje da je to „zapadni, ikavačko-štokački” govor, tačnije, to je: „nekakav prijelaz od zapadnoga k južnome govoru”, iako su muslimani i katolici ikavci „s nešto primjese jekavačke” što se, prema Milasu, „odskora među njih uvelo” (str. 47). Dakle, tu se ukrštaju osobine zapadnog i južnog govora.

Za nas su ovdje interesantni Milasovi podaci o govoru mostarskih muslimana i katolika — jer to su ikavci-štakavci. Muslimani su „najbolji” predstavnici ovoga govora. Katolici „govore kao i muslomani, jer su oni ponajviše iz sjevero-zapadne okolice mostarske, gdje se opet govori kao u Mostaru” (str. 48). Ako bi se moglo suditi na osnovu ove Milasove konstatacije, moglo bi se reći da je početkom ovoga vijeka postojala govorna harmonija između ikavaca Mostara i njegove okoline. Moguće je da je bilo zajedničkih osobina, ali je teško tvrditi da je postojala identičnost u govoru.

Od osobina koje daje Milas ukazujem na sljedeće:

- ikavizam, uz: *obe-obi, neki-niki, nekako, nekad, zenica*, kao i: *tjeca* (= tica), *vijeno* (= vino), *mješ* (= miš); *svade, vode, onde* (50);
- *res(ti), restem; rebac;*
- *morem/merem, moreš/mereš;*
- *bil-bio, cil-cio; vesel-veso, debel-debo; silni, svilni;*
- *prodo, reko, šupo; zaova, pao-po, dao-do; vo, so, moba; veso, uzo, počo, nago; debo, pepe, voma; skino, pritisno, pogino* (51);
- dva afrikatska para svedena su na jedan, to je nekakav srednji glas „između č i ć”, odnosno *dž* i *d*; to vrijedi i za katolike i za muslimane (53);
- *najdem, dojdem; idem, otidem;*
- *hrda, hrvat se, hrpa, hrzat, lahko; reko, odma;*
- *fala, ufatit; klufko;*
- *zemja, grebje, divji, sabja* — osobito muslimani;
- *kon, lanski, sužan;*
- *junačtvo, divojačtvo i junaštvo, divojaštvo; čakljet, mačkara;*
- *pušćenica, namišćen, pušći, uz: štap, šteta, klišta, gušterica, ognjište, štipat, štene; zviždāt i zviždat;*
- *sovat, seto; šenica, čela, tica;*
- *kos, milos, priš, groz; otres, plivs;*
- *neš, hoš; hošte;*

- *kupicu, daću, doću; poču, iću;*
- *menika, tebika, njemuka;*
- *otācā, lonācā; cabālā, rālā; krušākā, molitāvā;*
- *pas-pasa, mrtvac-mrtvaca; san-sna, šav-šava/šva;*
- *druže, brate, pase (60);*
- *nožem, konjem, ključem; carem-carom, prijateljem-prijateljom;*
- *sni; šavi-švi; oci, miši, bubnji, češlji; duhovi, brkovi, gradovi;*
- *junacim, čadorim u 3, 6. i 7. množine;*
- *momčad -momčadim u 3, 6. i 7. mn.;*
- *brizi, slozi, struci, jabuci; slugi, čohi, snahi, kolivki, divojci i divojki, pušci i puški;*
- *Fāta i Fāta, Āndja i Āndja; Fāte i Āndje: Fāta i Āndja u vok.;*
- *šcer -ščeri -ščerma -ščerim (65);*
- *pored: nama, vama i nami, vami; akuz. pl. od on-nje uz njih (66);*
- *Péro-Pérē-Périn, Sálko-Sálkē-Sálkin;*
- *tonut-tonem; vide, drže, nose u 3. l. pl. prezenta.*

Mada su neke Milasove tvrdnje izazvale polemiku (Ćorović, Vuković), jer nisu bile odraz mostarskog govora, ni onoga vremena, ima tu podataka koje potvrđuje i savremeni i-št. govor Zapadne Hercegovine.

b) U osvrtu na Milasov rad o mostarskom govoru V. Ćorović u Jagićevom arhivu (knj. 29) daje nešto podataka i o zapadnohercegovačkoj ikavštini. Tu on konstatuje:

— granica između ikavskih i ijekavskih govora je Neretva: na desnoj strani se govori ikavski na lijevoj ijekavski — misli se na taj dio Hercegovine;

— na desnoj strani, tj. u Ljubuškom, Širokom Brijegu (danas Lištici), do Livna, postoji jedinstven govorni tip (-kann ein einheitliches sprachliches Element vorstellen-, 499);

— Milasovi primjeri: *tjeca, vijeno, mješ* nisu vjerna slika govora („hörte ich von Milas zum erstenmal“, 502);

— u Mostaru se kaže: *prija* i *praska*. Jagić, ispod teksta, primjećuje da je *praskva* prema *persica*, kao u bug., gdje je poslije metateze *re > ra*, kao u *orah* < *orjah* < *orēh* > *orih* (*orjeh?*) -*oreh* a oblik *breskva*, ikav. *briska* upućuje na njem. *phärsich* (*ph = f = b*);

— *brenem se* mj. *brinem se*, što navodi Milas, nije tu tipično;

— Ćorović ne potvrđuje ni Milasovo: *šupo, šupalj*;

— supstitucija *lj* sa *j* poznata je i katolicima i muslimanima, posljednji češće znaju za tu osobinu;

— oblike *njiman, vaman, naman* Ćorović ne potvrđuje;

— pojava -*n* mj. — *m* u glagol. oblicima kod katolika je posljedica uticaja dalmatinskih govora; van glagolskih oblika Ćorović nije čuo -*n* mj. -*m* (505);

— oblici gen. pl.: *kotla, klufka, koplja* rjeđi su od onih sa nepostojanim -*a*: *kotala, kopalja, klufaka-klupaka*;

- *gen. sing. pasa* niko ne kaže u Mostaru;
- običnije je: *glavare, narode, lave* nego *glavaru* . . .;
- za dvojake množinske oblike znaju imenice kao *san: sni i snovi, otac-oci i očevi*, tako i: *miši-miševi, brci-brkovi, čiri-čirovi, dusi-duhovi, diveri-diverovi*;
- ne govori se *Hrvoje-Hrvoje* nego *Hrvoje-Hrvoja*, kao *Spasoje-Spasoja*;
- pored *uže-uža, jaje-jaja* govori se i: *uže-užeta, jaje-jajeta*.
- *dat. telacim Ć.* je nepoznat;
- oblici: *sa šćerom, šćerom* nisu mostarski;
- katolici kažu u *nom. sing. šćer*, ostali *šći*;
- *akuz. pl. nje* od *on Ć.* nije čuo u Mostaru;
- strane su mu i veze: *on je je vidio*, kao i *nište mj. ništa*.

Tu ima još nekih osobina koje Ćorović ili sam navodi kao mostarske ili osporava tačnost Milasovih tvrdnji, ali one za nas ovdje nisu bitne.

U vezi sa navedenim Ćorovićevim opaskama moglo bi se, danas, reći da neke stoje, a neke nisu tačne. Kao što će se i ovdje vidjeti, nije cijela zona do Livna dijalekatski identična. Tu postoje jasno izdvojena dva govorna tipa: i-šća (Livno—Posušje) i i-šta (Lištica, Ljubuški, Mostar, Čapljina, upravo dijelovi ovih posljednjih opština koji se nalaze na desnoj strani Neretve); oblik *šupo* je još i danas živ u ovom dijelu Hercegovine. Pa i u centralnohercegovačkom. Oblici *njiman, vaman* mogu se čuti u zapadnohercegov.; to vrijedi i za pojavu *-n mj. -m* i van glagolskih oblika; ali je *dim, sam*; vokativ *sing. može biti i na -e i na -u* i u mostarskoj okolini; dativ tipa *telacim* nije nepoznat zapadnohercegovačkom govornom tipu; oblik *šćer* nije isključivo u upotrebi kod katolika; nije ni danas neobična konstrukcija: *on je je vidio*. Ali, istini za volju, za punih osam decenija koje su prošle od objavljivanja Ćorovićevog rada (1907) do danas i tu se moglo nešto izmijeniti. Uz to, ako je Milas obraćao više pažnju govoru ikavaca, Ćorović je svoje sudove, počesto, zasnivao na govoru ijekavaca Mostara. A razlike su između ova dva govorna tipa, čak i u jednom mjestu, kao što je Mostar, i lako uočljive i lako objašnjive. Mada se ti govori međusobno miješaju i prepliću, još uvijek su žive izoglose koje upućuju na njihova ishodišta. Nesumnjivo, Milas je prikupljao građu za svoj rad o mostarskom govoru u krugu uglednijih Mostaraca. To, svakako, nisu bili tipični predstavnici mostarskog govora. Pa ni govora naroda kome su i oni pripadali. Jer, ne treba ni to zaboraviti, klasni momenat je i tu bio značajan: aga i beg nisu govorili istim jezikom kojim je govorila gradska sirotinja ili seljaci, pa i najbliže okoline Mostara. To su pokazala novija ispitivanja centralnohercegovačkog govornog tipa (isp. kod mene u *Mjesto centralnohercegovačkog govora* . . ., kao i *Govor istočne Hercegovine*). Ali se može reći da je i Ćorović neke osobine, koje su bile svojstvene govoru njegove uže sredine, proglašavao opštim i sve ono što on nije nosio u svom jezičkom osjećanju, stavljao pod znak pitanja. Tako, recimo, oblik akuzativa *pl. nje* ja sam bilježio u mnogim mjestima Hercegovine (up.: *grom ti puko u nje* = u konje i sl.) Ovo, isto tako, znači da svaki govor traži poseban pristup i posebno razmatranje podataka koje nudi.

c) Prof. Belić je u *Dijalektološkoj karti* (1905) dosta prostora posvetio ikavskim govorima. Pošto sam je o tome opširnije pisao u radu o zapadnobosanskoj šćakavštini (BHDZb. I, 13. i dalje), smatram da ovdje to nije potrebno ponavljati. Reći ću samo da tu ima osobina iz Ljubuškoga: *žēja, Jūbuški, zēmja, zēmijč, jūdi, kōjē*;

narésle, odrésle, grěbje, jāmī, jāmljā, nēdeljōn, sēbōn, rōdjāka, pōčmē, čūvj (!), čēsto, òteka, iša, òtiša, izaša, rēkā, dōšā, dā, prōpā, bīja, pīja (str. 55), cio ovaj odjeljak Beličeve Dij. karte navodi se u poglavlju o promjeni sonanta *l* na kraju riječi, str. 75—) — o kojima bi se moglo reći sljedeće:

1. Navedne osobine mogu biti zabilježene u Ljubuškom, ali se ne mogu proglašavati za opšte — tu Hrvati sasvim lijepo razlikuju oba para afrikata *i-lj i-j*;

2. Izgovor *-m* kao *-n* nikako ne ulazi u karakteristike govora Muslimana. Ako je prva osobina tipična za govor Muslimana ovog dijela Hercegovine, druga je tipična za govor Hrvata.

U radu: *O srpskim ili hrvatskim dijalektima* (Glas 78, 1908) A. Belić ponavlja mnoge misli iz Dijalekt. karte kada su u pitanju ikavski govori. Ukazujem ovdje na jednu globalnu podjelu ikavskih govora koju nalazimo tu kod prof. Belića. On kao da tu razlikuje dva tipa ikavskih govora: „arhaističniji *štokavski govor* koji je stajao pod uticajem čakavskog dijalekta i najnoviji uticaj hercegovačkoga dijalekta koji se izvršio u vreme seljenja njegovih predstavnika među ikavce posle turske navale” — (str. 77). Ako dobro shvatam ovako formulisanu misao prof. Belića, mogu se razlikovati dva tipa ikavskih govora: arhaičniji „koji je stajao pod uticajem čakavskog dijalekta” i noviji koji je bio pod uticajem „hercegovačkoga dijalekta”. Istina, gornja rečenica mogla bi se i ovako shvatiti: najarhaičniji ikavski govor je stajao pod uticajem čakavskih govora, ali je pretrpio, poslije turske invazije ovih krajeva, i uticaj štokavskih govora. U svakom slučaju u pitanju su dvostrani uticaji na ikavske govore.

Naravno, ovdje nije potrebno pratiti evoluciju Beličevog mišljenja o genezi ikavskih govora (to je dato u pomenutom mom radu o zapadnobosanskoj šćakavštini), ali ću još samo istaći da ikavskom problemu prof. Belić posvećuje svoju studiju: *O značaju zapadnog štokavskog govora* (JF XXIII, 1958). Tu se ikavizam, kao dijalekatski fenomen, veže za zapadnoštokavski govorni tip sa centrom u Bosni gdje je došlo do pojave *i* mj. *ě*. Odatle se ikavizam širio i na istok „između Drine i reke Bosne u njihovom gornjem toku”, a mogao se proširiti i preko Drine gdje još „u znatnoj meri” ima *ě* (str. 4). Iz toga svoga središta ikavizam se širio i na jug „u zapadnu Hercegovinu” gdje se „u znatnoj meri obrazovao onaj ikavski govor kao i između Bosne i Drine, koji je, imajući u svojoj strukturi *št* i *žd*, primio ikavizme i nekako time otišao pod okrilje zapadnog govora”. Taj govor je imao i „dosta arhaizama”, a smjestio se „između Neretve i Cetine, a docnije u XV i XVI, kada se u zapadnoj Dalmaciji smanjio čakavski elemenat (seobom na ostrvlje) — i u zapadnu Dalmaciju” (str. 5).

Da se ikavizam, kao govorna pojava, mogao začeti u zapadnoj štokavštini, to je, mislim, prihvatljivo (isp. o tome kod mene u BHDZb. I, 20—21). Prihvatljivo je i mišljenje da se iz te zone ikavizam širio zajedno sa širenjem granica srednjovjekovne bosanske države. Teže je, međutim, dokazati da je granica *i-šta* govora na zapadu dopirala do Cetine. Kompleksi *i-šća* govora koji se nalaze između Cetine i granica našega govora upućivali bi na zaključak da je i tu šćakavština primarna. Sigurno je da će ispitivanja tih govora, koja su u toku, i ovdje donijeti više svj. etlosti.

Istina, za ikavštinu Bukovice se pretpostavlja da je genetski vezana za zapadno-hercegovačku ikavštinu. Tako Ž. Bjelanović konstatuje 1. da su ikavci Bukovice ovamo dospjeli „između 1690. i 1694”, kada su franjevci „iz zapadne Hercegovine, iz Broćna” doveli oko 2.000 ljudi i „naselili njima pored sela uz Cetinu još i Vaćane” (Bjelanović, *Bukovica*, 21). Ti ikavci imaju uz *i* < *ě* još i ove osobine: *-n* mj.

-m: *žēnōn*, *sēstrōn*; a < l: *mīslīja*, *govōrija*; kraće oblike množine: *brci*, *vōli*, *žūljī*); -šć u primjerima: *krišćenje*, *ščap*, *ognjišće*, *mīščani*, *namiščati*; morfem -u u 3. l. mn. prezenta glagola tipa *viđjeti*, *držati*: *viđū*, *džū*; morfem -ni- mj. -nu-: *dignit/i*, *klēknit/i*; supinski oblik mj. infinitivnog (*op. cit.*, 23). Mada neke od navedenih osobina nalazimo i danas u zh. ikavskom govoru, što bi mogli baštiniti i ikavci Bukovice, tu ima i jedna krupna izoglosa koja ne potvrđuje mišljenje da su bukovički ikavci porijeklom iz „Broćna”. To je njihov šćakavizam. Brotnjo, kao ni cijela naša Zapadna Hercegovina, nije nikada pripadalo šćakavskim govorima. To je iskonska šćakavska teritorija i kao takva čini sastavni dio hercegovačke šćakavštine. Prema tome, bukovički i-šća govori mogli su tamo doći iz zapadnijih krajeva, iz oblasti Duvna i Livna, ili, u najboljem slučaju, tu imamo ukrštanje naših šćakavaca i zapadnijih šćakavaca. Tek je činjenica da nisu svi iz i-šta zone Zapadne Hercegovine.

d) Milan Rešetar, u djelu: *Der Štokavische Dialekt* (Beč, 1907), dao je i nekoliko osobina našega govora, i to:

- ikavizam;
- *je > ja*: *zajati* (Ljubuški, str. 102);
- *do*, *zno* (Rakitno—Ljubuški 107);
- *lj > j* (Vitina, djelimično Ljubuški i Humac, 123);
- *t > j*: *bogajstvo* (Veljaci—Ljubuški, 138);
- *re*: *rebac* (Ljubuški, 150);
- *stražva* = straža (Čapljina);
- voc. sing. *Māre*, *Stāne* (167);
- *ljudiju* (Raška Gora, 172);
- *čudju se* (Raška Gora, 193);
- *dovete* (Dretelj, Čapljina, kod Rešetara-Ljubuški, 195).

Neke od navedenih osobina nalazimo i danas. Neke je Rešetar dobio posrednim putem, a te osobine (ni tada, ni danas) nisu tipične za ovaj govorni tip (*zajati*, *ljudiju*, *čudju se*). Istina, Rešetar uz neke od navedenih primjera stavlja zvjezdicu, ili naglašava da su mu drugi dali te podatke.

e) I prof. Vuković je u svom radu o mostarskom govoru ukazao na neke osobine zapadnohercegovačke ikavštine, i to:

- oblici: *debel*, *gnjil*, *pepel*, koje navodi Milas, nisu mu sigurni, ali ima: *šupo*;
- *re* mj. *ra* u *rebac*, *jerebica*, kao i *re* mj. *ro* u *greblje* „rasprostranjeni su u svim zapadnijim govorima” (92);
- nerazlikovanje dvaju afrikatskih parova postaje osobina i govora pravoslavaca Mostara;
- zamjena *nj* sa *n* i *lj* sa *j* „opštija (je) pojava na desnoj obali Neretve — u Cernici, Donjoj Mahali, Prethumu i Zahumu” (93);
- u zapadnijim hercegovačkim govorima čuju se i čakavski oblici: *ščap*, *ščeta*, odatle i u mostarskom govoru *iščem*;
- desonorizacija zvučnih suglasnika na kraju riječi je obična pojava, u Mostaru to ide do potpunog obezvučavanja;

- čest je vokativ sing. na -u: *Kurtu, Kanaetu, volu, slonu*;
- javlja se: *čeme, mojeme, tvojeme, mome, tvome*;
- obično je: *s nožem siječem hljeb, idem s vozom, udario ga s kocem*;
tu je i: *pitaću mame, kad budeš tumačiti, . . . , kad došla . . .*

Ovdje je ukazano samo na one osobine koje su na neki način povezane sa našim problemima, sa problemima zapadnohercegovačke ikavštine. Ako se materijal koji je naveo prof. Vuković posmatra iz te govorne situacije, i tu ima ogrešenja. Tako, npr., u zapadnohercegovačkom će se i danas javiti pridjevi tipa *bil, cil, pa i debel*; zatim: šćakavizam nije isključivo čakavska osobina. Istina, to je naše današnje saznanje. U vrijeme kada je prof. Vuković pisao ovaj svoj rad (objavljen je 1937), uglavnom se mislilo da je šć- čakavska osobina.

f) U *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika* (1956) P. Ivić ističe da se najjača „kompaktna grupa ikavaca nalazi u zapadnoj Hercegovini s okolnim oblastima: dalmatinskim kopnom i delovima zapadne i centralne Bosne” (174). Od osobina koje bi mogle biti tipične za naš govor, a koje navodi prof. Ivić, ukazujem na sljedeće:

- novoštokavska akcentuacija, sa prenošenjem akcenata na proklitiku;
- čuvaju se postakcenatske dužine;
- uz ikavsku zamjenu -ě, i u dugom i u kratkom slogu, idu i neki ekavizmi: *zenica, cesta, obedvi . . .*;
- vokalizam istočnohercegovačkog govornog tipa;
- poznata je redukcija vokala, ali podaci o toj pojavi su nedovoljni za donošenje bilo kakvih zaključaka;
- -ao > o, iako se u nekim govorima javlja i -a;
- javlja se *vrebac* — u većini govora, *resti* — znatno uža teritorija, a *greb, greblje* — u većini govora;
- *lj* > *j* „uglavnom duž linije Neretva—Bosna”;
- *m* > *n* „odlika je govora bližih moru” kao impuls iz čakavskih govora;
- *h* uglavnom čuvaju Muslimani;
- *č* i *dž* se jednače sa *ć* i *đ* kod nekih predstavnika ovih govora, uglavnom kod Muslimana;
- izvršeno je novo jotovanje: *cviće, gvožđe, greblje*;
- *že* > *re: morem*;
- pluralski oblici „razvijaju se . . . u novoštokavskom duhu”: dat., instr. i lok. su izjednačeni, ali s finalnim -m;
- izostaje kons. alternacija u primjerima tipa: *ruki, nogi*, pa i: *redovniki, vragi*;
- jednosložne imenice u množini često nemaju morfemu -ov: *strici, prišti, cari*;
- im. m. r. tipa *Ante, Péro* dekliniraju se po obrascu im. ž. r. na -a;
- poznat je akuz. mn. l. zamj. 3. lica - *nje*;
- znaju za zamj. oblike *ta, ti, ovizi*;

- odsustvo imperfekta;
- u upotrebi je kraći oblik infinitiva;
- u 3. l. pl. prez. morfemski završeci *-e* i *-u*: *nose, nosu*;
- pojava: *okliznit se, potonila*;
- obično je: *zafaljivam, obćajem*;
- akcenatske alternacije: *lōzi, grēdi*;
- akcenatske alternacije: *blāga-blāgo, prodāla-prōdālo*;
- akcenatski tip: *plētēmo, činīte*.

Mada su i ove osobine date kao osobine ikavskih govora ovoga tipa kao cjeline, mislim da se navedene mogu smatrati kao tipičnijim za hercegovačke ikavske govore, za razliku od onih koje su tipičnije za bosanske i-šća govore. Prof. Ivić tu ističe i sličnost između i-šta i ije-šta govora hercegovačkog tipa, a oba ta govorna tipa imala su „po jedno hercegovačko jezgro sa dominantim novoštokavskim osobinama” za razliku od govora iz doline rijeke Bosne koji su u svojoj evoluciji znatno iza hercegovačkih govora. Polazišta ovakvom stanju nalaze se u našoj srednjovjekovnoj istoriji: Zahumlje—Bosna. Da li je Neretva bila stara granica koja je dijelila *ije-* od *i-govora*, pitanje je koje „očekuje konačan odgovor” (str. 174—179).

Ovo je, nesumnjivo, najkompletnija slika ikavskih govora, i našega tipa, i najpotpuniji popis njihovih izoglosa (v. i njemačko izdanje Dijalektologije, str. 188—200).

g) Na neke osobine zapadnohercegovačke ikavštine ja sam ukazao u radovima o centralnohercegovačkom govoru i govoru jekavskih oaza u Zapadnoj Hercegovini.

U radu o centralnohercegovačkom govoru (JF XV, 1961—62) dat je jedan broj izoglosa koje odvajaju centralnohercegovački od zapadnohercegovačkog. Tu je ukazano na ove razlike:

- refleksi *ě* - jekavizam : ikavizmu;
- *čito, pisa: čita, pisa, bija*;
- *lunac, brunzin, unda* u zapadnoherc. kao obična pojava: rjeđe se javlja u ch.;
- *Pilip, pratar, vakup: Filip, fratar, vakuf*;
- *čujen, štaṭon, svićenikon: čujem, štaṭom, svećenikom*;
- *divojki, bubregi: devojcji, bubrezi*;
- *našim seljacin, po gradovin, na nogam: našim seljacima . . .*;
- *pečimam, kokošimam: pečima, kokošima*;
- *ovizi, onizi, tizi: ovi, oni, ti (op. cit. 302—303)*.

U vrijeme pisanja toga rada ja nisam imao u svojim bilješkama podataka o tome govoru. Navedeni podaci su uzeti iz bilježaka koje je na terenu Zapadne Hercegovine vodila drugarica Fahra Kolaković-Matijašić. Ali, i te bilješke, vjerno date, pokazale su razlike između zh. i ch. govora i bile su dovoljne za odvajanje ovih dvaju govora.

U radu *Jekavske oaze u Zapadnoj Hercegovini* (JF XXVII, 1966—67) ukazano je na postojanje jekavaca u tom dijelu Hercegovine. I ne samo Srba, nego i Muslimana. Tom prilikom je data jedna opštija slika tih jekavskih oaza, ali je ukazano

i na momente koji su usloveli govorne razlike između Muslimana Ljubuškog i Vitine na jednoj strani i Gracke (Ljubuški) i Jasenice (Čapljina) na drugoj strani.

Tu čitamo i ove retke:

„1. Muslimani zapadnohercegovačkih varošica — bilo da su u pitanju starosjedioci, tj. oni koji su tu primili islam, ili oni koji su u ova mjesta došli iz zapadnijih, takode ikavskih krajeva . . . — porijeklom su ikavci. Za seljake tih krajeva (misli se na Gracku i Jasenicu, sadašnja napomena), to se ne može reći, ili ne za sve njih . . . 2. Vrlo značajan je bio i drugi razlog, ekonomski položaj ovih Muslimana. Ikavci varošica bili su veleposjednici — age i begovi, kako starosjedioci, tako i oni koji su poslije povlačenja iz zapadnih krajeva ovamo došli. Muslimani stočari (Gracka i Jasenica, sad. nap.) bili su i ostali su ekonomski u podređenom položaju” (str. 275).

Tu se, dalje, razmatra problem islamizacije jekavaca — stočara i uloga vjeroučitelja u ovom govoru: ako je bio ikavac iz Zapadne Hercegovine, on se morao prilagoditi sredini, a ne sredina njegovom govoru.

U ovom radu se daje tekst i nekih pisama koja su nastala na zapadnohercegovačkom području. Pošto su u pitanju ikavski tekstovi, pisao ih je Ljubušak, ili su u njegovo ime pisma napisana, ovdje će biti nešto više riječi o osobinama tih pisama.

Evo njihovog teksta:

1. Pisano između 1696. i 1705.

Prisvitloj uzvišenoj i priplemenitoj gospodi ġu knezu i ostalim . . . begovom

Molim se vašemu priuzvišenomu gospostvu da biste mi dopustili milost da mi date ovdje više dvi soli, kako ste mi i litos dali, a učinimo temesuće (pismena potvrda) kako zapovijedit. Vašemu je gospostvu sigurno, a meni ćete dobro učiniti. A ono litišne biće brezo naplaćeno. I još se molim vašemu priuzvišenomu gospostvu da mi date u Stonu tisuću i pet stotin spuda soli više moje ise u Stonu da se naplatite u Gabelara kako se što prodava . . . znade veše priplemenito gospostvo ova skali s ovim emini kako se prominuju svaka dva miseća . . . Ako bog da biće bole i obrenućemo s načinom mlogo trgovaca. Ali se molim vašemu gospostvu ako uzmem te bog aade (bordade) da biste mi više počiteljski ise dali na so ovu i stonsku koliko bi vam se paralo kako će biti sigurno kad bismo došli s temesući . . . da biste mi obećali rič i da se mogu vladat, ako bog aa, učinit vidićete kako će se nastojat i činit posa. Molim se vašemu priuzvišenomu gospostvu i priporučujem se da biste mi milost dopustili i jeda bi proša. . .

2. Prisvitloj, uzvišenoj i priplemenitoj gospodi begovom ġu knezu i ostalim begovom od Dubrovnika lipo v(ele) d(rago) p(ozdrav) gosposki od mene Mamutage kapetana od Ljubuškoga. A potomu, bijo sam s pašom u Nikšićima. Doodiše mi knezovi i raje (e = a) od Gačka i Banana i Rudina i svi ostali i govoriše mi kroz skale i vele veće nam je dodijalo zlo s Novoga i Risna ali nam je potrebe za glavninu i za drugo uzeti aspre. Zato nadite nam koji način da nam se daju aspre od strane dubrovačke i da ji oni uzimaju u ime niovi intrada iz sela koje sigurno za sve selo i da nose lipo na lazare(t) i pridaju lipo a da ne ima nikad niko otić na drugu stranu . . . Zato providi vaše uzvišeno gospostvo i nadite način da izađe u brime (!) vaš čovik s vašim dinarom da se znade zašto će ovo bit velika korist . . . Zato vidite i ako bi vam se paralo te bi ktilo vaše uzvišeno gos(po)stvo da se ova stvar koja će biti veoma korisna za tu skalu učini te biste ktili i ja bi doša. . .”

3. Prisvitla uzvišena i priplemenita gospodo begovi molim se vašemu priplemenitomu gospostvu da biste mi milost dopustili da mi date tri milara soli u Stonu a naplatiće se vaše gospostvo kako se prodaje u Stonu od moje ise . . . Lipo će se vaše gospostvo naplatit a korist je gospocka, Gospodo begovi, ja sam bijo vazda što sam moga na poslu su vašega gospostva a ima dva miseca nisam ništa uzima . . . Bog vas veselijo i u gospostvu uzvišijo

Pisa ja emin Mamutaga

(Pisma su pisana ćirilicom. Čuvaju se u Dubrovačkom arhivu, serija ASMM-V, v. JF XXVII, 279—280). Ovdje se uzima *j* mj. Ъ.

Ova pisma nude nekoliko osobina na koje ovdje treba ukazati:

1. Pisao ih je ikavac;
2. Pisar nije morao biti Musliman. Na to upućuje nepoznavanje foneme *h* (*doodiše*, *Mamutaga*); up. i: da ji oni uzimaju;
3. Pisar zna za pojavu *-a* u obliku m.r. radnog glagolskog pridjeva mj. starije skupine *-al*: *posa*, *doša*, ali i *-o*: *bijo*, *veselijo*, *uzvišijo*;
4. Mada se razlikuju *č* i *ć*, ima potvrda i za njihovo svodenje na *ć*: *naćin*;
5. Tu je: *molim*, *s naćinom*, *ostalim begovom*, *s pašom*;
6. Sugl. skupina *-st* na kraju riječi se čuva: *milost*, *korist*;
7. Sugl. skupina *-tstv-* se uprošćava: *gospostvu*, *gospostvo*;
8. Infinitiv je bez krajnjeg *-i*: *zapovidit*, *učinit*, ali i puni oblik: *učiniti*;
9. Foneme *lj* i *nj* se iskazuju kao *l* i *n*. Pitanje je da li grafički sinkretizam znači i fonetsko jednačenje *nj* sa *n*: *niovi*;
10. Mjesto *mn* ima i *ml*: *mlogo trgovaca*;
11. Mjesto *-h* pojavljuje se i *k-*: *ktilo*, *ktili*;
12. Ima jedna osobina koja upućuje na dubrovački govorni tip: *brime*; up., i: *zapovidi*!;
13. U deklinaciji ima arhaičnih oblika: *ostalim begovom*, *pet stotin spuda sol*; *s ovim emini*, *s temesući*, ali i: *mlogo trgovaca*, *u Nikšićima*, *u ime niovi intrada*, *iz sela*;
14. Obično je: *biste dopustili*, *biste mi dali*; *biće naplaćeno*; *vidi ćete*, *naplatiće se*: *lipo će se naplatit*.

U daljem tekstu će se vidjeti da neke od osobina koje nam pružaju Mahmutagina pisma karakterišu i savremeni govor ovoga dijela Hercegovine. Odnos *-a:-o* u radnom gl. pridjevu i danas u Ljubuškom ima ta obilježja. Pitanje je da li je svodenje dvaju afrikatskih parova tada bilo u svom začetku. Navedeni primjer ništa nam sigurno o tome ne govori, jer tekst ne odražava govor onoga u čije se ime piše. Ipak, nije isključeno da je poneka osobina i muslimanskog govora Ljubuškog ušla u pismo. Deklinacija je, sigurno, krenula naprijed, ka pojavi novoštokavskih deklinacionih obilježja. Nema danas u ovom govoru staroga dat. pl. tipa *begovom*.

g) U *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata* (1978) ja sam posebno ukazao na osobine zapadnohercegovačkih i-šta govora. Tu se ističu ove njihove karakteristike:

- skoro dosljedan ikavizam;
- sekvence *št*, *žd*: *štap*, *klišta*, *ognjište*, *moždani*;
- sekv. *-ao* > *a*: *doša*, *iša*, kao i pojava oblika tipa: *bija*, *čuja*;
- sekv. *on* > *un*: *un*, *unda*, *lunac*;
- zamj. tipa: *otaj*, *ota*, *oto*;
- foneme *h* i *f* postojane su samo u govoru Muslimana; u govoru Hrvata *h* ne postoji, a *f* se često supstituiše sa *p*: *Pilip*, *pratar*;

- sonant *-m* na kraju riječi > *n*: *čujen, ne dan; svićenikon*;
- oblici: *resti, uzresti: krasti, krala; rebac, greblje*;
- u govoru Muslimana *lj > j, nj > n*: *Jubuški, kenac*;
- jednačenje *č* i *dž* sa *ć* i *đ* u govoru Muslimana;
- novo jotovanje: *snoplje, greblje, zdravlje, grmlje*;
- oblici: *slugi, zadruzi, ruki, nogi, r. sanduki, bubregi*;
- pojava desonorizacije, djelimične ili potpune, na kraju govornog takta: *grad¹, nož²: grat, noš*;
- uprošćavanje sugl. skupova na kraju riječi: *prs, priš, groz*;
- uprošćavanje sugl. skupina na početku riječi: *seto, čele, tica*;
- sekv. *šč* u gl. oblicima: *iskoriščava, pušci, zviždi*;
- sinkretizam deklinacionih oblika množine, sa *-ma* ili *-m* kao obilježjem;
- pojava obličkog završetka *-mam* u tim oblicima;
- lična imena tipa *Mújo, Ívo* sklanjaju se po *-a* deklinaciji;
- postojanje ličnih imena sa " akcentom: *Mija, Iva, Mära*;
- lična imena tipa *Mára, Fáta* u vok. sing. imaju morfem *-e*: *Märe, Fäte*;
- imenice m.r. jednosložnih osnova često ne proširuju osnovu u oblicima množine: *ključi, prišti, noži, kmeti*;
- pojava morfema *-ni* um. *-nu*: *digniti, dignili*;
- objekat u genitivu umj. u akuzativu u primjerima tipa: *pitaj mājķē, bere smokava*;
- česta upotreba partikula: *ovizi, tudeka, tudekana, tudekarana*;
- novoštokavska akcentuacija, ali: *člāmo, želimo, šinōvā, šinovima*;
- živo prenošenje akcenta na proklitike: *nā rūku, od brata* (str. 102—104).

Dalje izlaganje će pokazati koje su od navedenih osobina još uvijek tipične za ovo govorno područje, a negdje će se izvršiti korekcije vezane za nacionalnu pripadnost govornika. Ipak, može se reći da je gro bitnih odlika zapadnohercegovačke ikavštine sadržan u ovom spisku osobina. A ovdje je već rečeno da pojava *-n* mj. *-m* na kraju riječi nije osobina govora Muslimana ove zone; uz to dodajmo da desonorizacija nije ovdje tako česta pojava, a uz akcenat tipa *šinōvā-šinovima* javljaju se i Vuk-Daničičevi akcenti: *šinōvā-šinovima*; distribucija oblika radnog pridjeva m. r. na *-a* nije pravolinijska, a i objašnjenje te pojave može biti drugačije od onoga koje je u Pregledu dato (umj. sažimaju se *-ao* u *-a*, može biti i *-al > aa > -a*).

Ilustracije radi ovdje prilažem i tri epigrafa nadjena u Zapadnoj Hercegovini. Ovi su epigrafi od ranije poznati našoj nauci. U posljednje vrijeme objavio ih je Marko Vego u svojoj poznatoj zbirci srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine (knj. I—IV, Sarajevo 1962—1970). Za ovaj rad uzeti su kliše i transkripcije iz rukopisa Šefika Bešlagića: *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* koji je predat Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za objavljivanje.

Ovi naši pisani spomenici nastali su u periodu između XI i XV vijeka. Njihovi tekstovi, upravo njihova pisana riječ, nudi neke osobine koje govore o ranom uključivanju ove govorne zone u hercegovačke govorne tokove ili, bolje rečeno, o hercegovačkom govornom kontinuitetu.

1. Epigrafi iz Humca:

+ X HMJ OCH H CNH H CT4FO DX · 4C3 CHK
4AA4 MHΛ4 4 3HΔ4 XX KZPCMHHPZ CHNZ
BP300Z XΔΠI BPC4Z H XN4 3Γ4 Π4 · H44

Ovo je Bešlagićev prepis. Njegova transkripcija izgleda ovako:

U ime o(t')ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha A se c(r')ki A(rhan)dj(e)la Mi(hai)la
A zida ju K'rsimir' sin' Bret' župi Vruji i ž(e)na juga Pa(vi)ca.

Marko Vego daje ovaj tekst, kao prepis (transliteracija):

U ime oča i sňa i sťago dha a se crki Adjla Mila A zida u Kърsmir sinъ Bretъ
župi urunъ i žna ega Pavica.

Vegina transkripcija je ovakva:

U ime o(т)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha. A se c(ръ)ki (crkva) A(rhan)ć(e)la
Mi(hai)la. A zida ju u Kърsmиъ, sinъ Bretъ? (Bretov?), župi Urunъ? I ž(e)na juga
Pavica.

Čini mi se da ponuđeni tekst može i ovako da se čita: U IME OCA I S(I)NA
I S(VE)TAGO D(U)H(A). A SE C(R)KI A(RHAN)D(E)LA MI(HAI)LA. A
ZIDA JU(U) KRSMIR, SIN BRETA, ŽUPI VRUJA, I ŽENA JEGA PAVICA.

Za nas su od interesa ove fonetsko-morfološke osobine humaćkog epigrafa:

— prijedlog u (U IME);

— savremeni oblik Gsg OCA. Mislim da je suviše upućivati na stariji oblik
OTЪCA. Taj oblik je već bio iščezao iz govorne riječi. On se još ponegdje održava
u pisanoj formi. U našem spomeniku, kako se lijepo vidi -ne. Tu je dat fonetski
lik kakav je jedino bio i-moguć poslije gubljenja poluglasnika;

— zadržava se stariji morfološki lik Gsg pridjeva na — AGO. Ako bi se
pravilo neko poređenje sa jednim drugim epigrafom iz Hercegovine, sa nat-
pisom iz Drežnice, moglo bi se reći da je ovakav lik Gsg pridjeva zadržan samo od
pridjeva SVET. Jasno je i zašto je to tako;

— zamjenica SE uz veznik A još dugo će se zadržati u ovakvim vezama.
Čini mi se da su to dvije riječi i da ih treba pisati odvojeno, bez obzira na to kako
je to u natpisu;

— CKI -Crkvi, to je stariji oblik Nsg; CRЪKY, mlađa forma CRKI. Da-
našnji oblik Nsg CRKVA javlja se tek od XIII vijeka (v. RJAŽiU, s.v. CRKVA);

— malo je neobičan oblik JU (жs). Moguće je da je nazalska grafema ж
tj. ж trebalo da iskaže ovu zamjениčku enklitiku (JU), a pošto su nazali već, poodavno,
bili iščezli, pisaru to nije bilo dovoljno jasno i zato je ovdje još dodao samoglasnik
U. Tako je ispalo da nazal vrši službu sonanta J. Ipak će ovo U biti u sastavu za-
mjениčke enklitike, a ne ličnog imena;

— Oblik BRETъ može da se čita kao Gsg BRETA. Poluglasnici su već
iščezli iz govora kao foneme. U pisanoj riječi se oni, i još zadugo, zadržavaju, ali

bez fonoloških vrijednosti. Otuda i miješanje grafema A i Ѧ ili ѧ = samoglasnik A. Ovdje, dakle, nemamo posesivni pridjev, kako pretpostavlja Vego, nego posesivni genitiv;

ŽUPI je stari Gsg imenica ž.r. na -a (up. ŽENI). Zato ovaj oblik treba prevoditi kao oblik genitiva: ŽUPE. Tek će se od XIV v. početi javljati oblici Dsg sa morfološkim obilježjem — I (prema starim mekim osnovama: DUŠI);

svakako, najzamršeniji u ovom epigrafu je oblik ЪРУИѢ. Vidjeli smo, Vego to čita kao URUN, i prevodi na francuski kao: *seigneur*. Bešlagić opširno razmatra ovaj oblik i, kao moguće, prihvata rješenje koje je ponudio dr Bonicije Rupčić: ŽUPI VRUJI. U mjestu, naime, postoji mikrotoponim RULJAŠ, što bi moglo biti od starijega VRULJAŠ koji je „nekada, vjerovatno, bio centar župe” (Bešlagić). Ja bih prihvatio dato rješenje, s malim korekcijama. Župa se mogla zvati VRUJ. Otuda i genitivna sintagma: ŽUPI VRUJA tj. ŽUPE VRUJA, *župe kongruiraj* sa Gsg imenice m.r., up. *župe Prozora* i sl.;

— zamjenički oblik EGA/JEGA je genitiv zamjenice 3. l. ON. Ovdje je ta oblik u službi prisvojne zamjenice NJEGOV. Zamjenica 3. l. jednine u starijem našem jeziku mogla je imati oblike i sa inicijalnim N i bez njega. Upravo, ta je zamjenica glasila I(ŽE), JA(ŽE), JE(ŽE). Gsg je glasio: JEGO/JEGA, kada se javljao bez prijedloga. Up. kod Belića: „Ta je zamenica u zajedničkoslovenskom jeziku imala dvojake oblike: uz predloge — sa početnim *nj* i bez predloga sa početnim *j*. Naš je jezik nasledio obe te grupe oblika, ali ih je drukčije rasporedio” (Reči sa deklinacijom, Beograd 1969, 107).

2. Epigraf iz Kočerina (Prema Bešlagiću — vrijeme nastanka između 1404. i 1405, prema Vegi između 1410. i 1411):

† ВѦ НМѢ ѠЧѦ Н СННѦ Н СВѢТЛО ДХѦ ДМННѢ СѢ
ЛЕЖН ВНГѦНѢ МНЛОШЕВНѢ СЛХЖН БѦНХ СТИПѦНХ
Н КРѦЛХ ТКХ Н КРѦЛХ ДѦБНШН Н КРѦЛНЧН
ГРХБН Н КРѦЛѦ ОСТОЮ Н Х ТО ВРНМѢ ДОНДЕ Н
СВѦДН СѢ ОСТОБ КРѦЛѢ С ХЕРЧЕГОМѢ Н З БОСНМѢ
Н НѦ ХГРЕ ПОЕ ОСТОѢ ТО ВРНМѢ МЕНЕ ВНГНѦ
ДОНДЕ КОНѢВННѦ Н ЛЕГОХѢ НѦ СВОМѢ
ПЛЕМЕННТОМѢ ПОДѢ КОВЕРННОМѢ Н МОЛХ ВѦСѢ
НЕ НѦСТХПѦНТЕ НѦ МЕ Ъ СМѢ БНЛѢ КѦКО
ВН ЕСТЕ ВН ХЕТЕ БНТН КѦКО ЕСѦМѢ Ъ

Bešlagić daje ovu transkripciju:

Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha amin Se leži Vigan Milošević Služi banu Stipanu i kralju T(vrt)ku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralja Ostoju I u to vrime doide i svadi se Ostoja kralj s Hercegom' i z Bosn(o)m' I na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna dojde kon'čina i legoh' na svo'm' plemenitom' pod Kočerinom' I molju vas ne nastupajte ne me Ja s(a)m' bil' kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam' ja Vego ovaj tekst daje u sljedećoj transkripciji:

Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha aminъ. Se leži Viganъ Miloševićъ. Služi banu Stipanu i kralju Tv(ṛt)ku, i kralju Dabiši, i kraljici Grubi i kralja Ostoju. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ s Hercegomъ i z Bosn(o)mъ i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna dojde konъčina i legohъ na svo'mъ na plemenitomъ, i molju vasъ, ne nastupajte na me! Ja s(a)mъ bilъ kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja. (Marko Vego: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1962, str. 13).

Od jezičkih osobina ukazujem na sljedeće:

- prijedlog VA, umjesto već uobičajenog U;
- Gsg OCA, bez ploziva T;
- SVETGO, tj. svetago;
- SLUŽI je 3. l. sing. aorista: (Viganj) služi banu;
- STIPANU, ikavski relfeks *ě* je u to vrijeme bio uveliko ovladao ovom govornom zonom;
- GRUBI je Dsg. Spomenik je iz XV vijeka, ovakav oblik Dsg već se bio ustalio;
- DOIDE, aorist, ali bez izvršenog novog jotovanja, mada bi, vremenski, moglo da tu bude i DOĐE;
- S HERCEGOM: Z BOSNOM — lijepa potvrda za asimilaciju suglasnika u govornom nizu, što potvrđuju i savremeni govori;
- POE/POJE, aorist, moglo bi tu biti u pitanju i pisarsko ispuštanje sekvence ID (POIDE, kao DOIDE);
- MENE VIGNA DOIDE KONČINA, tu imamo slaganje glagola DOĆI sa akuzativom zamjenice JA, što se može čuti i danas: Mene je to došlo, mene je to zahvatilo;
- MOLJU; oblik 1. l. sing. prezenta gl. MOLITI još čuva staru formu. Taj lik će se sretati i kasnije, u narodnim govorima se sreće i danas, uz *hoću*, *moгу* i *viđu*;
- BIL; sonant L se još čuva u finalnom položaju. Vjerovatno je to pisarski manir. Tu smo već imali vokalizaciju ovoga sonanta, istina ne u O nego u A;
- BITI, živ je, znači, infinitiv.

3. Natpis iz Drežnice (Bešlagić „od 1335 do 1366”, Vego 1355—1357):

† В4 НМѢ ѠЧ4 Н С4Н4 Н С4Т4ГО ДХ4 4СѢ ДВОРЬ
 ВОЕВОДЕ М4СН4 Н НЕГОВНЬ С4НХ Р4ДОСЛВ4 Н
 МНРОСЛВ4 СѢ ПНС4 Р4БЬ БХН Н С4Т4ГО
 ДМНТРНѢ Х ДНН ГДН4 КР4Л4 ХГ4РСКОГ4
 ЛОНШ4 Н ГН4 Б4Н4 БОС4НЬСКОГ4 ТВРЬТК4
 ТКО БН ТО ПОТРЬЛБ Д4 Е ПРОКЛѢТЬ ѠЧМЬ
 Н СНОМЬ Н СТИМЬ ДХОМ Ъ

Bešlagićeva transkripcija:

Va ime o(t')ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha a se dvor' voevode M(a)sna i njegoviju s(i)nu Radosl(a)va i M(i)rosl(a)va a se pisa rab' b(o)ži i s(ve)tago D(i)mitrija u dni g(ospo)d(ina) kralja ugar'skoga Loiša i g(ospodi)na bana bosan'skoga Tvr'tka tko bi to potr'l' da je proklet' o(t')c(e)m i s(i)nom i s(ve)tim d(u)hom.

Vego to ovako transkribuje:

Va ime o(тѣ)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha. A se dvorъ vojevode Masna i njegoviju s(nu)(sinova) Radosl(a)va i M(i)rosl(a)va. Se pisa rabъ b(o)ži i s(ve)tago D(i)mitrija u dni g(ospodi)na bana bosan'skoga Tvr'tka. Tko bi to potrъl da je prokletъ o(тѣ)cemъ i s(i)nomъ i s(ve)timъ d(u)hom (str. 33).

Od fonetsko-morfoloških osobina ukazujem na sljedeće:

- prijedlog VA umjesto već ustaljenog U;
- OCA, ukazuje se na stariji fonetski lik (ОТЪСА);
- AGO: STAGO — SVETAGO, ustaljeni oblik, inače: BOSANSKOGA;
- NJEGOVIJU, oblik dvojine, u pravilnoj službi;
- SNU = SINOBU; oblik genitiva i lokativa dvojine;
- U DNI; Apl od imenice DAN. Oblik Apl na -i, pored onoga na -e, čuva se u našim zapadnijim govorima sve do XVIII vijeka (Belić, op. cit. 15);
- TKO; još živa inicijalna skupina TK. Ona se javlja u nekim govorima Bosne još i danas;
- POTRBLB; očuvan stariji lik oblika m.r. radnog gl. pridjeva. Svakako je to pisarski manir. Moralo je i ovdje, u XV v., da dođe do vokalizacije sonanta L na kraju riječi.

I. D I O

F O N E T I K A

V O K A L I

1. Priroda samoglasnika u ikavskošćakavskim govorima zapadne Hercegovine jednaka je prirodi tih glasova u ostalim govorima Hercegovine. To, drugačije kazano, znači da i ova govorna zona ima standardnu artikulaciju vokala, odnosno, ni tu nema pojave izrazitije otvorenosti ili zatvorenosti. To je jedna od bitnijih osobina koja odvaja našu ikavštinu od zapadnobosanske ikavštine. U ovoj posljednjoj, u ikavskošćakavskim govorima zapadne, i ne samo zapadne Bosne, javljaju se, počešto, i zatvoreniji samoglasnici od našeg standarda: *ma^ojka*, *ra^odi*, *ka^ožu* i sl. (v. kod mene BHDZb. I, 87 i dalje). Prema tome, u ovom govoru imamo:

- a) *mājka*, *brānī*, *kāžē*, *znām/znān*, *glād*, *gāsī*, *lāni*, *pās*, *rād*, *sām*, *dān*, *zāva*, *mlād*, *štāp*, *vrāta*, *strāna*, *pāsā*, *momākā*, *kosācā*, *prāsākā*, *cākā*, *kādā*, *đāvā*, *pīvā*, *išā*, *dōšā*, *pōšā*;

odnosno:

bāba, *bāla*, *cākā*, *gād*, *kāko*, *lāko*, *mālo*, *rālo*, *sālo*, *šlāpa*, *vāla*, *vrāna*, *rāna*, *jāto*, *prāsa*, *nāčve*, *sēdan*, *žāba*;

b)

bōg, *bōr*, *bōs*, *čóvo*, *čórba*, *drōb*, *gō*, *krōj*, *brōj*, *lōv*, *lōj*, *mōj*, *mōre*, *nōž*, *nōs*, *pōs(t)*, *sōj*, *sója*, *tōr*, *tórba*, *vōz*, *zōr*, *vō*, *nōć*;

odnosno:

bōsa, *čōkālĵ*, *dōsta*, *dōbro*, *gōla*, *glōba*, *kōgā*, *lōvi*, *lōpta*, *mōtka*, *mōtika*, *nōsī*, *nōga*, *ōba*, *ōbisila*, *prōsī*, *prōdā*, *rōba*, *rōda*, *sōba*, *sōmūn*, *tvōja*, *tōplo*, *vōzī*, *vōda*, *zōvē*, *zvōno*, *zōra*;

c)

čélā, *dédo*, *gréda*, *kénjac*, *léd*, *méd*, *pāmēt*, *sāpēt*, *sēpētā*, *šētā se*, *žénā*;

odnosno:

čēlo, *čēla*, *bēna*, *čēsma*, *cēsta*, *kēnja*, *mēda*, *lēda*, *pētĵja*, *trēnica*, *vrēmena*, *zēnicā*, *žēna*;

d)

bila, čila, dila, dite, kilā, jilā, livā, lina, mina, nisi, piši pismo, rika, ribā, sivā, sinā, šine, šišā, tilo, tisno, tribi, vino, vrime, vrisak, zima, živa;

odnosno:

blčva, biži, cīmz, cipele, dica, divēr, kilo, kiša, jila, jili, lipa, lista, mīsta, mīra, niko, pile, pismz, rība, riži, sime, sīto, šilo, šiša, tīme, tīca, vīme, vīra, zījān, žito;

e)

Būna, blūza, cūrā, čūvā, dūbi, dādū, gūnju, kūlu, mūnju, lūda, glūpa, klūpa, mūvā, mūze, nūde, pūvā, pūšē, rūžā, rūgā se, sūda, sūzā, sūva, šūšū, šūša, šūti, šūmā, tūda, tūdi, tūte, vūkū, trūba, zūbā, žūta;

odnosno:

būba, čūdo, dūvār, gūda, kūja, kūka, lūka, mūka, nūdi, pūno, šūška, pūcā, rūčnik, rūpa, stūpa, sūza, šūma, tūdā, vūra, vūkovi.

Navedeni primjeri upućuju na nekoliko zaključaka, i to:

1. Zapadnohercegovačka ikavština imala je isti razvojni put samoglasnika kao i ostali govori Hercegovine. To znači da je ova govorna zona u doba svodenja starijeg vokalskog sistema na naš standardni dijelila sudbinu ostalih što-govora Hercegovine, tj. i ovdje su se vrlo rano denazalizovali stari nosni samoglasnici: (*meso, pet, jezik, početi, žeti; ruka, mogu, zub*); i ovdje su poluglasnici imali isti razvojni put kao u ostalim govorima Hercegovine (*dan, otac, dobar, jesam*). Istina, u ovom govoru javljaju se i oblici: *san-sana-sanovi, pasa-pasu, šav-šava* prema kojima u našem standardu imamo: *sna-snovi/sni, psa-psi, šva-šava* (v. u Pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika, s.v.). Vokalizacija poluglasnika i u ovim oblicima, tj. pojava samoglasnika -a umjesto nepostojanog -a u primjerima tipa *pasa, sana*, ponekad se smatra „izrazitom čakavskom tendencijom”. Naime, u čak. govorima imamo pojavu jake vokalnosti u primjerima tipa: *ča, vaze(s)ti, vavek/vavik, kade, maša, malin, mane; pasa* prema štokavskim oblicima: *što, uzeti, uvek/uvijek/uvik, gde/gdje/gdi, misa, mlin, meni, psa* (M. Moguš: *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977, str. 21). Pojava jake vokalnosti, tj. vokalizacije poluglasnika i tamo gdje je inače ne bismo očekivali, može se javiti i u nekim što-govorima. Naime, oblici *sana-sanu, pasa-pasu* mogu se sresti i u dubini štok. područja. Pored iz Zapadne Hercegovine ja imam potvrda za *sana-san* iz nekih govora Crne Gore. Potvrđuje ih i M. Pižurica za govor Kolašina (M. Pižurica, *Kolašin*, 62), potvrđuje ih i M. Lalić (Više od pedeset porodica nema *sana*). Za takve likove ove imenice zna i Đ. Jakšić: *Sanovi* mu behu još užasniji, i J. Veselinović: Zbogom *sane* moj-devojko moja, (Rečnik srpskohrv. književnog i narodnog jezika SANiU, s.v.). Stariji pisci nude više potvrda za ovakve oblike (RJAZiU). Pojava postojanog, a ne nepostojanog, -a u oblicima imenice *pas : pasa-pasu* i sl. takođe će se javiti u nekim govorima što-dijalekta, i to onim govorima koji su dosta udaljeni od čakavskih granica, čak i onih granica koje se pretpostavljaju za stariji period razvitka našega jezika, za predmigracioni period. Za takve oblike ja imam potvrda ne samo iz Hercegovine (Trebinjska šuma) nego i iz Bosne (Zvornik), zatim iz Konavala. A *šav-šava* danas se smatra standardnim (v. Rečnik SANiU i P. Ivić: *O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom*, Zbornik za fil. i ling. XVII/2, 42—45).

I u ovom govoru vokalnog *-l* redovno je prešlo u *-u* (*ovuk, jabuka, buha/buva, suza*), a vokalnog *-r* je sačuvalo svoju vokalnost (*smrt, brz, crn, krv, umrla*). Sonant *-l*, kada se našao na kraju sloga, najčešće je supstituisan samoglasnikom *-a* (*doša, iša, bija, sreja, čuja; zatijak; stejana*), ali ima potvrda i za samoglasnik *-o* (*bijo, prodo, čuo; zatijok*), a *-l* će se javiti samo na kraju nekih pridjevskih riječi (*bil, cil*), odnosno u tudicama (*čuval, hamal/amal*). O ovome će biti opširnije riječi u poglavlju o sudbini sonanta *-l* na kraju sloga.

2. Vokalizam ove govorne zone, isto tako, nije podložan pomjeranju artikulacione baze — zavisno od susjednih glasova, tj. ovdašnji vokali su stabilni i ne postoji tendencija za njihovo otvaranje ili zatvaranje.

3. U stranim riječima, preuzetim posredno ili neposredno, imamo isti vokalizam kao i u domaćim riječima: uvijek se javljaju čisti vokali.

4. Medusobne zamjene pojedinih vokala poznate su i ovom govoru, ali njihov broj, kako će se niže vidjeti, nije velik.

5. Slično stanje nalazimo i u susjednim i-šća govorima Imotske krajine i Bekije, odnosno Podbiokovlja (za Imotsku krajinu i Bekiju v. M. Šimundić *op. cit.* 26—32, za Podbiokovlje moje bilješke sa terena, a v. i Banović Stjepan za Zaostrog u Dalmaciji).

Medusobne zamjene vokala:

1. *a*: standardnom *e*:

Trebižat:

zéjtan, rašeto, mlàćanica;

Medugorje:

salámet, parfěktno-perfektno, mlàćanica, ràseto, apàrisat;

Zvirovići:

rašeto, žānjē, sàdep, sardžāda;

Čitluk: *rašeto, žētalica, mlàćanica*;

K. Gradac: *žētalica, rašeto, prafěktno*;

Goranci: *cipale, rašeto, zéjtan, zéjtanon*;

Uzarići: *rašeto*;

D. Selo: *jačērma, žētalica, ràseto*;

Studenci: *z Gradjanika* (top. Ograđenik), *rašeto*;

Radišići: *zéjtana, prāma vrimenu, žānjē, rašeto, dītalina*;

Humac: *mlàćanica, vratèno, rašeto, palagōnija (!)* (belagonija);

Crveni Grm: *vratèno, rašeto*;

Rasno: *jačērma, rašeto*;

Izbično: *rašeto*;

Kočerin: *sardžāda*;

Vranić: *gūštār, uz: gūštēr*;

Radišići: *mlàćanica, rašeto, prīja*;

Orahovlje: *prīja, sardžāda, rašeto*.

a : i:

Kočerin: *karišak*.

a : o:

Međugorje: *apàrisat, aperácija, ĩmacki* (na cijelom području);

Radišići: *šaràvit, kapàran*.

a : u:

Goranci: *bàrilo*.

2. *e : i:*

Zvirici: *Muslèman, letànija*;

Zvirovići: *Muslèman*;

Međugorje: *Muslèman, čèteri*;

Trebižat: *Muslèman*;

G. Britvica: *Ràketno, čèteri*;

Izbično: *čàjer*;

Kočerin: *čàjer, čèteri, lèmutn*;

Čitluk: *letànija*;

Vranić: *čèteri*;

e : a:

D. Selo: *kònjenici; réste, rēstā; répci*;

Radišići: *mesliden, nòces; rēstā; répci*;

Studenci: *srčènica, nòces; réste; rébac*;

Goranci: *nòces; vrēbac, réste*;

Međugorje: *rébac, réste, rēstā; plēčkāši; nòces*;

Rasno: *réste, ùzrēstā; nòces*;

Zvirici: *réste; répci; đēndārski, žēndāri*;

Vranić: *sarànjsek*;

Čitluk: *barēktār*;

e : o:

Međugorje: *nè mere; sláder; tēbōn, sēbōn*;

Rasno: *nè mere; grēb, grēblje; tēbōn, sēbōn*;

K. Gradac: *nè mere; grēblje*;

Čitluk: *nè mere; grēblje, grēb*;

Studenci: *nè mere; s tēbōn; grēblje*;

Humac: *nè mere; s tēbōn; grēb, grēblje*;

Biogranci: *nè mere; s tēbōn; grēblje*;

Grude: *nè mere; grēblje*;

Izbično: *nè mere; grēblje; s tēbōn, sēbōn*;

Radišići: *nè mereš, s tēbōn; grēblje; rižet*;

Kočerin: *nè mere; s tèbōn, sèbōn; grēblje;*

Vranić: *nè mere, grēblje, s tèbōn.*

Na cijelom području imamo *-ero*: *čētvēro, pētero* i *-erica*: *čētvērica, pēterica*.

3. i : e:

Pored primjera koji se navode u poglavlju o *-ē* kao refleksi sekundarnog *-ē* tipa *lèmiš, òkričēš se* —, pojavu samoglasnika *-i* umjesto očekivanog *-e* imamo u primjerima:

Čitluk: *prōfisōr, prōfisōrka, končilo* „Od srlat. *cancelli*” (Skok);

Zvirovići: *pokripali*;

Radišići: *kančilo, prōfisūr*.

U *pīrnič/pīrmič*, što se javlja na cijelom ovom području, imamo završetak *-ič* kao i u turskom jeziku: *pīrinč* (Skok, Etim. s.v. *pīrin(a)č*).

U primjerima: *pōriz, rīzati*, kao i onim tipa: *prītežno, prīviše, prīpelica, prīkidali* ... imamo ikavski refleks *-ē* u prefiksu *prē-*.

Obično je: *İnglēz*, i ne samo u ovom govoru, što će biti preuzeto u tom fonetskom liku.

I ovaj govor zna za uopštavanje morfema *-ni-* umjesto *-nu-* u oblicima glagola tipa *kreniti-krenem, crkniti-crknem*. Dakle, situacija je kao i u zapadnobosanskim i-šća govorima. Pošto je ovaj problem objašnjen u opisu tih govora (v. BHDZb. III, 158—163), nije potrebno ovdje to ponavljati. Samo se može konstatovati da od posavskih do hercegovačkih ikavskih govora ova osobina čini sastavni dio morfologije tih govora. Ni sada, kao ni pri objašnjenju te osobine u i-šća govorima Zapadne Bosne, ja ne bih tu gledao ostatke starijeg stanja. Za mene je i danas prihvatljivije objašnjenje ove pojave kao analoškog procesa: *zabraniti-zabrani* i *pokreni-pokrenuti* = *pokreniti* : *pokreni*. Istina, ni u ovom govoru nemamo isključivo odnos *-ni-* : *-ne-*. I tu se, i ne rijetko, javljaju i oblici sa *-nu-* : *-ne-*.

Ova je pojava poznata i jeziku starijih pisaca (isp. kod mene u JF), ali za nju ne zna Lovro Šitović, Ljubušak. Prof. Kuna to dokazuje sa više primjera iz pisane riječi ovoga Ljubušaka. Kod njega imamo: *udumuti, usahnuti* (Kuna, Šitović, 138); *padnuti, dignuti, maknut, dostignuti, dosegnut, taknut* (str. 168). I ovu osobinu Lovre Šitovića mogli bismo dvojako tumačiti: a) moglo bi se reći da ta osobina još nije bila uhvatila dublje korijene u ovom govoru. Odnosno, da se ona u zapadno-hercegovačkom govoru počela uopštavati nešto kasnije, od 18. vijeka, i da se širila iz dalmatinskih govora; i b) mogli bismo pomišljati da je Šitović, ako je nosio i ovu osobinu u svom govoru, nju zamijenio, da je prihvatio oblike sa odnosom *nu* : *ne*. Čini mi se da bi za naše govore prva varijanta bila prihvatljivija. Naime, Šitović čuva podosta jezičkih osobina koje upućuju ne samo na njegov rodni kraj, nego i na njegov rodni dom, i nema ubjedljivih razloga koji bi podržavali tezu o njegovom svjesnom mijenjanju ove osobine i prihvatanju one koju nalazimo u njegovoj pisanoj riječi. Dodajmo uz to da je Šitović „po svemu sudeći, dobar dio života proboravio u Dalmaciji” i da je umro u Splitu (Kuna, 126), što bi govorilo da se on kretao u oblasti kojoj pojava *-ni-* : *-nu-* nije nepoznata. Dakle, ne postoje ubjedljivi razlozi za pretpostavku da je on svoj govor korigovao prema govoru

nove životne sredine, ali postoje razlozi da se pomišlja kako on nije znao za ovu osobinu, odnosno, da se pomišlja kako zapadnohercegovački govor do 18. vijeka nije znao za pojavu *-ni-* mj. *-nu-*, ili ne govor sredine iz koje je Š. ponikao.

Ovdje je obično *pèršin*, ako nije majdonos i sl.

4. o : a:

Goranci: *lívoda*;

Uzarići: *kāvoda*;

Radišići: *kāvoda*, *rásod*;

Humac: *kobànica*, *kāvode*;

Rasno: *rásod*, *kobànica*;

Izbično: *kobànica*, *kāvode*;

Međugorje: *òdōvlē*;

Čitluk: *končilo* „preko tal. cancello . . . Slaže se u značenju sa tur. kangal . . .”
(Skok, Etim. s.v.).

o : e:

Goranci: *měrdovine*, *pòčōšmo*;

Rasno: *prosádit*, *prosàdujē se*, *kokòšovina*.

Na cijelom području mogu se sresti oblici tipa: *kòjog*, *čijog*, *stàrijōga*; *kòjō*, *čijō*; *tùdōg* — sa uopštenim nastavkom tvrdih osnova, tj. prema *ovog*, *onog* javilo se i *kojog*, *čijog*; prema *dobrog*, *lipog* i *tudog*, *starijog*, up. i: *u našom selu* (Rad.).

o : u:

Trebižat: *kokùrus*, *kokùruška*, *kokurúza*;

Studenci: *kokurúza*;

Zvirovići: *kokùruz*, *kokurúza*;

Radišići: *kokurúza*, *rògoša*;

Čitluk: *kòtlača*;

D. Selo: *kokùriče*;

Izbično: *kokùruz*;

Rasno: *kokùlja*, *kokùljica*;

Crveni Grm: *kokurúza*;

K. Gradac: *kokurúza*, *věljō*;

Orahovlje: *kokùruz*.

5. u : o:

Radišići: *ùn*, *ùnē*, *ùni*, *únde*, *ùndāna*;

D. Selo: *ùndā*, *únde*;

Studenci: *ùndā*, *úndena*;

Međugorje: *kātulik*, *kubàsice*, *ùndā*, *núnde*;

Humac: *jùndā*, *dùnili*, *brùnzīn*;

Zvirovići: *kubàsice*;

Izbično: *ùndā*, *únde*.

U svim mjestima imamo: *vàgūn*, *miliĵūn*, *bālūn* i sl. Odnos *u : o* u *lūbanja* -*lòbanja*, a ovdje je običniji prvi oblik, govori o uticaju naših savremenih jezičkih normi (isp. kod Skoka -*lobanja* ist. ekavci, lubanja-zap. krajevi, s.v. lub).

Medu navedenim primjerima mogu se razlikovati dvije skupine: naše riječi i tudice. Medusobna zamjena vokala u domaćim riječima, pa i mnogima ovdje navedenim, potvrđena je i u susjednim govorima, kako ikavskim (Šimundić, op. cit. 26—32) tako i ijekavskim (Peco, Istočna Hercegovina, 33—41 i Jekavske oaze u zap. Herceg. JF XXVII, 283). Tamo su data i potrebna objašnjenja. Ovdje samo ukazujem da u primjerima tipa *mlačanica*, *žetalica* imamo uopštavanje posebnih tvorbenih morfema: u *mlačanica* se izgubila veza sa osnovnim gl. oblikom — *mlačen* i uopšten je tvorbeni morfem -*anica*, tako i u *žetalica* imamo uopšteno -*alica*, kao u dizalica i sl.

Imenica *rašeto*, u ovom glasovnom sklopu, poznata je na cijom području Zapadne Hercegovine. Jekavska Hercegovina ima *rešeto*. Tako je i u drugim našim govorima, pa i u drugim slov. jezicima (v. RJAŽiU, s.v.), ali Akademijin rječnik daje potvrda i za glagol *rašetati*, iz Posavine.

O primjerima *rebac*, *greb*, *rest* dosta je pisano i ovdje nije potrebno to sve navoditi (v. P. Ivić: *Promena ra > re u srpskohrvatskim govorima*, Nadbitka z Prac filolog. t. XIII, cz. 2, kao i kod mene: *Jekavske oaze u zap. Hercegovini*, JF XXVII, 282).

Sudbina glasovnog sklopa u riječima koje se preuzimaju iz nekog stranog jezika zavisi od mnogo činilaca: ko, kako, kada prima takve riječi? Otuda fonetski nesklad između izvornih likova i likova na koje se nailazi u jezicima primaocima. To vrijedi i za naše primjere. Tako, npr., turcizmi: *karišak* (izvorno: karişik), *čajer* (izv. çayir), *mesliden* (izv. fesleğen), *Musleman* izv. müsliman), odnosno evropeizmi tipa: *aperacija*, *aperisati* mogli su biti i primljeni u tom glasovnom liku. A, naravno, ni tu se nikada ne smije zaboraviti na domaće jezičko osjećanje i njegove težnje da sve tudice uklopi u svoj sistem.

VOKALSKE GRUPE

U našem govoru nisu česte vokalske grupe. Takvi glasovni skupovi se ili uprošćavaju, redukcijom jednoga iz skupine, ili tu dolazi do asimilacije i sažimanja ili se, pak, takva glasovna skupina razbija pojavom intervokalnog suglasnika. Nekoliko primjera:

1. Vokalska skupina se uprošćava:

a) na početku riječi: *èrodrom*/*èrodrum*, *èroplān*;

b) u sredini riječi: *mōga* < mojega, *tvōga* < tvojega, *jedānēs* < jedanaest, *dva-nēs* < dvanaest; *zāva* < zaova; *Dōvā* < Duova < Duhova;

c) na kraju riječi: *stō* < stol, *vō* < vol; *čitā* < čital, *pīsā* < pisal; *kòrā* < kotal, *čāvā* < čaval.

2. Vokalska skupina se razbija pojavom sekundarnog suglasnika:

a) na početku riječi: *ijako*; *ājir* < hair, *ajirsuz* < hairsuz; *avutóbus* < autobus, *āvuto* < auto; *āvustrijski* < austrijski;

b) u sredini riječi: *ùvo, mùva; òrājā, òrāsā, òrālā, snāja, pròmaja*.

Za istu pojavu zna i govorni niz, tj. predložke sintagme tipa: u ime, za inat koje daju: *ù 'ime, nà 'ināt, u Jevrópi, u jèndeku*.

Ukoliko bi redukcija ili sažimanje uticali na značenjsku komponentu, izbjegava se uprošćavanje samoglasničkih skupova, odnosno - skupovi ostaju neizmijenjeni: *na Úmcu, nà Utovu, u Ėrcegovini, u Ortišu, u Ortjěšu, nà Udbini; za òbojicu, zà oba, nà oba; pò Odbini, po àmidžu, pò iljadu, po irádu, po ùšima, po ústima*.

Svakako, u ovakvim sintagmama značajnu ulogu ima i prozodijska komponenta čitavoga govornog niza.

Do uprošćavanja vokalske grupe ne dolazi ni u izvedenim glagolima tipa porati, proašikovati pa imamo: *pòarčít, poásit se, poòrat, proódat, proelácít; nàùlit, nàùčít; naérít*;

odnosno u pridjevskim i priloškim riječima tipa: *nàòčít, nàopāk, nàèren; nàopāko, naopòsum, nàoko*.

U svim ovim primjerima samoglasničke grupe ostaju neokrnjene. Ima više razloga što je to tako. Pored prozodijskog i semantičkog postoji i jedan čisto fonetski. Naime, ako bi i tu došlo do uprošćavanja vokalskih skupina, a po obrascu koji vrijedi za ovaj govor, dobijali bi se glasovni sklopovi koji bi prekidali vezu sa osnovnim članovima izvedenih riječi. Tako, npr., ako bi u glagolima tipa *poapsit* došlo do asimilacije i sažimanje u skupini -oa, dobili bismo: *popsit*, što ne bi imalo nikakve veze ni sa osnovnim glagolom *apsiti/hapsiti* ni sa mogućim njegovim derivatom. To vrijedi i za pridjeve i priloge tipa *naočit, naoko*.

Glasovna skupina -iji, takođe, ostaje neizmijenjena: *čiji, priji, ĩliji, Sanji; bogàtijī, slàbijī; ĩlijin, kòmšijin, sùdijin*.

U govoru Muslimana, i ove zone, imamo pojavu i sekundarnog -h, koje, takođe, otklanja vokalsku skupinu, a i mogućnost pojave sažimanja: *ù heroplan, nà hārijū* ili se, pak, u njihovom govoru čuva taj zadnjonepčani konstriktiv i svojim postojanjem razbija glasovni niz, odnosno, otklanja mogućnost pojave samoglasničke skupine: *ùho, mùha, prohódat, prohelácít, nahérít; po Húmcu, po Ėrcegovini, zà Hutovom, u hèndeku, u hàjinam, nà hair, ù hođē*.

SEKUNDARNI SAMOGLASNICI

Na cijelom području Zapadne Hercegovine imamo: *òtāj-òtā, òti-òtē*, što se javilo prema *ovaj, onaj*. Za ovu pojavu znaju i susjedni govori Imotske krajine (Šimundić, *op. cit.*) i Rame (Okuka, *op. cit.* 100—103). A nalazimo je i u i-šća govorima Zapadne Bosne (Peco, *I-šća govori*, 107).

Sekundarni samoglasnici mogu se javiti i u drugim riječima, bilo da su u pitanju neka analoška uopštavanja ili, pak, težnja da se izbjegnju suglasnički skupovi teži za izgovor. Primjeri će se navoditi dalje u tekstu.

REDUKCIJA SAMOGLASNIKA

Hercegovačkim govorima, kao dijalekatskoj cjelini, nije svojstveno izrazito redukovanje samoglasnika, kao, recimo, što je ta pojava karakteristična za zapadno-

bosanske i-šća govore. Naime, osnovna odlika zh. vokalizma jeste njegova stabilnost i dosta jasna artikulacija svih samoglasnika, i u neakcentovanom položaju. Pa ipak, i naš govor zna za redukciju samoglasnika, u pojedinim pozicijama.

1. Inicijalni položaj:

Studenci: *Mèrika*, u *Mèriki*, *patéka*, *dvòkāt*, *dvokāti*, *pèrisala se*;

Vašarovići: *pèrisā se*, *svāklēn*, *čāle*, *sòvina*, *klàgija*;

Crveni Grm: *klàgija*, *sòvina*, *čāle*;

Hardomilje: *klàgija*, *sòvine*, *perácija*, *čāle*, *dvokāti*;

Dobro Selo: *dvokāti*, *Mèrika*, *patéka*, *sòvina*;

Biograci: *perácija*, *pèrisala se*, *dvokāti*, *sòvina*, *glàvina*;

Trebižat: *perácija*, *potéka*, *sòvine*, *glàvina*; *Gradenik*;

Vranić: *zìmica* (= *ozimica*), *perácija*.

Oblici: *vàkī*, *nàkī*; *vlikī*, *nlikī*; *vàkō*, *nàkō*; *vāmo*, *vūdā*, *nūdā* javljaju se na cijelom području Zapadne Hercegovine. Naravno, i šire. To vrijedi i za sintagme tipa: *ná vū strānu*, *ná nī krāj*, *ú nū vōdu* gdje je moguće pretpostaviti i sažimanje: *na òvū* > *ná vu*. Dužina vokala na prijedlogu upućuje na takav zaključak.

Navedeni primjeri upućuju na zaključak da je pojava gubljenja samoglasnika iz inicijalne pozicije počesto vezana za tudice, riječi stranog porijekla: *patéka*, *pèrisat*; *Talijān* (ovo prima i naš jezički standard), *lètrika*, *čīndija* — što se može različito tumačiti. Nije isključeno da su ove riječi stigle u leksički fond našega govora u već deformisanom obliku. U svakom slučaju tudice su više izložene promjenama nego domaće riječi, a to zbog toga što se jedno vrijeme, dok ne zažive u jeziku primaocu, osjećaju izolovanim iz sisteme i kao takve su podložne različitim promjenama.

2. Medijalni položaj

Ako se izuzmu gl. oblici tipa *noste*, *trašte* i sl., ni ova pozicija nije u našem govoru pretrpjela znatnije redukcije. Potvrde za tu pojavu su sljedeće:

bŕte (= brate) na cijelom području. Ovo je tipičan primjer za tzv. izlizane riječi. Riječ je vrlo frekventna i kao takva je pretrpjela glasovnu deformaciju;

Sàrājvo — takode čest oblik, i van ove govorne zone;

ājmo, *ājte*: hajdemo-ajdemo-ajdemo-ajmo — na cijelom području, naravno, uz *hajmo*, *hajte* u govoru Muslimana;

crīnca zemlja (Med), moguće je da se takav lik ove lekseme javi i drugdje. I ova bi se leksema mogla ubrojiti među one koje su dugom upotrebom pretrpjele izmjene u glasovnom sklopu, koje su se izlizale, slično i u: *kòlno*, *kòlna*, *màlna* i sl. *kàdlja* (Med), *kòprva* (Čit), *kūće* (Bi).

U glagolskim oblicima, kako je već rečeno, samoglasnik *-i* se često gubi ako se nalazi u neakcentovanom slogu: *īstrat*, *īstrala*, *dòtrāt*, *dòtrā* (Stud), *nòste*, *tròšte*, *trášte*, *jāmte*, *rècte* — opšta pojava. To vrijedi i za primjere kao: *plànla*, *krénli*,

spoménla u kojima je, prvo, uopšten morphem *-ni*: *krenili* —, a zatim došlo do redukcije visokog samoglasnika prednjeg reda *-i*. Ali, ova pojava nikako nije ovdje onakve prirode kao u i-šćak. govorima Zapadne Bosne (v. tamo, str. 102—105) ovdje nema ni pojave novih slogotvornih suglasnika. Istina, jednom sam zabilježio: *oklízna se* (Ras), ali je tu samo smanjen broj slogova, a nije sonant *-n-* preuzeo na sebe tu službu u riječi. Dakle, tu je *o-klizn-la se*, a ne: *o-kliz-n-la se*.

Naš materijal, kako se na osnovu datih primjera može zaključiti, ne potvrđuje mišljenje da ovaj govor „pokazuje dosta jaku sklonost ka vokalskom izgovoru sonanata u slogu s redukovanim vokalom” (Kunu, Sitović, 134). Naime, ovaj govor uopšte nije sklon ka pretjeranoj redukciji neakcentovanih samoglasnika. Jeste, i ovdje je ta pojava prisutna, ali su njeni dometi znatno slabiji od onih u zapadnobosanskim i-šća govorima (v. kod mene u BHDZb, I). To je prvo. Drugo. I tamo gdje dolazi do redukcije i gubljenja neakcentovanih samoglasnika, po pravilu, ne dolazi do razvijanja slogotvornosti sonanata. Drugačije rečeno, ako se izgubi vokalski nosilac sloga, (npr. u: *stanca*), slogotvornu službu tu ne preuzima sonant *-n-*. Tu se jednostavno smanjuje broj slogova: umjesto ranija tri: *sta-ni-ca*, ostaju samo dva: *stan-ca*. Ovako je ponajčešće i u zapadnobosanskoj šćakavštini. Ni tamo sonanti ne moraju, a počesto i nisu, nosioci slogotvornosti. I ovdje redukcija vokala povlači za sobom i redukciju broja slogova.

3. Finalni položaj

Kraj riječi može da zna za gubljenje samoglasnika u određenoj kategoriji. Tako imamo u zamjeničko-pridjevskim riječima primjere tipa: *môga-môg*, *tvôga-tvôg*; *dòbrôga-dòbrôg*, *mládôga-mládôg* u kojima se, danas, ogleda pojava pokretnih samoglasnika (isp. o tome A. Belić, Reči sa deklinacijom). To vrijedi i za odnos: *môme-môm*, *ôvomê-ôvom*; *nâšemê-nâšem*, *dòbrôme-dòbrôm*.

I priloške riječi znaju za dvojake oblike, sa pokretnim samoglasnikom *-a*, i bez toga samoglasnika: *tādā-tād*, *sādā-sād*, *kādā-kād*; *ôndāra-ôndār*, *sādāra-sādār*.

Pojava oblika tipa: *žènama-žènam*, *stvárima-stvárím*, *vojnicima-vojnícim*, odnosno: *stò dinārā-stò dinār* govori o istrajavanju starijih oblika uz one novije.

I ovdje je obična pojava redukcije krajnjega samoglasnika *-i* u oblicima imperativa: *káž mu*, *rèc ti*, *hòd vāmo*, *donès tō*, *pokáž mu*, *napiš tō*, *probèr sèbi*.

Primjeri ove vrste su česti u našim narodnim govorima. Na pojavu redukcije u ovakvim oblicima uticalo je više činilaca. Najvažniji je česta upotreba ovoga oblika i odsustvo moguće semantičke pomjerenosti: govorni niz je tu nosilac značenjske komponente. Istina, postojanje novoštokavskih akuta u ovakvim oblicima, tj. u oblicima bez krajnjeg samoglasnika, odnosno, postojanje uzlaznih akcenata na jednosložnim oblicima ili na ultimi, upućuje na zaključak da ova pojava, pojava redukcije, nije davnašnja. Svakako, na čuvanje uzlaznih akcenata i u ovakvim oblicima sada utiče i akcenatska cjelina: *rèc mi*, *káž mu*. Ali, takvi oblici imperativa nisu mogli dobiti uzlazne akcente u akcenatskim cjelinama, nego u zasebnim glagolskim oblicima. To znači da su i tu primarni oblici *rèci*, *káži*, a da su ovi krnji sekundarni, noviji.

SLOGOTVORNO

Naš govor, kao i ostali govori Hercegovine, i ne samo Hercegovine, u svom glasovnom sistemu poznaje samo jedan sonant sa slogotvornom funkcijom u riječi. To je sonant *r*. Slogotvorna služba ovoga sonanta ostvaruje se na početku riječi, kada se nalazi ispred nekog suglasnika, i u medusuglasničkom položaju. To su primjeri tipa:

a) *řbat, Řgud, Řvāt, Řvātskā/Řvāckā, řvat(i) se, řpa.*

U govoru Muslimana, i ove zone, u svim ovakvim slučajevima imamo ili očuvan ili razvijen zadnjonepčani konstriktiv *-h*: *hřbat, hřvat(i) se; Hřvāt, Hřvātskā/Hřvāckā, Hřgud.*

b) *cřn, cřnji, cřv, cřven, tvřd, tvřda, vřti se, vřtā, pořvali se, pořlili, smřdi, smřt, vřtālā.*

Govor Muslimana i tu ima konstriktiv *h* ispred slogotvornog *-r* u primjerima *polhřvali se, polhřlili.*

Ovdje imamo i: *držděnjāk* mj. daždevnjak.

c) u finalnom položaju sonant *r* može biti slogotvoran u primjeru: *vř*, odnosno: *navr, povr, uvr.* Naravno, u govoru Muslimana i tu je: *vřh, navrh, uvrh, povrh.*

Ukoliko se redukcijom gubi samoglasnik kao nosilac sloga, njegovu funkciju preuzima *r*, ako ga tu ima: *vretěno-vrtěno, ĩmrit-ĩmrit, govōrit-govōrt, křtica-křtca, kōpriva-kōprva.* Neki od navedenih primjera mogu biti obični na cijelom ovom području (*vrtěno, kōprva*), a neki su bilježeni samo u pojedinim mjestima (*ĩmrit, Stud., Zvir.*); *křtca* (D.S.), *uzāvrla voda* (Stud.).

REFLEKSI ě

Već je rečeno da je zapadnohercegovačka zona najkompaktnije štakavsko područje sa ikavskim refleksima *ě*. Uz to ide i konstatacija da je ovdašnji ikavizam znatno dosljedniji nego što je to slučaj, recimo, sa zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima. U ovom govoru znatno je manje odstupanja od ikavske zamjene nego u tom ikavskom govoru. To vrijedi i za odnos ovoga govora prema ikavskim govorima Posavine. Ali, i tu se osjeća dah vremena. Ikavizam se sve više povlači ispred standardne ijekavštine. Razlozi su poznati, a za naš posao to je veliki gubitak. Upravo zbog toga ja ću ovdje navesti sve zabilježene primjere, i iz svih mjesta Zapadne Hercegovine, kako bi to ostalo kao materijal koji će, možda, budućim generacijama biti od neke koristi.

Među primjerima sa ikavskim refleksom *ě* nalaze se i oni koji su, kao takvi, obični i u ijekavskim, a neki i ekavskim govorima. Pa i u ijekavskom, neki i ekavskom standardu. U prvu skupinu primjera spadaju sljedeći:

ěj > ij:

šijat(i), grřjat(i), vřjat(i), smřjat(i) se, i svi oblici od tih glagola;

ěl > ia > ijo:

řtviija, vōliija, řēliija, třpiija, razūmija, zāsija i sl.

ěl > io > ijo:

žívijo, vòlijo, žèlijo i sl. oblici;

tako i:

dìja, — dila, cìja-cíla;

odnosno:

vrija, zrija/zdrìja (vrija sàč, zdrìja bòstan).

U ovu skupinu idu i primjeri sa elj > ilj:

bilježit(i), bilješka, biljeg, biljegovat(i) koji u naše vrijeme ulaze u ovaj govor. Istina, tu bismo očekivali čiste ikavizme tipa: bilig, biligovat(i), biližnica, ali na njih nisam naišao.

Svakako, tu je samo: nòdilja, kùdilja — što ne ide u ijekavski standard (o tome više kod mene JF XXVIII, 1969, str. 170—172),

kao i: bilji, cìlji.

U onu drugu skupinu ikavizama, tj. ikavizama koji su svojstveni i ijekavskom i ekavskom standardu, ubrajaju se sljedeći:

odrični oblik glagola jesam : nísam/nísan, nísamo;

komparativ pridjeva na -iji: nòviji, stàrijì, tòplijì, zelènijì i sl.;

to vrijedi i za priloge toga tipa: stàrijè, tòplijè.

Ovo su sve fonetski ikavizmi. Ovamo pripadaju i morfološki ikavizmi tipa: žèni : dúši; mèni, tèbi, sèbi (koje se razvilo „pod uticajem enklit. zamen. mi i imenica ž. roda”, Belić: Reči sa dasklinacijom, 1969, str. 164); òvim/n, ònim/n: nàšim/n, vòjim/n, kao i: dòbrim/n, slàvim/n: tùžim/n, vrúćim/n;

ně > ne:

Za razliku od ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne, u kojima je, po pravilu, nje < ně (v. kod mene u BHDZb. I), u ovom govoru je: nêko, nêšto, nêki, nêkako, nêkoliko; nêkadā i sl.

Ostali refleksi ě:

ě > ĭ:

Trebižat:

díte, cílo, lípo, mlíko, vríme, bríga, sníga, mrít, snít, síce, bríst, cvít, svíta, po snígu, na svítu, u cvítu, na brígu; dvì kùće, dvì kràve; ràzmìni, ràzumì, nàpríd, ùmrít, pòblìdi;

Studenci:

díte, cípka, cípat, cípala, bìli, bìlin, bìlō, bisan, cìl, bìl, bríg, po brígu, dílovi, dílōvā, doníla, dílimo, cítka, lív, lívak, klišća, mlíko, mlična, ním, níma, mīstri se, písak, pískovi, pískōvā, ríč, pívac, pívcí, síd, sída, smím, lín, lína, líní se, slíp, slípō oko, slípa, síc, síčem/n, síkū, vínac, vínācā, srída, zvír, ždríbe, tísan, tísna, lívā cipela, Nímci,

ne ràzumím, ùmím, ùnimō, príko svíta, dòníla, òdníla, pòdiljeno, iscídí, iscídíš, ùmrít, ùvik, nē sní se, pròcídí, pòbìlì, sàsikla, ràzlíní se čovik;

Medugorje:

dite, cítka, bilā, bídu, dvī, dvī gòdine, dīlmo, cīl, cila, cīli, cípala, cípat, cidit, cidili, līn, līvā, līp, līgat, mišat, mīšā, promišat, promišala, plīn, pīvac, rīč, rīcima, rītko, smīj, smija, smīm, snila, svīt, vīk, vrime, vīdan, vīsak, tisan, trībī, tīlo, ždrībe, ždrībac, zvīzda, ugrīšjo,

nè smīš, pròmīnī se, īscīdī, òzlīdī, zàmliči, īzmišano, ùmrīt, māloprīn, òdrīšene ruke, pròmīnēš;

Čitluk:

brīg, cvīće, cvīcom, bilit, bīlī se, blīd, blīda, brīsta, na brīstu, cīdi, cīl, cīli, cidili, cīpac, crīp, dīlī se, dīla, drīn, dvī, drīm, grīja, grīši, mlīko, mlīčan, mrīsta, mišat se, mīšā se, mišala, pīvac, písak, plīnī, procīdi, podīli, promišala, rīč, rīči, rīka, sīrak za metle, slīp, slīpe oči, slīpī, svīt, svīta, svića, smī, smīmo, nè smī, snīg, snīga, po snīgu, zvīr, zvīzde, ždrībe, ždrībeta,

ūvīk, ùmrīt, òdnīt, pròcīp, pòdnīt, pòvrīdī se, pòblīdī, zàliči, zàmliči, pòcīpā, īscīpān, zàmīšāj;

Krehin Gradac:

cīlō selo, cīlīm putem, cīlōm svītu, bīlī luk, bīlō meso, brīga, brīsta, cīl, cila, dvī kuće, dvī godine, drīn, drīmā, dite, līv, līvī, līvāk, līp, līpa, līpōj, līn, līnī, līnī se, mīj, mlīko, mlīčna, cina, cítka, drīmījēš, klīšta, mīstrī se, nīm, nīmī, pīvac, pīvci, pīvčić, odrīšit, odrīšila, plīvit, plīvili, plīnit, plīnili, rīči, rīcima, rītka, rīka, sīda, sīno, svīta, snīga, slīp, slīpac, slīpī miš, sílo, na sílu, sīvā, sīvānja, sīvalo-līvalo, tīlo, vrime, zvīzde, ždrībe, ždrībac,

dòdīlī, īscīdī, pòdīlī, pòdīljeno, òcīdeno, rāsīče, rāzmīnī, zādrīmā, zācīnī, zāplīnī, òždrībī se;

Zvirovići:

bīla, brīga, na brīgu, cīl, cítka, cīdī, cvīt, cvīta, cīli, crīp, cīv, cīvi, cidit, brīst, dvī, dite, drīmījē, drīmā, grīj, grīja, līk, līp, līn, līnī, līvāk, līvī, līvā, līv, mlīka, mlīčan, mlīčna, mīj, mīja, mīnja, mīnjali, mīna, klīšta, pīvac, pīvci, písak, rīč, rīdak, rītka, rīka, rītka, sīno, snīga, sīvā, síče, síci, síd, sída, svīta, tīlo, tīsan, tīsna, tīsne, vrime, zvīr, zvīzda, zvīzde, ždrībe, ždrībac;

nè smīm, pònīlī brašno, nānīla vode, dònīt, òdnīt, prènīt, pòdnīt, nārītka, pòrītka, pròrīdī, pròcīdī, rāsīče, nāprīd, kòrīn;

zāpovīs, ùmrīt, zànīmī;

Zvirici:

bīlī, blīdā, brīga, na brīgu, cīdī, cidīja, cīlōg polja, līvā noga, līp, līpa kruva, līpi ljudi, līpa kućica, līpa vrīmena, līvī brk, līvū ruku, klīšta, klīštā, mlīka, mlīkā, dīla, dite, nīma, gnījzda, grīja, grīšan, grīšna, pīvac, pīvci, písak, rīka, rīč, svića, svīt, po svītu, sīda, na sīdī, nā sīdu, stīna, sílo, na sílu, naslīdila, naslīdījo, ubīdit, ubīdila, vrīme, vrīdna, vīsak, uspīvala, zvīzde, ždrībe, zvīrke;

dòdīlī, nāmīnī, pòdīlī, pòmīšā, pròmīšāj, ùmrīt, razūmīm;

Goranci:

brīg, blīd, brīst, cīdi, dite, dīlmo, dolīvat, līn, līnčina, līvāk, klīšta, mlīko, mīstrī se, mīstrīt se, plīs, plīsan, pīvac, rīč, rīči, rīčim|rīčīn, tīlo, slīpō oko, sílo, sída,

síd, tîla, vînac, vînâcâ, vrîme, vridan, vrisak, zvîr, zvîrka, zvîzda, zvîri, srida, zvîzdâ, zvîzdan, ždrîbe, ždrîbac;
râzumî, ùmîm, ùmîmo, iscîdî, iscîdîn, pòdîlî, pòdîljeni, pòblîdî, pròmîšâ, pòsîcâ, prîsîcâj, sâlîvâj, zâlîvâj, zàmîšâj, zâcîpî, zâminî ga, zâpovîd, zapòvîdâj;

Biograci:

brîg, brîga, bìl, bìlâ, bìlî se, cvît, cvîta, dîte, dîlî se, grî, grija, lîp, lîn, lînčina, lîv, lîvak, lîvî, lîni su, mîja, mîstî se, klîšta, mlîko, cîtka, gnjîzdo, pîvac, pîvčîc, lîja, plît, glîto, rîka, snîg, snîga, zvîrka, písak, zvîzde, ždrîbe;
kòrîn, kòrînje, razùmîm, ùmîm, pòdîlî, ùmrîše, ùmrît, ùvik, zâpovîd, zâpovîdi, zapovîdi, zâlîčî, zàmîšâj;

Uzarići:

dîte, cîlî dan, cîv, lîvî, lîp, lîpa, rîč, pîvac, rîka, snîg, svît, mîstri se, gnjîzdo, srida, vrîme, vridan, vrisak, tisan, tîlo, sîno, zvîzde, ždrîbe;
ùcîlo, nâsridu, zàmîšâj;

Polog:

dîte, mlîko, vînac, klîšta, slîp, slîpî, slîpa, sîno, svît, rîka, rîč, smîm, vîk, vrîme, zvîzda, zvîzdâ, zamîniyo;
ùmîm, ùvik, zàmîšâj;

Bijača:

blîd, blîda, brîg, cvît, cvîta, dvî, dîte, dîlî, grîj, grija, lîv, lîn, lîpa, nîm, nîmca, pîvac, pîvci, plîn, rîčî, rîči, sîno, sîd, sîda, sprîda, srida, sridôn, odîlo, navîsti, navîšćenje, lîčîjo, ždrîbe;
nâvîstî se, ùmrît, ùvik, zâsîcâ;

Crveni Grm:

dîte, bìlôga, dîlî, grîji, lîka, lîvak, lîvî, lîpa, nîma, mlîka, písak, plîsan, pogrišija, navîstî, navîšćenje, rîč, sîno, silo, sîd, snîg, tîlo, vrîme, vridan, vrisak, zâlîčîlî, zâlîčîja se;
dònila, prînît, dòvîka, ùvik, ùmrît, zânîla;

Humac:

dvî cêri, dîte, dîlî, grîj, lîvî, lîpa, mîna, mlîko, nîm, plîsan, pîvac, písak, rîč, ridak, rîtko, sîno, tîlo, vrîme, vridnî, zvîzda, ždrîbe, ždrîbac;
râzumî, ùvik, ùmrît, ôždrîbî se;

Ljubuški:

dîte, dîlîmo, grîh (M), grîj (H), lîpa, lîvâ, rîka, rîč, zvîrka, ždrîbac;
pòblîdî, zâcînî, zâplînî;

Radišići:

brîg, cîtka, cîdîm, cîle aljîne, cîlo selo, gnjîzdo, lîv, lîvak, nîm, mlîko, odnîla, ponîla, mîj, pîvac, svît, srida, svîca, zvîr, zvîzda, ždrîbe, ždrîbac;
râzumîte, ùvik, ùmrît, ùmîšâš;

Vitina:

bíla, blída, brîg, brîst, dvî, cvîit, cvîta, cîdî, cîtkâ, dílovi, díte, grîh (M), gnízdo (M), lípo mi, lívî, mína miseca, mlíko, nîma, líha luka (M), písak, pívac, pívcîc, pívcîc (M), pozlídila, rîka, rîč, vridî, vridan, zvízde, ùvik, zvízdê, ždrîbe;

Rasno:

díte, dvî, dîlî, bílô vîno, brîga, brîsta, blîd, bíli luk, cîdî, cîlî, cîvi, cvîit, grîšî, klîšta, lîn, lînî se, lípa, cîlû noć, nîma, mlíko, pívac, písak, rîči, rîtkî, ridak, slîpê oči, slîpô, svîit, srida, stîna, smîšna, trîzan, trîzni, ùvik, uvridila se, navîstija, sîvâš, Stîpe, umîšala, ùmrît, sîno, prîtî, prîtili, zamîša, mälöprin, ispòvîdâ se, onesvîstila se, otrîznija se, ublîdija, ucvílija;

Izbično:

bîlôga vîna, díte, dílijo je, dílimo, lípo, donîla, cîdî, cîdila, cîtkâ, drîn, mîstri se (mrijesti se), lívî, lípa, klîšta, mlíko, písak, pívac, pívca, plînî, prîko, rîč, rîči, rîtkâ, sîno, svîit, svîta, snîga, smîšan, svîtlî, svîća, síčen, síku, síkla, tîlo, trîbî, tîsno, vrîme, vridan, vrisak, ùmrît, ùnît, ùvik, zvízda, ždrîbe, od cîlôg mlíka, u cîlôm svîtu, sagríšila, razûmîm, ùmîm, rîčima, zapovîdali, zamîšali, zalîpija;

Dobro Selo:

dvî godine, díte, dílila, drîn, cvîit, brîga, brîsta, blída, donîla, lípa, lîna, lívâ noga, lík, línojoj, mlíko, mrît valja, pívac, písak, rîka, rîči, tîlo, trîzan, srida, svîta, grî-grija, po svîtu, u sridi, po snîgu, na brîgu, u vrîme, slîpô oko, slîpê oči, trîske, zvízde, ždrîbe, nâsridu, zvízdan, zvízdôn, zamîšali, zamîšala, nâvîstî se, pripovîdali su;

Jare:

díte, cínu, líšnjâk, lívî, lípi, mîšâ, mlíko, prîko, òdnît, òdnîla, smîm, nè smîm, nè smîš, ùmîš, râzunî, ispovîdiste, zvízde, zvîr, ždrîbe;

rîč, rîči, snîit (= snijet), plîsan, plîvit, svîg, svîit, rîčima, tîlo, tîla, tîlima, smîm, zvîr, zvîrka, zvízda, vînac, rîka, rîči, dlîto;

dòdnît, ùvik, on ùmrî, ùmîš, ùmrît, râzumîm, râzumî, jâstrib^p, kòrîn;

Grude:

slîpô oko, tîlo, rîč, rîči, vrîme, donîla, dílimo, dílito, sîno, klîšta, ždrîbe, mlíko, mlíka, pívac, snîg, krîsta, gnízdo, svîit, cvîit, plîit, bíli luk, líja luka, dlîto, brîg^k, písak, pískovi, snîžan, srida, zvízde, zvízdôn, mínja, dílovi, dílôvâ, pozlídila se, ùmrît, ùmrî, ùmrîše, lîncîna, lînî se, lîn, líp, lípa, bíla, bíli, dvî, ùvik, trîska, tîsan, tîsni, promîni, promînila, vrîči žito, lík, líkovi, lívî, pripovîdat, rîtkî, razûmîm, ždrîbe, žlízda;

Lištica:

bíli, cvîit, cvîta, drîmâ, dvî, grija, klîšta, díte, mlíko, brîg, písak, rîč, rîke, ridak, snîg, svîit, vridan, ždrîbe, zvízde;

Vranić:

crîva, cítkâ, brîg, klîšta, drînj, díte, mîj, mlíko, mlíka, nîm, pívac, písak, rîka, rîči, ridak, rîtkâ, svîta, svîton, srida, svîća, svîće, slîpa, svîtnjâk, zvízde, ždrîbe, promîni, pònîli, zamînila, zasnížilo, blâgovîs, ù nesvîs, zamîšali;

Kočerin:

bili, cítka, cidi, civi, críva, cvíce, cvit, dili, dite, drin, bríg, bríst, blíd, blída, gríj, gríši, klišta, klišťin, gnjízdo, livi, lipi, lin, mlína, mlična, pivac, priko, rič, rítka, tisan, tísna, svit, sirak, srida, sino, smija, snuga, slípa, svíst, onesvístila se, svístde, ulínija se, ugnjízдила se, umrit, odnit, prinit, donice, raznice, kukurik, zacínija, sagrišili, zamisili;

G. Britvica:

dví, donila, dite, drimā, bríg, blíd, livi, mīnjā se, pivac, pisak;
ě > ĭ:

Trebižat:

bižiš, biži, bižali, čovik, dica, dīci, dičinje, cípalo, cípka, linčina, livòruk, mīšec, mīsečno, mriža, mīsto, nīdra, prít kuću, pobisnija, pobisnila dica, is-ije, nājis, nāligni, pīva, pīvala, pīsma, vřica, vřice, vřilo, vřimena, sīdim, sīdija, sīdili, sīdni, vitar, vitrovi, tila, ako tīdnē, život, živila, zārizati, pōriz;

Studenci:

brigovi, dio, biljā, bilji, cípalo, cidilo, dīco, dīd, dīdovi, dica, dīvēr, dīverovi, grījota, grijat se, linčina, lito, litošnji, mīsto, mistāšce, lipši, mīsta, linji, pīsma, pīvajū, pīvā, pīšice, snigovi, prōlice, prōlitōs, prōlitnji, sīdi, sīdila, sīdnica, srītan, srītna, stīla, stīla se, stīja se, tīšnji, bišnji, Nīmačkā, Stīpān, vīru, vīrijē, vīrovali, lāni, prikolāni, gōri, dōli, tīt, dī češ, trībā, tīme, nīdārā, ū nīdrin, būbrig, būbrizi, bižat, kōlino, čovik, sis, dicē, dīteta, dičinji, vinčat, vinčala se, vōlila, strīja, mīra, sīme, sīmena, plīva, dītelina, tīrat, mlīkārīca, bilānce, mēdvid, mēdvidica, vīverica, slīpimiš, gūsina, svitlac, kōrinovi, stīnica, smřīka, smřīki, trīšnja, trīšnjevo kolac, lišnjāk, sīkira, sīcavica, sīčivo, slīme, slīmena, mījovī, mīšina, ist-īdēn-īdū-ija, vřit-vřila, vřilo, cípka, cīvčica, pōriza, odrizala;

Medugorje:

dī si, dī, dōli, gōri, bīsmī, būbrig, būbrizi, bižala, bižā je, čovik, čovičanski, dica, dicōn, dīdi, dičijā, cípalo, cīpanica, grīška, dīvēr, dīvōjka, dīvōjčica, dītinjasto, kōlino, mēdvid, mēdvida, mēdvidica, nīdra, Nīmačkā, ōdīca, pīvā, pīvali su, pīvalo se, pīsma, rīdē, srīca, strīja, svitlac, stīnica, smřīka, sis, sīdi, sīdnica, sīdija je, smřīka, smřīki, trīšnja, trībā, sīkira, pōtriba, osvītlati obraz, vīrovali, srīdnji prs, jīde, nē jīde, nēvista, pōbigla, pōgrišno, ūvinčā se, stīli dīci, sīcām se, stīla je, vitrenjāk, mīsečno, sīmena, pōgrišno razūmili;

Čitluk:

ist-īdēn-īdū-ija-ili, biži, brigovi, cidilo, cípalo, dīd, dīdov, dīca, dīci, dičica, grīška, būbrig, būbrizi, būbrižnā boles, kōlino, kōlina, liti, lito, dītelina, dio, mīšina, mlīkara, mlīkārīca, nātīrali, nāmīri se, nāmīstu, pīvali, pīvā, pīsma, srīca, srīla, sīdalica, sīdi, sīdalo, strīja, smřīka, srītan, srītna, kōstila, na kōstili, trībā, trībace, trīšnja, kudilja, žīvili, žīvila;

Krehin Gradac:

bižali, dīcu, dicē, dī, dīdcv, dīdcvi, cípka, cípalo, čovik, dīvēnica, dīvōjka, dīvōjki, dīvēr, dīverovi, dīveron, cvitā bostan, zdrit, zdřila, mīsto, mīstimice, mlīkara,

nìdra, mìšina, nèvista, kòlino, slìme, sìdi, sìdija, sìčivo, izis-izijo, tìšnjì, bìšnjì, lìnji, tìme, strìja, srìća, vrìlo, sà vrila, vùverica, slìpimiš, svìtlac, trìbā, sìkira, vùverice, ždrìbeta, zvìrinjāk, ždrìbna, sùždrìbna, srìzali;

Zvirovići:

bìži, bìžā, bìžala, bìčva, divènica, Bristica (toponim), cìpalo, cìpanica, čòvik, čòviče, čòvikon, dōli, dī, dīca, dīci, dīvēr, dīvera, dīvōjka, dīvōjki, dīvojākā, dīvōjkōn, mìšina, mìsto, mìsēc, mìsečina, nìdra, ù nìdrīn, pìsma, pìvat, pìvā, pìvali, plìva, sìs, sìdi, sìdnica, sìdila, sìvēr, slìpōčnica, svìtovat, svìtovali, slìme, strìja, smrìki, sìme, sìmena, vùtar, vùtrovi, nèvista, vrìća, sìkira, šùkundid, vrìt, vrìla, vrìlo, pòrizu, opòrizovali;

up. i:

nìki : nìki su probali i rìć: ne bi van zna rìć;

Zvirici:

bìži, bìžimo, dī, dīd, dīvēr, dīverovi, dīca, dīčinji, čòvik, dōtirā, dōtirali, drinina, is-ìdē-ija, kòlino, kòstila, kòrinovi, mìšina, mìsēc, mìsečno, likòviti čajeva, nìdra, ù nìdrīn, nàtirali, pòtirā, pòtirali, pòsikli, prìvarila, prìbirū te, pròlice, pripala se, smrìka, smrìki, trìšnja, trìšnjevolac, trìšnjā, trìbā, vùtar, vùverica, Zvirici Zvirovići, Zviricani, Zvirovicani, Stipandān, zàtirali ga, zabòlilo me, žèlilo su, tija se ženit, tili su, zàpivaj, zàpivali, zapòvidili, žìvili, žìvit;

Goranci:

čòvik, čòvika, cìpanica, cìplja, cìpalo, divènica, dīvēr, dīverovi, dīd, pràdid, šùkundid, dīcē, dīteta, dīca, dīčiji, dītēšce, dīvōjka, dīvōjki, dīvojākā, gōri, gōrila, ist-ìdēmo, idijidi, idijidu, izis, izili, istirat, kòlino, kòlinim, kòlina, lètiti, mījovi, mīra, mīrili su, pìsma, pìvā se, pìvalo se, pìvā je, òstarit, òstarilo se, trìbā, trìbalo je, trìšnja, rìzat, rìžē, rìzali, rāsīć, vrìt, vrìlo, vinčat se, vīra, vīrujū, vīrovā, vīdit, vīdili, slìme, vrìća, srìća, srìtno, srìtna, smījat se, smījala se, sījat, sījali;

Biogranci:

cìdilo, čòvik, čòviče, dī, dīca, dīvōjka, dīvōjki, dītlić, cvìtovi, kòrinovi, lètiti, līšnjāk, mìsēc, mìsečina, mìsēci, nìdra, nìdārā, nēdilja, ponēdiljak, līto, pròlice, pròlitōs, búbriži, búbrižnā boles, plìva, pìsma, pìvali su, mìšina, slìpōčnica, slìpimiš, smījat se, smījala se, sìdila, sìs, sìdnē, sìdija, srìdnji, smrìka, smrìki, strìja, sìć, sìčivo, sìkavica, pòsikla, trìbā, trìbat, trìbala je, trìšnja, stìnica, sìkira, snìgovi, vrìmena, vīdit, vīdila, vinčat se, vinčānje, vinčānica, nèvista, zdrìt, zdrìla, zvìzdan, ždrìbeta, vīštica, ždrìbna, nàrizala, izrizali;

Uzarići:

bùbrig, bùbrizi, bùbrižnā boles, cvìtovi, cìdilo, čòvik, čòviče, dīd, dīca, dīvōjka, ist, izist, izili, istirat, istirali, mījovi, mìsēc, mīra, nìd a, pìsma, pìvā, srìća, vrìt, vīra, vīrujē, ždrìbeta;

Polog:

bìlica trìšnja, bìlig, cìdilo, dīca, dīvēr, mìsečno, mìsēc, nìdra, nèvista, čòvik, jīdē/ jīdē, sìs, sìdila, sìkira, slìpimiš, vrìmena, zvìzdan, grìdta, tìlesno, srìtno, žlìba, ù žlìbi, ždrìbeta;

Bijača:

bište, bižala, bigúnac, dīvēr, dīca, dīvōjki, mīšēci, nīdārā, ū nīdrīn, prīšlo vrīme, vīs, sīdi, sīdnica, sīdalo, nema svītīla, šta sam ōtila reć?, vīdila, srīla, srītīnī, trībā, trībala je, zdīla, zdrīla, žīvila, ždrīpčina, zāmīrit, srīle se, srītīnut, ōtila san, zārīzala;

Humac:

dvīsta, dīco, dīčijē, dīvēr, dīvōjki, grīšnīk, līto, lītōs, mīsta, mīra, prōlice, prōlītōs, svītlo, srīca, smrīka, srītīna, zvīrād, zdīla, vīnčāna, vīverica, vīdnōca, srīzali;

Crveni Grm:

bīčve, bīčāvā, čōvika, čōvikon, dī, dīca, dīveru, dīvōjki, dīvōjku, dīvēnica, bīlūšīne, līsa, mīšēci, mīšēcon, mīšēčno, nīdra, kosīrić, kōstila, na kōstīli, pīvā se, pīvalo se, nēgdi, nāmīstī se, u sridīnī, srīdnjī, srītan, srītīna, sīkira, svītlo, trīšnje, trīšnjeu kolac, vīra, vīrē ti, vīrīj, vīrovat, vīrovā, vīnčāvā, vīnčā se, vīnčavat, bībriḡ, bībriḡi, bībrišnā, tīlēsa, kūdilja, priōkrēne, ūvīk, sīcām se, prīdā nj, grīōta, smīstījo, trībā, nē trībā, prīgledali;

Ljubuški:

dīca, dīvēr, dīvōjka, cīpalo, čōvik|cōvik, līto, lipōta, līpšā, mīšēc, mīšēčno, nīdra, pīsama, srīca, srīla, trīšnja|trīšna, vīra, vīru, vrīca, zrīla, žīvila, ždrībēta;

Radišići:

bīžī, bigúnac, bižala, brīstīć, bīčve, cīdilo, cīdālja, cīpanica, cīpalo, čōvik, dīverōvi, dīverōvā, dīca, dīčijī, kōlino, kōstila, kosīrić, mīšēc, nīdra, ōtila, pīsama, pīvā, prīvarī me, kūdilja, mīšina, sīdalica, sīdni, srīdnjī, Stīpān, trībā, trībali su, līpši, lipōta, vīrovat, vrīlo, rīzat, navīščujē, navīščīvā, zapōvidi, žīvili, opōrizovali, srīzali;

Vitina:

bīžī, bižat, bigúnac, cīdōjka, bilānce, dītīlić, cvītā, cvītovi, cīpanica, dī, dītēlina, dīca, dīvēr, dīvōjka, dīteta, dīčijī, dīci, dītīlića, grīhōta, grīšnīk, kōlino, hlība, hlībnō brašno, hlību, līto, lītīnī, lipōta, līta, lītōs, lītōšnjī, līkār, līkārīje, jāstribovi, mīra, mīrē, mīšēc, mīšēčno, mīšina, njīdra, njīdārā, nēdīja|nēdīlja, nātīrā, mīhūr, mīhūrīć, hōtila, hōtili, prīd njōm, prīgōrila, prīkō lita, pīvā, pīsama, pīvajīl, pīvcīć, sīdi, sīdīm, sīdīja, sīdīli, sīs, sīcat, sīcavica, sīkavica, sīkira, sīdalo, sīdnica, trībā, trībalo je, svīdok, smīla, smīli su, svīdōcīli, srīca, srīdnjī, svūḡdi, slīpōcīce, smījat se, trīšne, trīšānā, trīšnja, rīpa, vītār, vītrovī, vīverica, tīrat, tīrā, vrīca, rīzat, rāzrīzat, ōdīca, u stīnam, sa kōstīlē, zdrīlo, šūtīt, šūtīla, zāmīrit, zāmīrīli, slīme, pōt slīmenom, žīvit, žīvili, ždrībēta;

Rasno:

bīlice, bīžī, bilānce, Cvītānovīć, cvītā, cvītovi, čōvik, čōviče, dīd, dīvēr, dīca, dīvēnica, dōli, dī si, drīnjina, kōlina, kōlinu, līto, lipōta, lītōs, lītōšnjī, kūdilja, mīšēc, mīra, mīsto, nīdra, nīdārā, ū nīdrīn, nēvīsta, nēvīščēnje, ōtila, pīsama, pīvā, pīvali su, rīpa, Rīpīšte, sīme, sīmenon, sīdi, sīs, sīdnica, Stīpānjdan, mīšina, prōlice, tīme, trībā, trībali su, vrīca, srīca, smrīka, srītīno, vrīlo, īst-ījēn-ījā, īzīja, prīpelica, prīgrada, prīkīdāč, prīkīdali, prīkuvā se;

Izbično:

bìžali, bigúnac, bičve, cidilo, bùbrig, bùbrizi, dičica, dica, did, dičjā, dičji, čòvika, čòviku, gòrila, gòri, kòlino, lito, línji, mïsto, mïsečno, mïšina, mïjovi, nïdra, nïdārā, ù nïdrin, nèvista, òdića, òtirā, òtirali, òpivali, rìdī, sis, sìme, sìvēr, vitar, vïverica, trībā, divènica, sùždribna, mèdvid, mèdvidica, bilánjak, sìkira, slìpimiš, stìnica, sàzrile drinjine, smijat se, rìpa, Rìpište, svitlo, svitlosti, snìgovi, po stinan, šukundid, piškē, ždrìbeta;

Dobro Selo:

Biletici, bilánjce, bičve, ù bičvan, Bilušine, brìgovi, cvitovi, bùbrizi, bùbrižnā boles, dïvēr, dica, čòvik, čòvika, kòlina, kùdilja, lètit, mïsec, mïsečno, pet mïseci, Nimačkā, u Nimačkōj, nèvista, prìmistijo, prìmistili, sìdi, smrìka, nā smrìki, srìdnji prs, plìva, trìsnje, sìtovali, nāsitovala, Slipčići, stìralo se, súsíd, sa súsídon, prìvarili se, prìvarila me, prìlāžemo duvan;

Jare:

čòvika, dičina, bùbrizi, bùbrig, bilánjak, dī, dica, dičijē, is-ijē-ila, mïsečno, nèvista, nēdilja, ponēdiljak, prikò mene, pròmina, prìpō se, prìsutra, nēčovik, srìća, vrìća, trībā, smrìka, trìsnja, prēmisti se, pòsić, vrìlōm vodom, prìpelica, smrìka;

Grude:

bìžā je, bìžala, bìži, cvitat, cidilo, cvitovi, cìpanica, dvìjū, dvìma, dïverovi, divē-ruša, divènica, dica, dičinji, dítelina, grìšnik, grijòta, kòlino, kùdilja, mïšina, mïsec, mïsečno, mïseci, mïra, òdića, òdičē, pisma, pìvā, pišicē, piškē, plìva, rìpa, rìpište, pròlice, sis, sìkira, svitlac, svitlāca, srìdnji, srìća, srìtan, smrìka, smrìki, sìme, sìmena, tìme, tìsnji, trìsnja, trìsnjev, snìgovi, mèdvidi, sìkira, vìnčat se, vìnčānica, vìnčāni kum, vīš(r), vīšta, svidok, svidòci, svidòčili, vrìlo, vrìća, vïverica, prìpali se, prìkodāna;

Lištica:

bùbrizi, dica, divēr, divènica, likār, lipòta, mïsto, mïsec, nïdra, òdića, pisma, srìća, vrìća, tìla, vrìmena, ždrìbeta;

Vranić:

cidilo, čòvik, did, dī, dica, dīci, dïvōjka, is, izili, izijo, kòstila, kùdilja, mïjovi, mïseci, nēdilja, nèvista, nïdra, Stìpanjdān, stìnica, sìme, sìvēr, svidok, strìja, smrìki, stìnica, súsíd, súsídnno selo, trìsnja, trībā, plìva, vrìća, vrìlo, rìpa, vìnčat se, pišicē;

Kočerin:

bùbrig, bùbrizi, bilina, bisnòća, bìži, bìžā, cidāljkā, bilánje, did, dida, čòvik, čòvika, čòviče, dïvōjka, dïvōjki, dïverōvā, díteta, gòrila, mïjovi, livòdruk, is|jis, izis, òstarila, nèvista, mèdvidi, pòsić, pòbić, pòbigla, kòstila, kòsirača, kùdilja, kòlino, nēdilja, nēdiljōn, pisma, pòsikla, sìli, svidòci, svidòči, svitlo, svitlilo, strìja, smrìka, smrìki, srìća, srìla, sìkira, sìčivo, vrìla, vira, vïrovali, vïrujē, vitar, vïverica, vīštica, svitlac, stìnica, sinica, slìme, trìsnja, trībā, vrìlo, rìpa, zvìzdan, ždrìbeta;

G. Britvica:

dòli, dī, dvīsta, dīvēr, dīkoji, dīca, cīdilo, mīsto, nēdiljōn, nēgdi, nēvisti, pīsmā, Rīčina, smījalo se, sīdi, sīšču, pričīzni meanīčar, pribījo nogu, prīvarili me, vīdiću ja, trībalo je;

Klobuk:

čōvika, gōri, dōli, nēdilja, ōsītīli, prežtīvila, sīdīli, vīdīli, žtīvīli;

Vašarovići:

vīrē ti, jēdmu vīru, cīnīli, dvīsta lumērā, dīca, dīd, prādīd, slīpē ōči, ne rāzumīn, mījovī, brīgovī, s čōvikon, trībā, trīšnja, dēbeja čōvik, prīnīt, prīnīla, prīnīja, līpa krīfa sa ognījšta, prīko līta u oto lovišče, rīka Vrioštica, dvī štete pīvajū, zāpīvaše, ždribna, ždribac, slīpī mīš;

Orahovlje:

līpo, mlīka, prīko dumrukānē, līpī kāvōdā, zīla kokūruza, trīšānjā, trībā, rānē, sīkīra, īma līpī kīmēnjā, nīsu smīli īc, ōš ōvde sīs, dīci se dīlē čōrapī, vīdīla dažde-njāka, vīdīli su i džūdžana, pōila šētkā, nēvista, réste dītēlina.

Zapadnohercegovački ikavizam mogao bi se uvrstiti u naše klasične ikavske govore. Kao što i navedeni primjeri pokazuju, tu je stari vokal *č*, po pravilu, supstituisan samoglasnikom *i*. Izuzeci, kao što će se vidjeti na sljedećim stranicama, nikako nisu brojni. A ako se izuzmu primjeri u kojima refleks *č* može biti uslovljen i nefonetskim razlozima (*neko, nešto*), i primjeri koji u naše vrijeme postaju sastavni dio ovdašnje leksike, stvarno se dolazi do zaključka da je zapadnohercegovačka ikavština dosljednija od istočnohercegovačke ijekavštine. Primjeri tipa: *bubrig, poriz, rizati; is(t)-idem/n, ija* i sl. to potvrđuju.

Posebno ovdje ukazujem na gl. *mīstriti se*, za koji se nalaze potvrde iz svakog posjećenog mjesta u Zapadnoj Hercegovini: *mīstri se riba, mīstrila se* i sl. U pitanju je metatezirani oblik *mīristiti se*, a ovaj od starijeg lika: *neřsti-nerřti* (litavski) gdje je bilabijalni nazal *m* zamijenio stariji labiodentalni nazal *n*. (Skok, *Etimolog. rječnik*, s.v.), a to zbog toga što u našem jeziku „grupa *nr-* na početku ... nije moguća” (isto). Skok navodi i likove: *rīst* (Dalmacija), *rīstiti se, rīstī*. Skok potvrđuje i naš oblik: *mīstriti se* sa metatezom u glas. skupini *mrist-mistr*.

Za imenicu *kostila* (u jekavskoj Hercegovini-*koščela*) Skok kaže da sadrži „romanski deminutivni sufiks — tella *caccabustella” gdje se romansko *e* ponasalo kao naše izvorno *č*.

Primjeri tipa *kudilja, nedilja* ne čine nikakvu posebnost, ni tu ikaviziranje nema uzročnike u narednom sonantu *-lj* i te primjere ne treba izdvajati u posebnu skupinu (v. za Duvno, Ivan Jurčević, *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, 15, Novi Sad 1979, str. 104). Za ovakve slučajeve, naime, poznato je da ni u ijekavskim govorima ne odstupaju od jekavskog refleksa *-č-*, up. *kudjelja, nedjelja* u ijekavskom standardu, odnosno: *kudelja, nedelja*, u ijekav. govorima (v. o tome kod mene: *Promena nepalatalnih suglasnika u vezi sa -j*, Južnoslovenski filolog, XXVIII, 1969, str. 170—171). Dakle, tu sekvenca-*elj* nije bila identična, po svojoj fonetskoj prirodi, sekvenci *-člj* u primjerima tipa: *biljeg, bilježiti*. To, opet, govori da je sonant *lj* u prvim primjerima bio velarniji od istoga sonanta u drugim primjerima. A ikavsko *-ilj* i u jednim i u drugim primjerima odgovara ikavskoj zamjeni staroga vokala *č*, uopšte, u tim govorima (za i-ščak. govore Zapadne Bosne v. BHDZb. I, 121).

I naš govor ima ikavski relfeks *ě* u oblicima glagola *jesti* : *is(t)-iden*, *ija* i sl. U Zapadnoj Bosni sam bilježio: *jisti-jidem* i sl. (op. cit.).

Poseban problem čine primjeri sa skupinom *gně*. I u našem govoru, tako je i u govoru sela Kovača kod Duvna (Jurčević op. cit. 105, i u Zapadnoj Bosni op. cit. 124), imamo mjesto te skupine skupinu *gnji-* : *gnjizdo*, *gnjizdi se*. Pitanje je: da li tu imamo asimilacioni proces: *gn* = *gnj* ili nekakav uticaj jekavskih govora u kojima sekv. *gně* = *gnje*. Ja sam za zapadnobosanske i-šća govore više bio sklon da prihvatim drugo nego prvo od mogućih rješenja (str. 124). Ni sada nisam suviše sklon onom prvom rješenju. Naime, ima podosta primjera, i u ovom govoru, u kojima se sekvenca *gn-* ne mijenja: *pobigni*, aj ti *mogni* to, aj to *vagni* i sl. Istina, nije tu isti položaj. U *gnjizdo* je inicijalni, a u navedenim primjerima medijalni. I to ima svoju težinu u ovakvim fonetskim procesima. To je nesumnjivo. Pa ipak. Uz to, naš govor zna i za primjere kao: *gnila*, *gniti*, i to ne samo u govoru Muslimana koji često palatalni sonant *nj* jednače sa nepalatalnim *n* : *negov*, *nezin* i sl. I to bi govorilo da nije svako inicijalno *gn-* prešlo u *gnj-*. Svakako, u *gnjit* i *sagnjit* ne mora biti u pitanju veza sekv. *gn* i *ě* (v. kod Jurčevića, op. cit. 105) jer je „sveslav. i praslav. **gni-* **gnjjo*” (Skok, op. cit. s.v. *gnjiti*). Pojava sek. *ě* je moguća, ali ne i obavezna, otuda u ijekav. govorima: *sagnjeti*, uz *sagnjiti*, ali samo: *sagnjio*, *sagnjila*. Dakle, bez refleksa jata (up. volio: voljela, donio: donijela).

U primjerima tipa: *mij-mijovi*, *smij-smija* prvo smo imali zamjenu *ě* sa *i*, pa tek onda je došlo do gubljenja konstriktiva *h* i pojave sekundarnog *j*: dakle: *mih-mihovi*, *smih-smiha* pa tek onda: *mij-mijovi*, *smij-smija*. U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog samo je *mih*, *smih*, *miha*, *smiha* i sl. A kod imenice *směh-smijeh-smih* imamo sufix -*hā*, upravo: „ie., sveslav. i praslav. **smijati*” je „niži prijevodni stepen” prema „**smějo se* u prezentu”, a jat se „odatle prenosi i u infinitiv i imenicu obrazovanu s pomoću -*hā* > *s*” (Skok, op. cit. s.v. *smijati se*).

ě > *je*, *ije*

Trebižat:

djēte, d., nīde, svāde, dēvera, pjěškē, s'ěvēr, svjěškōga rata, cjělū goāinu;

Studenci:

s cijēvima, odjělce, pjěškē, primjētila, rjžšili;

Medugorje:

Bjēlōm brīgu, cjělū noć, čōjeka, de more, dvjē familije, mljēka, u mjesecu, gojila djecu, nevistu i djecu, ōsjećā, odjēili se, jēs, pōjedēm, māloprije, u Njēmačkōj, sjēna, Stjēpān, s'ēdi, sjēna, sljēpo, Šcépē, Šcépo, u svjěškōm ratu, svūde;

Čitluk:

nēde, pōtlje, sjēvēr, s'ēdilica;

Krehin Gradac:

de je, dētelina, čōjek, čōjeka, jēsti-jēo, jēla, mēded, mēdedica, mjčsto, ljčto, Nēdjēljko, prīje, s'ēdi, ščeo, vjčrili se, vjčrenica, svjēzda, svjēzdan;

Zvirovići:

dōčeralo, de se sādī, de živete?, gnjēcio, kljēn, ljčpī rūku, iščrat, nīde, ōde, prīje, Rjēka, razdjēlili se;

Zvirići:

*gnjēči; bjēlā vīlo, dodi nam na silo; pjēvā, pjēškē, pjésak, starosjēdioci, tijo pjē-
vajū; rješēnje (mladi);*

Goranci:

kljēn, mēded, mēdedica, mēdedina, išcerat, cērāmo, siēno, svāde;

Biograci:

djētlić, de, svāde, svūde, nīde, mēded, mēdedica, sijēno, pjēškē, s'ēdijo, s'ēdi, ūvīk, vjēverica;

Uzarići:

mēded, mēdedica;

Polog:

*dēca, de, čōjek, mjēsēca, mjēru, óde, ódekā, nēujesta, òcerāmo, pòceralo, pòtlje
Njēmačkōj, šcērō (Muslimani)
de, dēca, ónde, óvde, šljēgā, vjēnac duvāna, dīēte, mlīēko (Hrvati);*

Bijača:

dēvōjkama, mljēka, odjēla;

Crveni Grm:

*bjēlō žīto, djēvōjku, dēvōjku, jēdē, nāmjeru, svjēsne, kljēn, vjērē, zà tijem, vrījē;
up. i: sjērī se mliko, tj. siri se . . .;*

Humac:

bjēlē blūze, djēca, jēlo, sjēlo, sjēkira, rijētko:

Radišići:

dīēte, nāmješčāja, Njēmačkā, mōjije;

Vitina:

*čōjeka, dīēte, de, mjēsēca, izlīēcījo, u Njēmačkōj, ljēp, cjēna, rjēcī, stjčo, iscjēpā,
sjēcā se, sāvjeta, sāvjet, tjēlo;*

Grude:

gljēžno, išcerat, plījēs, pòtlje, zrījēn;

Lištica:

u Njēmačkōj, djēca;

Vranić:

pjésak, vjētra;

Kočerin:

kljēn, ūmijem/ūmijen;

G. Britvica:

cjēlo vrīme, u Njēmačkōj;

Rasno:

djēlove;

Dobro Selo:

čeralo se, bjělū kàfu, dèvojke, cijěvi, dčveru, de, ljékove, odjelo, pjěsme, nàcerām, mjěsto, sjědim, sjědni, sjědo, sjěcām se, súsjednī, ūspijevā, ūspijevat, sjědili bi, sjěno, nčvjėran, ūspijevā, cjěvi, dčspijevā/dčspjėvā, súsjednī sělā;

Jare:

cijěvima, dčcerā, dčcerat, pjěšč, pòmijěšān, prčmjėna, prjje, pjěvajū gāngu, pčcerō ga, dčničće, u rjėki, sjědim, ūspjet, u vjėku, vjėrnīk, vjėnčā, vīdeli, vjėrskā slāva, vjėri, nčvjėra, vódekāna, šččo, zā vjėru, na Brijėgu.

Ako pažljivije razmotrimo naše jekavizme, a obratimo posebnu pažnju na mjesta iz kojih se navode, doći ćemo do zaključka da je najveći broj potvrda za jekavske reflekske *ě* iz mjesta koja se nalaze u blizini centralnohercegovačkog jekavskog područja. I nije nimalo slučajno što je najviše potvrda za takve reflekske jata iz Medugorja, Pologa, Dobrog Sela i sela Jare. Ta se mjesta nalaze skoro na samoj granici sa centralnohercegovačkom govornom zonom. Jasno, međusobna prožimanja su neizbježna. I ne od juče. Uz to, u svim tim selima odranije postoji škola. Ni taj uticaj nije za potcjenjivanje.

Druga primjedba u vezi sa zapadnohercegovačkim jekavizmima jeste da i njihova fonetska struktura upućuje na njihovo porijeklo. Brojne potvrde za jednosložni refleks *ě*, umjesto očekivanog dvosložnog: *sjeno, zvjezda*, jasno upućuje na centralnohercegovačku situaciju. Istina, moglo bi se pomišljati i na težnju da se jedan slog u ikavskim govorima zamijeni sa istom silabičkom vrijednosti u jekavskom izgovoru: *sino = sjeno, zvizda = zvjezda*. Poznato je da se ponekad tako objašnjava i pojava jednosložnog refleksa *ě* u jekavskim govorima centralne Hercegovine (v. kod mene u Južnoslov. filologu knj. XXV). Ali, ja nisam sklon takvom objašnjenju ove pojave. Ipak će tu ovi naši govori imati vlastiti razvojni put, a što u ch. nemamo istu fonetsku vijednost refleksa *ě* kao u istočnohercegovačkom, razloge treba tražiti u samim tim govorima, a ne u uticaju sa strane. Pojava jednosložnog *je* mj. *ě* u zapadnohercegovačkoj ikavštini novija je pojava i ona se mora razmatrati u sklopu centralnohercegovačke jekavštine kao dijalekatskog fenomena uopšte.

Na takav zaključak upućuju i primjeri sa jekavskim jotovanjem: *de, šćeo, Šćepo, meded, išćerat* i sl.

Ijekavski oblici u paradigmi zamjeničko-pridjevskih riječi, tipa: *mojije, tijem*, mada ne tako česti, a prema kojima najčešće imamo u centralnohercegovačkom: *mojim, tim*, ne bi morali biti uneseni iz istočnohercegovačkog govora. Naime, i u centralnohercegovačkom ovakvi likovi nisu sasvim nepoznati, uz to, ti su primjeri zabilježeni u govoru radnika koji često rade u Mostaru sa radnicima iz drugih krajeva i nije isključeno da su od njih i preuzeti. Ali, takvi oblici su ovdje dosta rijetki.

Za oblik *kljen* (riba i drvo) moglo bi se reći da je kao takav preuzet iz jekavskih govora, a moglo bi se i tu pomišljati, kao u gnjizdo, na pojavu *klj < kl* (v. Skok, s.v.).

Od glagola *jesti*, pored tipičnih ikavskih likova, bilježeni su, mada ne često, i jekavski oblici: *jedem/n, pojedem* i sl. Svakako, to će biti oblici koji u naše vrijeme postaju, i ovdje, obični i koji će, vremenom, sve više potiskivati one ikavske, izvorne.

Razumljivo je, isto tako, što u svim mjestima češće imamo *Njemačka* nego *Nimačka*. Iz ovih krajeva ima mnogo radnika u Njemačkoj. Standardni lik te imenice potisnuo je onaj izvorni, ako je ikada tu i bio frekventan.

Kod glagola tipa *vrěti* i *zrěti* pojava oblika prezenta: *vrije* i *zrije* i ne mora se dovoditi u vezu sa ijekavskim refleksom *ě*. Naime, pored promjene po tipu *zřim*, *vrim* ovi glagoli znaju i za promjenu po tipu *zrem*, *vrem* i *zrijem*, *vrijem* (isp. o tome kod mene u Našem jeziku, knj. VIII, 1956, str. 28—36).

ě > *e*:

Već je rečeno da u ovim govorima imamo, skoro bez izuzetka, ekavski refleks u oblicima zamjenica i priloga tipa *neko*, *nekoliko*; samo se našao jedan primjer *ě*sa ikavskim refleksom *ě* u ovom korijenu: *niki čovik*, *niki su probali* (Zvir.).

Ali postoje i drugi primjeri sa ekavskim refleksom *ě*. Neki mogu biti opštiji, a neki se javljaju sporadički. Dešava se, i u ovom govoru je to potvrđeno, da ista osoba u jednom razgovoru upotrijebi jednu riječ i u ikavskom i u ekavskom liku.

Evo zabilježениh ekavizama u zapadnohercegovačkoj ikavštini:

Trebižat:

óvde, *starěšine*, *zěnica*, *nă testu*;

Studenci:

rěšila, *zěnica*, *těsta*, *zdrět*, *zdrěla*;

Krehin Gradac:

dòle, *gòre*, *zěnica*, *smrěk*, *smréka*, *srědnji*, *trěbā*, *smrěkinja*, *klěn*, *klěnovina*, *těsta*;

Goranci:

děčko, *kòrěn*, *kòrenovi*, *smréka*, *pozlédila se*, *ozlédijo se*;

Uzarići:

kòrěn;

Crveni Grm:

cěstōm, *těstōm*, *naprímer*, *piěko*, *iskòrěni*, *iskorénit*, *vrěća*;

Humac:

těsta, *trěbā*;

Grude:

bùbreg, *bùbrezi*, *děčko*, *ždrěbna*, *mrěža*, *presádit*;

Kočerin:

bùbreg, *zěnica*;

G. Britvica:

prekò lisa, *trěbān*;

Rasno:

cěsta, *trěbā*;

Dobro Selo:

prímer, *srěća*, *trěšnjica*: *trišnja*, *zěnica*;

Jare:

predòsecā, *prèt kućōm*, *prěšō*, *trěbā*, *srětnēm*, *něvrěme*, *vrěmena*, *zěnica*, *sprěćio*;

Medugorje:

*óvde, nónde, prěko, isped, vrělo, zěnica, vrěmena, trěbā, trěbaće, sěćām se (!),
mrěža, proménijo;*

Polog:

na prímer, cěsta, da se iskòrēnī, iskorénule su se čimavice, starěšina, vrěća;

Vitina:

priko cěstē, nā vrelu, óvde, preglédāt, srědnjāk (prst), trěbā, sām!et, srěća, srěću;

Biograci:

děčko, trěbā, zěnica;

Čitluk:

òbe, óvde, ónde, òbedvī, ūzavrěš;

Ljubuški:

srětnī, trěbā;

Zvirici:

kòstrēt, kostrětača, preko vòdē, nājpřē, vrěme, vóde;

Zviro ići:

gòre, bùbreg, bùbrezi, tēsta, trěbā, òbedvī, óvde;

Lištica:

óvde, ónde, trěbā, vrěmena, vreménā, vrěća, bùbrezi, bùbrēgā.

Kao što primjeri pokazuju, u našem govoru nema mnogo ekavizama. Naravno, ni ovi koji su zabilježeni nisu svi iste prirode. Jedni od njih i ne moraju biti pravi ekavizmi. Misli se na priloške riječi tipa *ovde, onde* i sl. u kojima imamo uopštenu partikulu *-de* a ne *-dě*, što se sreće i na drugim ikavskim područjima (v. kod mene za ikavskošćakavske govore zapadne Bosne, BHDZb. I, 135—136).

Znatno širi areal imaju oblici tipa *cesta/testa, zenica, bubreg, jastreb, gvozden, obećati, slezena*. Svi ti primjeri zabilježeni su, i u tom obliku, i u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne, a za njih znaju i neki drugi govori ikavskog narječja. To su, tzv. stalni ekavizmi (v. kod Maretića: *Gramatika i stilistika*, 1931, 45). Značajno je istači da naš govor zna i za ikavski refleks *ě* u oblicima imenice *bubreg* : *bubrig-bubrizi* u najvećem broju posjećenih mjesta. A ako se danas javi ova imenica i sa ekavskim refleksom *ě*, biće u pitanju novija osobina, oblik preuzet iz standardnog jezika. To naročito pod uticajem medicinskih stručnjaka koji isključivo upotrebljavaju ekavski lik ove imenice.

I naš govor poznaje imenicu „*belava*” — vrsta sira. Tako je u svim mjestima. Šimundić taj oblik bilježi u Imotskoj krajini i svrstava ga među ekavizme tog područja (*op. cit.* 24). I u Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANiU nalazimo uz ekavski i ijekavski lik ove imenice: *belava* j. *bjelava* „postan sir od surutke” s.v. Meni je ovaj ekavizam malo sumnjiv. Sumnjiv je zbog toga što je opšti i što je, uglavnom, poznat u ikavskim govorima. To upućuje na pomisao da, možda, tu i nemamo naš stari samoglasnik *ě* nego da je u pitanju neka tudica.

Skok daje u svom Etimologijskom rječniku odrednicu: *beleca*, iz Božave, što je posuđenica iz tal.: *bellezza*. Nije isključeno da se i u našem slučaju oglada neka vrsta takvog ekavizma.

Na cijelom ovom području pored naših oblika *did* i sl. javljaju se i oblici *dédo* i sl. Ali ni tu nije u pitanju ekaviziranje, u pitanju je naš turcizam, up. u tur. *dede* = djed (Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, s.v.). To, svakako, vrijedi i za toponime tipa *Dedino vrilo*, *Dedina česma* i sl.

U posebnu skupinu ekavizama treba ubrajati one tipa: *starešina*, *sećam se*, *najpre*, *primer* koji su zabilježeni i u našem govoru, a i u drugim ikavskim govorima (v. kod Šimundića, *op. cit.* za Imotsku krajinu i Bekiju, kao i kod mene u BHDZb. I, za zapadnu Bosnu). To su noviji nanosi koje u ove govore unose ili radnici koji su, na duže vrijeme, zaposleni van rodnog kraja ili mladići koji služe vojsku u ekavskim krajevima.

U Imotskoj krajini i Bekiji uvijek je „*prě* > *pri*” (*op. cit.* 24). Mada i u našem govoru ima podosta ikavskih refleksa *ě* u tom prefiksu, ne bi se moglo tvrditi da je i samo tako. Pored *pri-* javlja se i *pre-*. I ne rijetko.

Ipak, mora se reći da naš govor nije mnogo zapljusnut ni ijekavskim ni ekavskim oblicima. Tu je još uvijek, i kod najvećeg broja govornika, snažno ikavsko jezičko osjećanje. To, uostalom, potvrđuju i primjeri sa sekundarnim vrijednostima *ě*.

Ovdje je već rečeno da u našem govoru imamo uopšten ekavski refleks *ě* i u zamjeničko-priloškim riječima tipa *neko*, *nekoliko*, *nešto* i sl. Ovo je jedna od bitnijih osobina koja odvaja naš govor od govora Imotske krajine. Tamo je, naime, *ně-ni* : *ništa*, *niko*. Istina, prema Šimundiću, Bekija zna i za oblike: *nešta*, *nekad*, *neko*, dakle, kao i u našem govoru. U zapadnoj Bosni, opet, svi primjeri sa ovom osnovom imaju često jekavski refleks *ě*: *njeko*, *nješto*, *njekada* (v. BHDZb. I, 121—122). Dakle, svaki od ovih govora ima svoje rješenje. Drugo je pitanje: zašto je to baš tako? Odgovori su, svakako, različiti, a oni, opet, odražavaju i različite istorijske okolnosti koje su pratile ove naše krajeve. Zapadnobosansko *njeko*, *nješto*, kao i imotsko *niko*, *ništa*, rezultat su vlastitih razvojnih puteva. Naše, zapadno-hercegovačko, *neko*, *nešto* može se, na izvjestan način, dovoditi u vezu sa stanjem koje nalazimo u ostalim govorima Hercegovine. Jer, ni ovdje se ne smije gubiti iz vida činjenica da je i ovo područje, dosta dugo, imalo opštehercegovačke razvojne impulse. Ovdje, svakako, ne treba zapostavljati ni uticaj semantičke komponente-težnja za obličkim diferenciranjem zamjenica *neko* i *niko*, priloga *nekada* i *nikada*.

U susjednim podbiokovskim ikavskim govorima imamo *ni* : *ništo*, *nika* doba; *nigdi* (Banović, *Vjerovanja*).

Sekundarni ikavizmi

U jednom broju primjera imamo pojavu samoglasnika *-i* umjesto očekivanog *-e*:

Međugorje:

na počitku, *níma veze*, *lèmiš*;

Zvirovići:

pokriпали, *lèmiš*;

Studenci:

lèmiš;

Goranci:

lèmiš;

Radišići:

òkričē se;

Dobro Selo:

lèmiš;

Kočerin:

lèmiš;

Biogranci:

lèmiš;

Jare:

rīć: mogu van rīć;

Zvirići:

rīć: ne bi vam zna rīć, mogu vam rīć;

Čitluk:

končilo (od tal. cancello);

Crveni Grm:

nīmam/n.

Sekundarni ikavizmi, kao što gore navedeni primjeri pokazuju, nisu brojni u ovom govoru. A i navedeni primjeri lako su objašnjivi:

a) imenica *lemiš*: za nju bi se moglo reći da je u tom obliku poznata u svim mjestima, iako iz svih mjesta nisu navedene potvrde, tj. taj oblik je tipičan za ovu govornu zonu. Za ovu imenicu se zna da nema ni u jednom slogu izvorno jat (*ě*). U staroslovenskom je *lemeš* (v. kod Miklošića: *lemešv*, aratrum, bug. lemeš, češki: lemech, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, s.v.). I P. Budmani u Rječniku Jugoslav. akademije konstatuje da su oba *e* „bila i u praslavenskome jeziku”, sa napomenom da se „tamo i amo shvaća kao da prvo ili drugo *e* postaje od *ě*”, otuda pored *lemeš* i *lemješ* i *lemiš* i *lemlješ*. Fonetski lik *lemiš* potvrđen je i kod starijih leksikografa: Mikalja, Della Bela, Stulić; i kod starijih pisaca: Bernardin, Vetranić, Kavanjin, Kačić. Dakle, ovo nije neki posebni ikavizam koji bi bio poznat samo našem govoru. On i na dijahronom i na sinhronom presjeku razvitka našega jezika ima širu dijalekatsku osnovu. Prema tome, naš oblik je samo formalno upao u grupu primjera sa sekundarnim *ě*;

b) infinitiv *rić*: može tu biti i *ě=i*. U staroslov. imamo: *rešti*, ali u promjeni se javljaju i oblici sa *ě*, prevoj vokala: *rěhъ, rěšmy*, uz to i *rěti*, sa *ě*, otuda naše: *rijeti*. U Akademijinom rječniku za inf. se daju potvrde i sa *e*: *reći* i sa *-ije*: *rijeti* i sa *-i*: *rit*, pa i lik: *rijeći* je potvrđen (Nenadić i Matović), a Bogišić je potvrdio oblik

riječ iz Boke. U našem slučaju imamo ukrštanje oblika *rit* i *reć* gdje je preovladala vrijednost jata iz *rit*, ali oblički završetak iz *reć*. Dakle, i za ovaj oblik bi se moglo reći da ne spada u tipične primjere sa sekundarnim *-ě*;

c) i za pojavu *-i* : *-e* u *okrićati* ima potvrda u RJA: „U Posilovića i u starijem dalmatinskom govoru nalazi se inf. *okritati*, u pomenutom govoru i *okrićati*” s.v. Dakle, i ovaj primjer ima širi areal. Po postanku može biti analoškog porijekla. Prema odnosu koji imamo u *spomenuti* : *spominjati* moglo se javiti i prema *okrenuti* (ovdje i okreniti) — *okrićati*;

d) ikavizam u odričnom obliku glagola *imati*: *nima* mogao se javiti prema odričnim oblicima glagola *jesam*; Šitović ima: *nejma* (Šimundić, 3);

e) u obliku imenice *počitak* može biti u pitanju morfem *-itak*, up. *boljitak*, kao u: *dobitak*, *primitak* i sl.;

f) gl. *krepati* je tudica, od tal. *crepare* (RJA s.v.), prema tome i izvedeni glagol spada u kategoriju preuzetih riječi, a pri takvom preuzimanju riječi moguće su različite promjene, mada ni ovdje nije isključena analogija, up. odnos *sretati* : *sritati* i sl.

K O N S O N A N T I

SUDBINA SONANTA -l NA KRAJU SLOGA

Sonant -l nije imao istu sudbinu u svim kategorijama riječi kada se našao na kraju sloga u ovome govoru. Može se govoriti o trojakoj njegovoj sudbini u toj poziciji. I to:

- a) sonant -l se zamjenjuje samoglasnikom -a;
- b) sonant -l se zamjenjuje samoglasnikom -o;
- c) sonant -l ostaje neizmijenjen na kraju sloga.

Da to potvrdimo primjerima:

- a) Sonant -l se zamjenjuje samoglasnikom -a:

- 1. *al > aa > ō*:

Trebižat:

òtišā, znā, òbūkā, òbrezā, dōšā, išā, pōšā, pītā, imā, mōgā, òtimā, sàtrā, vūkā, dīšā, kázā, pròpā, pròdā, rēkā;

Studenci:

dōšā, smījā se, sāšā, išā, ūlišā, ūnišā, pōšā, pròpā, òbišā, nāišā, vīnā se, trībā je, pēkā, òstā, nāzvā, pīvā, imā, rāzvrstā, òtrā, zafrkávā, vózā se, smičā ga, dokázā, zanovétā, zadirkívā;

pa i:

ūmrā;

Zvirovići:

znā, dōšā, dōtirā, dōcērā, dōpā rānā, nāpā, mōgā, pòmogā, òdršā, izdršā, òrā, ódā, řvā se, pòrvā se, išā, dōšā, nāšā, sišā, sōvā, šétā se, krèpā, rēkā, jūā kònjā, prīstā, pòstā;

i tu:

ūmrā;

Crveni Grm:

dīgā, pītā, rēkā, ōsovō, sōvā, ōtišā, imā, ūstā, dōšā, mōgā, pripovidā, ukazivā, izazivā, pomagā, zapomagā, prodāvā, dodāvā, zamotāvā, ūbrā, ūstā, zapitivā, zāuzdā;

Uzariči:

dā, pā, pōšā, dōšā, dīžā, rēkā, pēkā, išā, pītā, kázā, bācā, prōāā, primā, šētā;

Jare:

rīkovā, ūstā, sāsātā, pītā, vjēncā, mōgā, pōmogā, kūpovā, próbā, kūšā, dávā, spāvā, spādā, znā, proódā;

Zviriči:

imā, dōšā, rēkā, bācā se, išā, vīkā, šētā, ódā, dīsā, kázā, klēkā, rīgā, ūtekā, sījā, pomagā, skākā, iskopā, pūščā, vīšā; obēcā, imā, sījā, primā, zviždūkā, prōdā, iskā, pītā, imā, dōšā, pōkrā, rēkā, pīvā, sādā se, bācā, vīkā, šētā, ódā, išā, pōšā, klēkā, ūtekā, kázā, iskopā, sījā je, ódā, pomagā, razgovārā, pripovidā, kōntā, obećavā, zadirkivā, zaduživā se;

Vitina:

dā, cōsā, znā, jāmjā, mōgā, išā, pōšā, písā, dōšā, dīžā, prekucāvā, dōvezā ga, vīrovā, hīlā je, spāvā, ōtišā, organizirā, rēkā, nātirā, imā, pōslušā, pripovidā, naplaćivā, smētā, skūpjā;

nē dā, cōsā, jāmjā, rēzā, prekucāvā, pōšā, dōšā, dōvezā ga, vīrovā, nije on hīlā = hilao, razvijā, kázā, spāvā, išā, ōtišā, rēkā, nātirā, mōgā, pōslušā, nije sve znā, iscīpā, čītā, dīžā, brīsā, bižā, stājā, rēstā, ūzrēstā, ūkrā, zādržā, zāiskā;

tako i:

ūmrā;

Bijača:

imā, rēkā, ódā, išā, pričā, vīnčā, vīnčāvā, zvā te, dā mi je, dōšā, prošīšā, iskázā, iskopā, jīmlijā, čūvā, čepīkā;

Medugorje:

išā, nāpekā se, ódā, pītā, prebrojavā, vágā, spāvā, glēdā, imā, pōšā, sīpā, mōgā, ōprā, prēšā, lēgā, ōstā, podučāvā, nāišā, vózā se, ōbišā je, ōtišā, zāspā, upītā, ūzimā, zasmījā se, zīdā, perūšā, pērisā vene, ūbrā, pōkušā, vēcērā, razmišljā, strādā, nije dā, ōstā, dávā, nije znā, zāmakā, prosvēdā, pīspā, tītljā, zabarika-dīrā, zadirkivā;

Čitluk:

ōpā, išā, ōbrijā, ūtūkā, sīpā, imā, ūlišā, sījā se ječam, rēkā, napisā, kōpā, zviždūkā, mīnjā je kola, tīrā, tīrbā te nešto, šīšā, ūbrā, ūkrā, vrāčā, zvā me;

Uzariči:

mōgā, dōšā, pīvā, rēkā, iskā, pītā, išā, tūkā, razgovārā, pričā, čītā, čekā, ūbrā, ūkrā, zāiskā, plākā, skākā, skītā, skāpā, dā;

Humac:

išā, dōšā, zadāvā, zafrkāvā, pītā, šētā, ūbrā, nē dā, zāspā, zāigrā, zasūkā, tīrā;

Klobuk:

dòšā, išā, pòšā, ùlišā, glèdā, manítā, pròdā, pròpā, písā, rāzabrā, rēkā, račùnā, razmísljā, sòvā, sījā, sīpā, sùnčā se;

Polog:

dòšā, išā, rēkā, pítā, mògā, skákā;

Ljubuški:

dòšā, pítā, išā, nàišā, kázā, pìvā, pòtirā, pòbigā, bìžā, ìmā, nàšā, òbišā, ùkrā, ùbrā, ùtrčā, ùligā;

Radišići:

dřžā, glèdā, dāvā, dòšā, dòtirā, istirā, òbrā, òdržā, pēkā, pòkrā, mògā, pòmogā, pòbigā, pogúrā, ispijā, naseljāvā, nadodāvā, napisā, rēkā, rizikírā, rúčā, račùnā, òbūkā, òtūkā, pòvūkā, ùšā, vřvā san žito, čòsā, čekā, čēprkā, čúvā, čúpā;

Rasno:

rēkā, znā, òtišā, upítā, pítā, písā, dā, umišā, cvàtā, òtrā, išā, ispúšćā, pripovídā, isripovídā, iskušā, kázā, kòntā, pròšā, pòbigā, bìžā, bìskā, ùbrā, zavutlāvā;

Lištica:

pričā, mògā, ódā, pòšā, stīgā, stúpā, skúpljā, skljā se, ùkrā, ùbrā, upísā;

Čerigoj:

ùvinčā se, pítā, pìvā, pòslā, pùšćā, svírā, svūkā, spúšćā, ùbrā, vrāčā, vriskā;

Gornja Britvica:

kazívā, nàšā, bòlovā, dòšā, iši, pròrēkā, pítā, pòsikā, prđī, rēkā, tǝgovā, ùkrā, ùsikā;

Izbično:

išā, mògā, spāvā, sánjā, iskā, řvā se, òbrā, púšćā, òtišā, pítā, sàšā, skitā, dīgā, ùlišā, třčā, istrā, slēgā se, òprā, kòvā, lēgā, òtrēsā, mórā, cřkā, nàišā, sàbrā, sīšā, šīšā, rēstā, òdazvā se, ùzrēstā;

Vranić:

išā, poštápā, priščápā se, pòštrapā se, sàtrā ženu, pítā, stískā, ùškā se = trijebio uši — uškao se, slēgā, písā, nàrēstā, rēstā, unda se zvā, řizā, iscípā, isklasā, svilā, isvilā kuruz, rēkā, dīgā, Bog dā pa iman, nàbrā, pòkrā, istīkā, òbišā, zàiskā;

Grude:

dāvā, dòtirā, čúvā, dòtirā, kùcā, kompromitírā ga, kaztvā, ligā, lāgā, mògā, nàšā, pròpā, pròdā, pričā, rēkā, strádā, skitā se, šīšā, šīpā je na jednu nogu, šāmarā ga, zvišdā;

Krehin Gradac:

dāvā, dòšā, stānovā, ìmā, mògā, pítā, pròdā, ódā, nàšā, pòzvā, sīcā se, šétā, gnjácā, ríkā je vo, ùkopā ga, zvišdúkā, smijā se, řvā se, tǝgā se, dīgā, dřžā, púšćā ga, sàšā;

Dobro Selo:

ošīšā, strīgā, pòklā, pòmāgā, pòmākā, dīgā, lēžā, ùstā, pòkisā;

Kočerin:

dòšā, pòšā, pīvā, zvīždā, mínjā, pèkā, ispekā, čītā, brījā se, řvā se, sīkā, dřžā, pūšcā, dīgā, dā, òtišā, išā, imā, pòsijā, ùlišā, sàšā, bīžā, ùtekā, dòtirā, čèkā, višā, kléčā, zāiskā, rēstā, igrā se, vījā žito, vīnčā, sòvā, svūkā, zidā, istrēsā, vūkā, kòvā, lēgā, prebacīvā, blējā;

tu i:

ūmrā;

Vašarovići:

dāvā, znā, mògā, pričā, klēsā, objāčā, dòšā, pòstā, zauzbiājā, kòpā, počīvā, kazívā, mīšā, prodāvā, līgā;

Orahovlje:

pīvā, išā, čúvā, pítā, vūkā, ispekā, rēkā, pozívā, dòšā, rēstā, dřžā, mórā, dobījā, dā bi mi, pòkisā.

U svim mjestima je:

kòtā, kàbā, pākā, svřdā, pòsā, órā; càkā, čāvā, vřtā.

2. *il > ia > ija:*

Trebižat:

bīja, pòtisnija, rádija;

Studenci:

īja, bīja, tīja, kūpija, mētnija;

Zvirići:

bīja, govòrija, òdnija, nàmučija, ùbija, tīja;

Medugorja:

zavřnija, zóvnija;

Vitina:

ràzvija se, vřdija, primija, pòlija, pùstija, sìdija;

Ljubuški:

rádija, bīja, pīja, okánija se, rāzbija čaše, okánija;

Radišići:

īja, tīja, bīja, vřdija, ljúbija, smētnija, cřknija, okrénija, nàpravija, poljúbija, zóvnija, vòlija, žàlija, žalòstija, zabránija, sìdija;

Rasno:

bīja, vřdija, ožènija se, zarúčija, govòrija, smřslija, smřstija se, kúpija, sřija, srámija se, svātija, sválija, zamútija, zabránija, žàlija, žèlija;

Kočerin:

bīja, vřdija, osúšija, iscidija, īja, vřija, pròlija, òstavija, jāšija, ùzjašija, sazòrija, ljútija se, ljúbija ga, prřspija, pròšija, rāzvija, rīšija;

Čerigoj:

vrátija, bija, tija, nòsija;

Gornja Britivica:

ùlazija, bácija, slòmija, bija, ràzbija, razlòmija, pròlija, prèbija, plátija;

Ibično:

mòlija, nòsija, pròlija, pròsija, sàzdrija, zdrìja, sàšija, zamòlija, zàžalija;

Vranić:

bija, činija, učinija, ùbija se;

Dobro Selo:

gnjìja, povrátija, bija, ožènija se;

tako i:

prijànula; dija, zátijak;

Crveni Grm:

*bija, nàpravija, rádija, pràvija, ùvatija, promínija, zabòravija, izginija, dòla-
zija, vòlija, naučija, ùvidija, slàvija, dòbija, zainádija se, pokòrija, nòćija, na-
činija, smija;*

Zvirovići:

dìgnija, bránija, bija, òšinija, lùpija, sàbija, ràzbija, promínija;

Jare:

tija, rádija, govòrija, žàlija, žèlija, nòsija, bránija, pùšija;

Čitluk:

ija, tìgnija;

Vitina:

prìpravija, pocènija;

Bijača:

tija, vòlija, nàjvolija, načinija, odríšija, napùstija;

Vašarovići:

hòdija, natrínija, nàpravija, ùbija se;

Orahovlje:

gònija, trážija, ùsnija, pràvija, galámija.

3. *el > ea-eja:*

Dobro Selo:

dòveja;

Međugorje:

pòčēja, ùzeja;

Ljubuški:

põčeja;

tako i:

stějana;

Rasno:

dòveja, òdveja;

uz:

stějana;

Gornja Bistrica:

ũzeja;

Grude:

dòveja;

uz:

stějana, dèbeja;

Vašarovići:

dòveja;

4. *ul > ua > uja*:

Rasno:

čũja, ũsuja;

Izbično:

òbuja, pròsuja;

Vitina:

čũja;

Zvirovići:

čũja, ũsuja;

Dobro Selo:

ũsuja, nãsuja;

Sasvim razumljivo, ovdje je i *zátijak-zátijaka* (K.G, D.S, Ras, Či, Stud, Bio, Koč, Rad, Međ, Tr, Vi, G.Br, Izb, Vr, Uz). U RJAZiU, s. v. zatilak, čitamo da je od „*zatil-ak*” prema kome u staroslov. imamo: *zatyłakъ*, a u ruskom: *zatylok* potvrđuje se i superijekavski lik: *zatijelak* sa gen. sing. *zatioka*.

Prema Vukovom *steona* ovdje je *stějana*. U centralnohercegovačkom govoru je *stěvana*, a u Tr, Stud, K.G i Vi zabilježeni su oblici: *stěona*; *stěone kràve*. U Uz je zabilježeno: *tejac* (telci-teoci) a prema standardnom *žàlac-žàlca* bilježeno je i *žâc-žâca* (Zvir, K.G).

Na cijelom području javlja se i: *prijànut|prijànit(i)*, *prijànulo|prijànilo* < pri-
ljnuti. Taj oblik je poznat i centralnohercegovačkom govoru.

b) Sonant — *l* se zamjenjuje samoglasnikom *-o*:

1. *al* > *ao* > *ō*:

Trebižat:

ōtišō, dōšō, kázō, glēdō, prōdō, prōpō, òstō, dōdō, ūprō, nāšō;

Studenci:

stīgō, òstō;

Zvirovići:

stūkō, písō, ūtekō;

Zvirići:

āšikovō, prīmō, ūtekō;

i:

ūmrō;

Medugorje:

razmīšljō, mōgō, òtišō, mórō, mīrovō, dōšō, òtišō, trēbō, prōdō, pòbigō, māžō;

Čitluk:

dōdō, prōdō, pòslō, nāšō;

Humac:

īmō, prīpō se;

Vitina:

čōsō, dōšō, pōšō, prōdō, rēkō, prīmakō, pòmogō, hīvō se;

Biogranci:

mōgō, ūlišō, nālišō, dōšō, òtišō, bīžō, šētō, pòbigō, īškō, slēgō se, rēstō, nārēstō, čūvō, sōvō, dōručkovō, svūkō, òprō, rúčō, pòmogō, trībō, ūlāvō, svīrō, zākļō, kōvō, òrō, pēkō, lēgō, sīkō, pòsikō, īšō, ždērō, cīkō, prōsijō, prēprodō, sīpō, kūpovō, tīrō, sātīrō, skūvō, sījō, pòmūzō, lājō, cvītō, prōčitō, īsikō, ūsikō, īškō, slīkō se, nāzēbō, talīzō se, plīvō, kījō, òzēbō, dīčō;

tako i:

ūmrō;

Goranci:

mōgō, čītō, dīžō, dīgō, dōšō, sāsō, īzašō, bīzō, čūvō, nāzvō, sāzvō, lēgō, kōvō, rēzō, trēsō, pēkō, trībō, īspekō, rīzō, sījō, brījō, klījō, ūvūkō, dōtūkō, ódō;

Gornja Britvica:

mōgō, prošīšō, prōnašō;

Radišići:

īzabrō, prīpō se;

Kočerin:

kázō, òtišō, òprō, ūkrō;

uz:

ùmrō;

Vranić:

mǝgō, pčšō;

Rasno:

ùkvasō kruw;

Ibično:

dòšō, pòmūzō, provózō;

Lištica:

stǝgō;

Dobro Selo:

pǝmakō, dǝgō, ùstō, lěžō, pǝkisō, dòšō, òtišō, rěkō, vrištō, zàpjevō, nabíjō, ošíšō, spávō, večerávō, svítrō, pripovídō, kázō, mǝgō, imō;

uz:

ùmrō;

Crveni Grm:

mǝgō, sjěkō;

Jare:

dòšō, predòsecō, pǝòšō, òtišō, prěšō, nàišō, šćeo, rěkō, prǝdō, nàšō, imō, súmljō, minírō, pomjěšō, dǝdō, prěšō, tíkō, pětíjō, pǝcerō, rěkō, prǝdō, pǝpō se;

Čitluk:

imō, zvíždō;

Bijača:

òdrēsō kukuruz;

2. *il > io > ijo:*

Trebižat:

pǝšijō, gònijō, jǝmijō, prǝlijō, ožėnijō se, upálijō;

Studenci:

gònijō, mǝlijō, rádijō, pǝšijō, pǝlijō, pljùnijō, sìdijō, klěčijō, prǝsijō, dílijō, dǝ-nijō, òstarijō, jǝšijō;

Zvirovići:

òdnijō, prǝlijō, ràzbijō, ùdašijō, plǝjō, stǝvijō, pǝginijō;

Zviríci:

bǝjō, dosėlijō, súšijō, sǝjō, okánijō se, pǝnijō, pǝginijō, skǝčijō, vesėlijō se, ràz-bijō, razdílijō;

Medugorje:

bijo, tètetijo, kúpijo, vozáijo, zatòpijo, vǎdijo, vòdijo, pròvidijo, rúžijo, rádijo, krvárijo, tijo, pùšijo, jàmijo, òstavijo, smijo, báciyo, dòbijo, nàijo, dólazijo, izgùbijo, òdnijo, bijo ga, prìbijo, zàbavijo, učinijo, pòginijo, prìvarijo, ulínijo se, ja sam mǎsijo, dólazijo, pijo, nànijo, nòćijo, ugríšijo;

Vitina:

stijo, jàmijo, jǎšijo, pùšijo, bijo, rádijo, izgùbijo, bjo pùstijo, smijo, ràzvijo se, dólazijo, zarádijo, proućijo;

Ljubuški:

mòlijo, bijo, pùstijo, sprémijo, dònijo, urádijo, ùfatijo, zalètijo se, uklònijo, ožè-nijo se, dòbijo, izliććijo;

Radišići:

bijo, govòrijo, vòlijo;

Rasno:

pòpijo, dònijo;

Kočerin:

dònijo;

Crveni Grm:

pogríšijo, bijo, osúdiyo, prìbòlijo, ùpāntijo;

Dobro Selo:

dòbijo, ljúbijo, naládijo se, ùfatijo, trěfijo, govòrijo, bijo, primistijo, stvòrijo, dílijo, ožènijo se, žènijo se;

Lištica:

nàpravijo, razvǎlijo;

Uzarići:

pùstijo, zaústijo, vǎdijo, žtvijo, rádijo, kúpijo, šútijo, plátijo, prèbijo, zapùstijo, pùšijo;

Izbično:

ùmijo, rádijo, učijo, vǎdijo, šútijo, jàmijo, báciyo, zapovídijo, vòlijo, slòmijo, bijo, ràzbijo, ràzlijo, pòkupijo, gřlijo, lètijo, slěgnijo se, dònijo, sijo, trěsnijo san malo, učinijo, ugásijo, ùgazijo, ùzjašijo, jǎšijo, cídiyo, nànijo, tržnijo, govòrijo, òtkinijo, mǐslijo, raskalášijo se, ispròsijo, pretřpijo;

Čitluk:

zàpāmtijo, svřšijo, nòsijo, kúpijo, prǎvijo, okrénijo se, òdlijo, odílijo, pòlijo, povu-kòdlaćijo se;

Goranci:

šútijo, pùstijo, dǐgnijo, vòlijo, rádijo, sìdijo, gònijo, tòpijo, nòsijo, mòlijo, prǎvijo izijo, pijo, jǎšijo, ùdašijo, sàzrijo, plijo, srijo, òbisijo;

Miljkovići:

žènijo se, gònijo ga, prènijo, pòlijo, nǎlijo;

Kočerin:

pljūnijo, šútijo, jāmijo, sījo, nòsijo, slèdijo se, dònijo, sàkrijo, òstavijo, mòlijo, ispròsijo, gòrijo, izgòrijo, izijo, rédijo, smřznijo se, vrījo;

Gornja Bistrica:

ūvatijo, stīgnijo, prībijo se, slòmijo, polòmijo, ūlazijo, ubácijo;

Biogranci:

pījo, gūlijo, ūbudavijo se, pīðlijo, nàpijo, jāšijo, uškòpijo, uštròjio, skíčijo, nalá-dijo se, mīslijo, iskòtijo se, pòkupiyo, lòmijo, vrístijo, pùstijo, jāmijo, bàcijo, sàkrijo, òstavijo, ljúbijo, sīdijo, srījo, zarádijo, dílijo, učinijo, pījo, vòlijo, žtviyo, òstarijo, skīnijo, prigrīšijo, tījo, trážijo, ījo, pòijo, mínijo se mīsec, kòsijo, ošúšijo, sàzdrijo, presádijo, mīrijo, izmirijo, ūbijo, slèdijo, ulòvijo, kíniyo, třgnijo;

Vranić:

ījo, promínijo, izijo, pòbijo, bránijo, pðjio, isdijo, slēgnijo se, izvadijo, òdmetnijo se, nòsijo, dònijo, vīdijo, bījo, smīslijo, okrénijo se, òdnijo, ožènijo se.

U Čitluku, Posušje, pored redovnog *-al-ā* (*mðgā, dðšā*), skoro redovno je: *ījo, bījo, rádijo, vòlijo.*

Takvo stanje nalazimo i u Vojkovićima i Mesihovini (Duvno), tj. i tamo *al > ā*, ali *-il > io > ijo.*

I u Pologu nalazimo: *dðšā, pðšā, išā, sàšā*; ali: *ūgrijo, ūbijo, lètijo, pòlijo, nàpijo se* i sl. U Medinama, pak, imamo: *prðšō, išō, rēkō, uz: bījo, rádijo, òpijo se.*

Jare:

dòbijo, vòlijo, vòdijo, pokòsijo, pòpijo, tījo, òstavijo, pðlijo, nàpravijo, spréčijo, křstijo se, kíbiyo, bīo, prīvarijo, nàstavijo, ròdijo se, odríšijo;

Bijača:

bīo, líčijo, pobídijo, pobílijo;

Vašarovići:

bījo, dònijo, posádijo;

Orahovlje:

nāijio, tījo, vīdijo.

3. *el > eo > ejio:*

Goranci:

ūzejo, žējo, čak i: slēgejo se;

Biogranci:

plējo, žējo, mējo, klējo;

tu i:

stējona;

Vitina:

ūzejo, pòvejo, òdvejo, stjēo;

čak i:
dèbejo;
Uzarići:
pòčejo, nàčejo;
Vranić:
pòpejo;
ali i:
ràzveo se, pòčeo.

4. *ul > uo > ujo|ō*:

Goranci:
čūjo;
uz:
izvuo;
Kočerini:
čūjo san;
Vitina:
čūo, prōsō; izujo, skīnō;
Zvirovići:
ūsō, pòginō;
Medugorje:
čūo, zóvnō, pòginō;
ali i:
prīpanujo;
Biogradi:
òbujō, pòsujō, prōsujō;
Uzarići:
čūjo, izvujō, potònujō, skrénujō, òbujō;
Ibično:
čūjo.

Izneseni primjeri upućivali bi na zaključak da je akanje bila opštija pojava u i-štak. govorima Zapadne Hercegovine, i ne samo u sekvencama *-al* i *-il*, a da se, i ne odskora, povlači pred okanjem. Još uvijek su najbrojnije potvrde za primjere tipa *doša, poša*, a najmanje je potvrda za sekvencu *-ul -uja*. (Svakako, pojava sonanta *-j-* u primjerima tipa: *doveja, dovejo, čuja, čujo* analoškog je porijekla. Prema *bija, bijo* i sl.)

Prema onome kako je danas ta pojava zastupljena u zh. govoru, moglo bi se reći da njen arel obuhvata sljedeće područje: Trebižat-granica prema SR Hrvatskoj do granice između i-šćak, i i-štak. govora u Bekiji, zatim skreće ka Neretvi. Istina, ja nisam naišao ni na jednog sablesjednika koji bi imao isključivo -a mj. -l, a u toj zoni, ni isključivo -o mj. -l. Uz to, Mostarsko blato je sve više vezano za Mostar i centralnohercegovački govor, i tu danas preovlađuje -o mj. -l.

Pojava -a u skupini -il > ija danas je najfrekventnija na području o. Ljubuški. U ostalim opštinama akanje je rjeđe, u ovoj sekvenci, od okanja.

U Imotskoj krajini i Bekiji imamo $al \rightarrow a$, ali $il \rightarrow io \rightarrow ijo$, $ul \rightarrow uo \rightarrow ujo$ (Šimundić, *op. cit.* 35, 36, 37, 59). U Rami je samo $l > o$ (Okuka, Rama, 44—45). I u Drežnici je okanje.

Zaključak je jasan. Akanje je svojstveno zapadnijim govorima Hercegovine. Što se više udaljavamo od Neretve, njegova pojava je češća, i u svim sekvencama. Pošto je ova pojava svojstvena i dalmatinskim govorima Podbiokovlja, mora se njeno izvoriste tražiti u tim govorima, iz kojih se ona širila ka istoku, ali u svom širenju nije prelazila Neretvu, iako je dopirala do njenih obala. Ovdje je već rečeno da je akanje najdosljednije u Ljubuškoj opštini, a da za tu pojavu ne znaju ni Drežnica ni Rama; u Imotskoj krajini je vezano za sekv. -al.

To bi govorilo da se akanje širilo iz dalmatinskih govora* pravcem Ljubuški—Lištica, da je samo djelimično zahvatilo Imotsku krajinu, a da u svom rasprostriraju ka istoku nije prelazilo brda koja odvajaju mostarsku kotlinu od Brotnja i Blata.

Dosadašnji pomeni ove osobine u našem govoru

Krajem prve polovine prošloga vijeka Ivan Frano Jukić je zabilježio u govoru Hrvācana, u Posavini, pored *je < jest*, još i *bija*, *vidija* i *nareste*. Za te Hrvācane on kaže da su u Bosnu doselili „prije 15 godina ... i to sve ispod Ljubuškog i vrgoračke krajine” (Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953, str. 65).

Početkom ovoga vijeka prof. Belić je zabilježio nekoliko značajnih osobina iz ljubušskog govora. Pošto je to dato u njegovoj Dijalektološkoj karti srpskoga jezika, na ruskom; a dato je početkom ovoga vijeka (1905), čini mi se da neće biti nekorisno ako se čitav taj pasus ovdje navede. (Napominjem da je prof. Belić boravio u Mostaru, kao gost Svetozara Ćorovića, 1903. godine. Vjerovatno je on tu imao mogućnosti da čuje i kojeg Ljubušaka, mada mu se nije ostvarila želja da ode u Zapadnu Hercegovinu (v. Hamdija Kapidžić: *Boravak prof. dr Aleksandra Belića u Hercegovini* 1903, Naš jezik, knj. X, n.s. str. 84—87). Taj Belićev osvrt na zapadnohercegovački govor glasi:

„Da bi se potvrdio navedeni položaj ikavskih govora, navešću nekoliko primjera koje sam zabilježio u govorima toga tipa u Hercegovini ...

* U Zaostrugu, Dalmacija, kao i u Podbiokovlju, redovno je -a u obliku m.r. radnog gl. pridjeva. Stjepan Banović konstatuje da se u Zaostrugu „govori štokavski ikavski s brojnim ostacima čakavskog narječja”. Banović navodi i ove osobine toga govora: j mj. *lj:uje*, *zeje*, *voju*; tu, zatim, nalazimo: *moga*, *dočeka*, *doša*, *namišća*; *bija*, *naudija*, *okrenija*, *vratija*, *ogradija*, *oženija*; *čuja*; *uzeja*, *počeja*, kao i: *okrenit*, *greb na grebe*, *kocon*, *po raskrsnican*, *s nosilin*, *s motikan*, *po raskršćin*; *višćica*, *ščapićom*, *ognjišće*, *zviždane*, *ščapić* — što jasno govori o kakvom je govoru riječ (Banović, *Vjeronanja*, 185 i dalje).

Na primjer, u govoru Ljubuškog, u Zapadnoj Hercegovini, nalazimo, pored primjera koji taj govor dovode u vezu sa štokavcima, još i sljedeće: *žēja* (žeda), *Jubuški* (Ljubuški), *zēmja*, *zēmjē*, *jūdi* (ljúdi) *kōjē* (kolje); *narēsla*, *ordēsle*, *grēbie*; *jāmī*, *jāmljā* (ѡтн, -ѡмѡ: jamiti : jamljati); *nēdeljōn* (instr.), *sēbōn*; (instr.), *rōdjāka* (rodijaka); *pōčmē*, *čūvj* (!), *čēsto*, *čōče* i sl.; *ōteka* (otekao), *iša*, *ōtiša*, *izaša*, *rēkā*, *dōšā*, *dā*, *prōpā*, *bija*, *pīja** i sl.

Ti govori (u Ljubuškom) sačuvali su stariji stepen razvitka toga procesa. Ako se ima na umu ta pojava u čakavskim govorima, da -l na kraju riječi nestaje uz duljenje prethodnog sloga, dobiće se sljedeće: *dal* > *dā*, *videl* > *vidē* i sl.; a samo u takvim slučajevima kao *mogyl*, dobilo se *moga*, sa kratkim ili dugim -a, zavisno od toga da li je neposredno prethodilo gubljenju krajnjega -l: *mogyl* ili *mogal*. Na taj način, u takvim slučajevima, dobijala se promjena sljedećih završetaka radnih gl. pridjeva u: *ā* ili *ā*: *la*, *lo*. A kada se, svjesno, počeo upotrebljavati samogl. *đ*, kao obilježje m.r. radnog gl. pridjeva u određenim kategorijama u kojima je ono alterniralo sa -la i -lo u ž. i sr. rodu, moglo se pojaviti i suprotno: tamo gdje nije bilo posebnog završetka za muški rod, a u ostalim rodovima postojali su završeci -la, -lo, moglo se početi upotrebljavati -a za oznaku m. roda, bez obzira na to što mu je prethodila osnova sa suglasnikom. Prema tome, kada je postojalo: *bila-bilo*, *nosila-nosilo*, *vidila-vidilo*, moglo se javiti i **bīa*, **nosīa*, **vidīa* i sl., što je dalo: *bija* i sl. A kada se jednom dobilo u nekim oblicima — *ja*, ono se počelo uopštavati i u oblicima glagola na -a kao *daja* i sl. Takav završetak upotrebljava se i u nekim govorima hrvatske „granice”. I tu je taj završetak, najvjerojatnije, dobijen iz susjednih ikavskih govora” (str. 55).

(Для того, чтобы доказать указанное положение об икавских диалектах, приведу нѣскольکو примѣровъ, отмѣченныхъ мною въ икавскихъ диалектахъ Герцеговины и средней и сѣверной Боснии. Икавскія формы я не буду отмѣчать потому, что онѣ сами по себѣ въ этомъ случаѣ не характерны.)

Напримѣръ, въ диалектѣ города Любушки въ западной Герцеговинѣ находимъ, помимо примѣровъ, приводящихъ эти диалекты въ связь съ шtokавскими, еще и слѣдующіе: *жѣја* (жажда); *Јубушки* (= *Лѣубушки*), *зѣмја*, *зѣмјѣ*, *јуди* (лѣуди), *кѣјѣ* (коље); *нарѣсле*, *одрѣсле*, *ѣрѣбе*; *јамі*, *јамлѣ* (ѡти, — ѡмѡ: *јамити*: *јамлѣти*) (?А.Р.); *нѣдельѡн* (instrum.), *сѣбѡн*; (instr.), *рѡдјака* (родияка); *пѡчмѣ*; *чѡвј*, *чѣсто*, *чѡче* и под.; *ѡтека* (= *отекао*), *иша*, *ѡиша*, *изаша*, *рѣка*, *ѡиша*, *ѡа*, *прѡпѣ*, *ѡија*, *ѡија*¹⁾ и под.

Въ *Езерѣ* (Језеро) около Яйца (магомет.): *пѡјдѣи*, *ѡјдѣ*, *ѡјдоше*; *јѣрјѣв* дѡн; *испашише*, *пушѣја*; *јѣднѡѣ*, *ѡзѡѣја*; у *млинѣ* (loc.); *ѡија* и под.

Въ *Яйцѣ*: *пѡјдѣ* (маг.), *ѡрѡјде* (маг.), *нѡјди ѡа* (маг.), *ѡјде* (кат.); *члѡн* (маг.), *нѣчисѡ* (маг.), *ѡиѣче* (кат.), *ѡѡѡчан* (!) (кат.), *срѡѡча* (маг. кат.), *ѡиѡѡ* (кат.); *нѡмѡиѡѡѡ*, *ѡѡиѡѡѡ* (кат.); *ѣрѣбѡѡ* (кат.), *ѡѡмѡкнѣ* (кат.) и др.

* Mada i u nekim štokavskim govorima nalazimo slične oblike radnog gl. pridjeva (participa), npr. u crnogorskim govorima, ili u nekim govorima Jugoistočne Srbije, ja ih ovdje smatram karakterističnim za čakavski govor. Te, na prvi pogled vrlo slične, tvorbe nastale su u različitim krajevima srpskog jezičkog područja na različite načine i nezavisno jedna od druge. Ali, ja ću se ovdje zadržati na onim koje nas sada interesuju. Ja sam takve oblike konstatovao i u Šibeniku, npr.: *bija*, *nōsija*, kao i na ostrvu Murteru, koji pripada šibenskom arhipelagu, npr.: *ođnēja*, *dāja*, *došāja*, *imā*, *valjāja*, *ostāvija*, *rēkaja*, *čēa*, *mogā bi nāci*, *bijā*, *želē(j)a bi*, *rēkā* i sl. Ova pojava nije nova u Šibeniku. Potvrđena je u dalmatinskim spomenicima XV v. (v. primjere kod Rešetara, Rad CXXXVI 106—107).

** A. Belić: *Dijalekatska karta srpskoga jezika*, Sanktpeterburg 1905, na ruskom).

1) Хотя и въ нѣкоторыхъ шtokавскихъ говорахъ находимъ подобныя participia, напр. въ черногорскихъ диалектахъ или въ диалектахъ юго-восточной Сербіи, однако я ихъ здѣсь считаю характерными для čakavскихъ диалектовъ. Эти, на первый взглядъ, очень сходныя образования произошли въ различныхъ концахъ сербской территоріи различными способами

M. Rešetar samo konstatuje postojanje te pojave u „Mittel- und Norddalmatien, dem Komitate Lika-Krbava und einem daran angrenzenden Striche der Hercegovina und Bosniens“, ali granice te izoglose tek treba utvrditi (*Der Stokavische Dialekt*, Beč 1907, 107).

Ja sam u radu: Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini ukazao na akanje kao jednu od bitnijih odlika ikavskih govora Zapadne Hercegovine, a koja ove govore odvaja od jekavaca toga dijela Hercegovine (str. 285). Tu se konstatuje postojanje ove osobine u pismima ljubušskog kapetana Mahmuta, kraj XVII — početak XVIII vijeka: *poša, doša, reka, uzima; posa* pored: *bijo, veselijo, uzvišijo*.

Objašnjenje ove pojave

Pojava akanja, kao i pojava okanja u obliku m.r. radnog glagolskog pridjeva, najčešće se objašnjava prelaskom sonanta *-l* u *-o* i sažimanjem skupine *-ao* u *-ō*, što se, tj. kvantitet, moglo uopštiti i tamo gdje nije bilo uslova za kontrakciju: *umrō* prema *došō*. Tako i: *bijō* i sl.

Prof. Belić, vidjeli smo, u ovoj osobini i-šta govora Zapadne Hercegovine vidio je čakavski uticaj, iako za sličnu pojavu znaju i neki govori Crne Gore i Istočne Srbije. U njegovoj *Fonetici* (Naučna knjiga, Beograd 1969), pak, o tome čitamo: „U starim spomenicima nahodi se u part. pret, akt. II katkada nastavak *a*, a takav nastavak nahodi se i u nekim štokavskim govorima i čakavskim. U štokavskim govorima to je *a* jednoga porekla, a u čakavskim — drugoga“ (podvukao A.P.). A taj proces je tekao ovako: *došyl > došao > došā*: *došla, došlo*. Otuda se shvatilo da je *-a* nastavak za muški rod; *-la* za ženski, *-lo* za srednji „pa smo prema tome dobili i od *bila, bilo, nosila, nosilo = bija, nosija, pija*; tako isto prema *gola, golo-goja*“ (str. 80). U čakavskim govorima, pak, *-l* na kraju riječi često otpada, a prethodni vokal se duži. Otuda tu *digal > digā, pekal > pekā*, što je, takođe, dalo odnos: *-ā, -la, -lo* i omogućilo pojavu oblika tipa: *bia-bija, služia-služija* (str. 80).

и вполне независимо другъ отъ друга. Тутъ я остановилось только на тѣхъ, которыя насъ интересуютъ. Я отмѣтила такія формы и въ Шибеникѣ, напр. *бѣја, нѣсѣја*, а точно такъ же и на остр. Морйеръ, прилегающемъ къ Шибеничской набережной, напр. *одиѣја, дѣја, доидѣја, имѣ, вѣлѣја, оспѣвѣја, рѣкај, ѣѣа, моѣа би нѣѣи, биѣа, жѣлѣ(ј)а би, рѣкѣ* и под. Это явление въ Шибеникѣ не ново. Оно находится въ далмат. памятникахъ XV в. Ср. примѣры у Решетара, Rad. CXXXVI 106—107.

Ети діалекты (въ Любушки) сохранили болѣе старую ступень развитія этого процесса. Если имѣть въ виду то явление мѣстныхъ чакавскихъ говоровъ, что *l* въ концѣ словъ исчезаетъ съ удлинениемъ предшествующаго ему слога, тѣ получится слѣдующее: *дал > да, вѣдел > вѣдѣ* и под., только въ такихъ случаяхъ, какъ *моѣл*, получалось *моѣа* съ краткимъ или долгимъ *a* соотвѣтственно тому, что непосредственно предшествовало исчезновению конечнаго *l*: *моѣл* или *моѣа*. Такимъ образомъ, въ этихъ случаяхъ получилось чередование слѣдующихъ окончаний въ указанныхъ причастіяхъ: *ā* или *ā:la:lo*. Когда начали сознательно употреблять гласн. *ā*, какъ окончание для причастій мужскаго рода въ извѣстныхъ случаяхъ, въ которыхъ оно чередовалось съ окончаниемъ *la, lo* для жен. и ср. рода, то и обратно, тамъ, гдѣ не было специфическаго окончанія для мужскаго рода, а въ формахъ остальныхъ родовъ имѣлись окончанія *la, lo*, могло начаться употребляться окончаніе *a* для муж. рода, не смотря на то, что предшествующая ему основа могла кончатся гласной. Поэтому соотвѣтственно *била: било, носила: носило, видѣла: видѣло*, могло получиться и **бѣа, *носѣа, *видѣа* и др., что давало въ результатѣ *бѣја* etc. Разъ получилось въ нѣкоторыхъ случаяхъ *ја*, оно начало переноситься и въ формы глаголовъ на *a*, какъ *даја* и под. Это окончаніе употребляется и въ нѣкоторыхъ діалектахъ хорватской „границы“. И тутъ оно, по всей вѣроятности, получено изъ окрестныхъ икавскихъ діалектовъ.

U radu: Primorski leksionari XV. vijeka, Milan Rešetar konstatuje da se $l > o$ može „potvrditi tek ispred kraja toga vijeka” (tj. krajem XIV vijeka), str. 128), a u dubrovačkim spomenicima „nicht vor der ersten Hälfte des XV. Jahrh.” kada se javljaju oblici tipa *vesew*, *iziw* (Rešetar Archiv für sl. Philologie, XVII, 21). Za čakavske govore Lastova, Korčule, Hvara, Brača, Zlarina konstatuje postojanje oblika m.r. ovoga gl. oblika sa dugim krajnjim samoglasnikom: *mogā*, *imā*, *nosī*, a tu je „samoglasnik . . . produžen pred *l* (koje je zatim otpalo)” (Rad 134, str. 128). Govoreći o ovoj osobini, pa i o akanju, u: Der Štokavische Dialekt M. Rešetar kaže: „folglich muss man für das štokavische *-ā* für *-al* davon ausgehen, dass *-al* ebenfalls zu *-ao* und erst dieses zu *-ā* kontrahiert wurde. Allerdings ist es dann auffallend, dass im Štokavischen- *ao* bald zu *-ō*, bald zu *-ā* kontrahiert wird, aber warum sollte es nicht möglich sein?” (str. 109).

Dakle, uvijek se slijedio fonetski princip: $l > o$, a poslije su traženi načini za dobijanje *-ō*, *-ā*. Pa i prof. Ivšić za posavsku situaciju (a tu nalazimo: *dāo*, *dō*, *plēo*; u Magića Mali, Sičama i Selcima: *dāl*, *kōpāl*, *plēl*, a u St. Perkovicima: *kōpā°*, *pūtovā°*, *išā°*) pretpostavlja isti proces: $al > ao$ (Rad JAZiU, 196, str. 189—190).

Josip Ribarić je pojavu $a < l$ gledao kao fonetski proces zasnovan na istim principima na kojima počiva i $l > o$. Govoreći o toj pojavi u istarskim govorima, Ribarić ukazuje na nejedinstvene reflekske sonanta *l* u istarskim govorima: *a*, labiodentalno *v* i *l*. S obzirom na takvu situaciju u istarskim govorima mora se pretpostaviti „da je mjesto sadašnjega *a* bio neki vokalni glas, a taj je postao nasljednikom glasa *l* u onom času, kad se više nije izgovaralo alveolarnim zatvorom pomoću vrška jezika u prednjem dijelu usne šupljine, ali je tada još uvijek ostao koncentriran nabreknuti stražnji dio jezika u srednjem ili stražnjem dijelu usne šupljine” (Josip Ribarić: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata po poluotoku Istri*, str. 69—70). Dakle, pojava *-a* mj. *-l* mogla je biti zasnovana na istim principima kao i pojava *-o* mj. *l*. Što je u jednim govorima preovladala boja zatvorenijeg samoglasnika zadnjega reda, a u drugim otvorenijeg samoglasnika istoga reda, uzročnici mogu biti višestruki. Ali je činjenica, i teoretski sasvim prihvatljiva, da je sonant *-l* u finalnoj poziciji sloga mogao neposredno da prede u niski vokal zadnjega reda *-a*. Prema tome, pojava akanja, kako u štokavskim tako i u čakavskim govorima, ne mora biti rezultat međuglasovnih asimilacija i kontrakcija nego samo rezultat objedinjavanja kvantiteta samoglasnika *a* u primjerima tipa: *mogā*, *ukrā*, odnosno neposredni rezultat glasovnih promjena u primjerima tipa: *vidia-vidija*; *čua-čuja*; *dovea-doveja*.

Na ovo Ribarićevo objašnjenje date pojave prvi je kod nas skrenuo pažnju prof. P. Ivić. U njegovoj Dijalektologiji o tome čitamo: „Während wir im grössten Teil dieses Dialektgebietes- (misli se na i-što govore) *-o* haben, gab *-l* in den südwestlichen Mundarten *-a* : *bi(j)a*, gewesen', *ci(j)a*, ganz' . . .”. Tako i: *čuja*, *moga* gdje je $aa > ā$. Ispod teksta se ukazuje na Ribarićevo fiziološko objašnjenje ove pojave ($l > a$), što se dokazuje primjerima tipa: *mogā*: *pīja*, *čīja* (P. Ivić: *Dic serbokroatischen Dialekte*, str. 189). Mislim da je ovo objašnjenje sasvim prihvatljivo. I sa fonetskog gledišta. Drugo je pitanje zašto prof. Belić nije reagovao na Ribarićevo objašnjenje ove pojave. A da se podsjetimo, on je objavio ovaj Ribarićev rad u Srpskom dijalektološkom zborniku čiji je bio i izdavač i glavni urednik. Uz to, on je još bio aktivan u nauci, a takav je ostao do posljednjeg časa života (1960), kada je prof. Ivić objavio svoju Dijalektologiju — i na našem (1956) i na njemačkom (1958) jeziku. U Periodizaciji srpskohrvatskog jezika govori se i o pretvaranju *-l* u *-o* na kraju XIV vijeka (up.: „Na kraju ovog perioda /to je peti period po nje-

govorj podjeli, od XII do kraja XIV v., A.P./, imamo još jedan karakterističan pojav: -l na kraju sloga i na kraju reči pretvara se u o u delu štokavskog dijalekta i širi se brzo po njemu (prvi primer te promene zabeležen je krajem XIV v.) ... Njeni su uslovi bili u ovom: ovaj pojav deo je širokog procesa koji je prouzrokovalo gubljenje poluglasnika na kraju reči u zatvorenim slogovima. Svi sonanti — tu su se duljili: *star̃ca* > *stařca*, *pepel̃s* > *pepeř*. Dužina se tu prenosila na prethodni slog: *stārca*, ali kod suglasnika l u jednim govorima prelazio je u o (!), a u drugim se dužina prenosila na prethodni slog: *pepēl* ...” (str. 10). Otuda l > o gdje je bilo ř, i očuvan taj sonant gdje sonant nije postao dug. Dakle, ni tu se ne dozvoljava fonetski proces l > a, što je činjenica, i što je tada bilo odveć jasno. Nesumnjivo je, naime, da fonetski procesi, makar imali i jedinstveno ishodište, ne moraju imati i jedinstvene rezultate. Mi smo i u ovom opisu konstatovali da i u jednom govoru, u različitim fonetskim pozicijama, rezultati nisu isti.

Naš materijal pokazuje da je akanje, skoro bez izuzetka, zahvatilo sekvencu -al (*mogal*, *dořal* = *mogař*, *dořa*). To je i objašnjivo. Samoglasnik -a je po svojoj prirodi najotvoreniji glas u našem vokalskom sistemu i bilo je sasvim prirodno što je jedan samoglasnik nepotpune artikulacije, koji se pojavio umjesto -l na kraju sloga, krenuo u tom artikulacionom pravcu. Upravo, tu se vrřila svojevrsna asimilacija: -l > w → a. Razumljivo je, isto tako, što ostale sekvence, tj. -il, -ul, -el nisu tako dosljedne u akanju. Prelazak ovih skupina u: -ia, -ea, -ua, odnosno: -ija, -eja, -uja nije bio tako jednostavan proces. Istina, ovdje bi se moglo pretpostaviti da se akanje realizovalo samo u sekvenci -al, a da su ostali primjeri analoški uopřtili takav zavrřetak. Mada ni to nije isključeno, nema razloga da se ne prihvati mogućnost prelaska -l u -a u svakoj poziciji. Sadařnja slika ovih govora ne mora značiti da je tako bilo i ranije, ali je, isto tako, sigurno da je sekvenca -ija kao i -eja, -uja, mogla biti izložena jakom pritisku sa strane, ako je ikada tu bilo dosljedno akanje. Vidjeli smo da Imotska krajina i ne zna za ovu sekvencu. Tamo je -ijo. Sve to govori da je sekvenca -al bila prva u skupini akanja i da je ona mogla podržati tu vrstu supstitucije sonanta -l na kraju sloga i u drugim slučajevima, ali ne i obezbijediti zavrřetak toga procesa.

Izvoriřte ovoj pojavi treba tražiti u zapadnijim govorima Dalmacije. Ona se u našem govoru uopřtila u ono vrijeme kada je Zapadna Hercegovina dořla u bliže političko-ekonomske veze sa tim dijelom naře zemlje i kada su oslabile njene veze sa istočnijim dijelom Hercegovine. Naime, cjelokupna struktura ovih govora pokazuje da je njihov razvojni put do XIV vijeka bio u duhu istočnohercegovačkih govora, od toga vijeka uopřstavaju se osobine svojstvene zapadnijim govorima. To pokazuje i ova osobina, akanje; to pokazuje i cjelokupna morfologija ovih govora. Istina, evolutivni impulsi i dalje su bili prožeti novořtokavskim duhom, ali je tempo njihove realizacije znatno zaostajao za govorima sa druge strane Neretve. Istorijske okolnosti bile su uzročnici ovakvom stanju.

Sve ovo još jednom i dokazuje i pokazuje kako je teřko dokazati prostiranje čakavskih govora do Neretve. Cjelokupna struktura zapadnohercegovačkih govora odiře řtokavizmom, tačnije: řtakavizmom. Istina, ni ova zona, kao ni bilo koja isturena zona, nije bila bez nekih osobina susjednih govora, ovdje - osobina koje su se ubrajale u čakavizme, ali i one osobine koje nalazimo kod prof. Belića iz Ljubuškog, a koje on smatra čakavizmima, lako se daju objasniti. I, što je značajno, ne moraju sve imati bař to obilježje. Ne treba zaboraviti činjenicu da u srednjem vijeku nisu postojale čvrste granice ni među pojedinim našim srednjovjekovnim državama (up. karte u Istoriji naroda Jugoslavije), a řta tek da se kaže za među-

dijalekatske i međugovorne granice. Takvih granica prosto nije ni bilo. Otuda i tipične osobine dalmatinskih govora u Hercegovini, a i obratno. Recimo, na o. Braču i Hvaru pored oblika m. r. radnog glagolskog pridjeva tipa: *rěka, stěka; krī, ši* javljaju se i oblici na -o: *rěko, mōgo* (M. Hraste: *Čakavski dijalekat ostrva Brača; Čakavski dijalekat ostrva Hvara*, 36—38). Zato ja ne bih bio tako siguran u uspostavljanju meda pojedinih naših dijalekata u ta davna vremena kako to neki čine, i danas. Tako, npr., u Šimundićevom prikazu Moguševe knjige o čakavskom narječju čitamo da je starija čakavska granica na istoku bila „na rijekama Bosni i Neretvi”, na jugoistoku je dopirala „do grada Dubrovnika”. Suviše smiono, nema šta. Ali to treba i dokazati. Uostalom, ako je sve to bilo tako, tj. ako su čakavske među dopirale tako daleko na istok, biće, onda, u pravu oni koji su išli za Kopitarem i Miklošičem i koji su stavljali znak jednakosti između pojedinih naših dijalekata i naroda. A, to je odveć poznato u našoj nauci o jeziku, takva shvatanja su još u prošlom vijeku napuštena, jer nisu počivala na čvrstim osloncima.

Na ovakav zaključak mogla bi upućivati i činjenica da Šitović ima kod nomina agentis na -lac -oc: *štioc, pripovidaoc, vladaoc*, uz: *čuvalac* (Kuna, op. cit. 134). Imenice toga tipa, kako je već rečeno, teško se nalaze u narodnom govoru. To bi govorilo da su i navedeni primjeri iz leksičkog fonda gramatičara i pisca Šitovića. Otuda u njima takvi glasovni odnosi. Otuda i *čuvalac*.

Dakle, Šitovićeva pisana riječ, makoliko nam nudila vjernih podataka o govoru Muslimana Ljubuškog druge polovine XVII vijeka, mogla je nositi u sebi i poneku osobinu koja nije morala biti ponesena iz njegovoga rodnog doma, tj. nije morala biti i osobina Muslimana Ljubuškog toga vremena. Čini se da je sudbina sonanta -l na kraju sloga jedan od takvih primjera. Nije, naime, nepoznato, da se upravo ova osobina najlakše prilagođava standardu. Malo je onih koji za jednu godinu života van zavičaja ne prihvate ili -o mj. -l ili čak -ao, iako svi oni do kraja života ostanu bez naših afrikatskih parova.

Pisana riječ Lovre Šitovića nudi ovakvo stanje: -l se, po pravilu vokalizuje u -o u oblicima m.r. radnog gl. pridjeva. H. Kuna navodi za to više primjera: *zametnuo, ranio, razumijo, priminiyo*; uz: *slušaocu, misao, andeoski, Pavao, grdioci*. U Š. pisanoj riječi, kako i navedeni primjeri pokazuju, skupina -ao „ostaje uglavnom neizmijenjena” (Kuna), pa imamo: *došao, misao, Pavao, djavao, žao*, iako se javlja i: *paka, doša, djava*. Š. ne zna ni za -ia/-ija, -ua/-uja (Kuna, v. i Šimundić, op. cit.). Ako je Š. u svojoj pisanoj riječi odražavao govor svoga rodnog kraja, to bi značilo da je u Ljubuškom u XVII vijeku, ili bar u govoru Muslimana, prevladavala zamjena -l sa -o, i da je, tek tada, počelo supstituisanje ove zamjene vokalom -a (*moga, paka, djava*). Drugačije rečeno, to bi značilo da je u ovom govoru primarno okanje, tj. -l > o, a da je akanje novija osobina, unesena sa strane. Istina, tu bi se moglo ići i drugačijom stazom pri objašnjavanju Š. primjera. Moglo bi se, naime, pomišljati na to da su samo Muslimani, u čijem je domu Š. proveo djetinjstvo, imali takvu zamjenu sonanta -l, tj. -o, a da su Hrvati, i tada, upravo, i jedino, imali kao supstytutant sonanta -l samoglasnik -a. Nije isključeno da je tako i bilo. Naime, Muslimani i Ljubuškog i Vitine, iako starosjedioci, mogli su, zbog različitih uzroka, više biti okrenuti Mostaru i Centralnoj Hercegovini, dok su Hrvati, takode zbog različitih uzročnika, mogli biti više okrenuti Dalmaciji. To bi značilo, dalje, da je u XVII vijeku, kada je Šitović živio, i ovdje postojala razlika zasnovana na nacionalnoj pripadnosti govornika: Hrvati su bili pretežno akavci, tj. imali su -a mj. sonanta -l na kraju sloga/riječi; Muslimani su, opet, znali za -o u takvim pozicijama. Naravno, ovdje se nikako ne smije gubiti iz vida ni činje-

nica da je Š. i gramatičar, da je bio upoznat sa stanjem u drugim našim govorima, i da je, s obzirom na to, i sâm mogao da preuzme poneku osobinu iz tih izvora.

U svakom slučaju proces vokalizacije sonanta *-l* u finalnoj poziciji sloga/riječi nije u našem govoru morao ići jedinstvenom stazom. Činjenica je da su i danas najrasprostranjeniji primjeri tipa *doša, reka; paka, diava*, tj. da je sekvenca *-al* najdosljednija u akanju. Ostale sekvence, *-il, -el, -ul*, ni u jednom dijelu zh. govorne teritorije ne pokazuju takvu dosljednost. Ali, sa druge strane, pojava samoglasnika *-a* mj. *-l* i u tim skupinama, kao i pojava *-a* mj. *-l* u primjerima tipa *zatijak, stejana, dija* govorili bi da je proces akanja i na ovom području bio zahvatio sve slučajeve u kojima se sonant *-l* našao na kraju sloga.

Navedeni primjeri jasno pokazuju da je učestalost zamjene *-l* sa *-a* najveća u najzapadnijim mjestima, pogotovo u ljubuškoj opštini, i da se njihova čestota smanjuje što se više približavamo Neretvi i granici centralnohercegovačkog govornog tipa. To može da bude nekakav putokaz u određivanju pravca širenja ove izoglose. Istina, današnja slika ne mora da bude i iskonska slika ove osobine u zh. govoru. Naime, dešavalo mi se, i ne rijetko, da u prvi mah pomislim kako u nekom selu i nema akanja. To zbog toga što je moj sabesjednik dosta dugo upotrebljavro samo oblike sa *-o* mj. *-l*. Ali, kada se „malo otkravio”, kada je nestalo „govorničke treme”, oblici sa *-a* su potiskivali one sa *-o*. To bi govorilo da je osnovni govorni sloj bio akavski, a da je gornji sloj, koji potiskuje onaj prvi, bio okavski. Drugačije rečeno, i u tim mjestima je *-a* mj. *-l*, primarno, bar u nekim kategorijama, a pojava *-o* mj. *-l* je novija, nastala pod uticajem sa strane, uključujući i obrazovni proces. I ovi slučajevi pokazuju kako se neke dijalekatske osobine lako, i brzo, gube, i kako se mjesto njih uopštavaju druge, standardne, ili običnije u širem regionu. Ovdje, naime, ikavizam pokazuje više otpora nego pojava *-a* mj. *-l*.

c) Posebnu skupinu čine primjeri sa neizmijenjenim sonantom *-l* na kraju sloga. Tu se mogu razlikovati nekolike grupe primjera, i to:

a) Oblici m.r. pridjeva tipa *bil, cil*:

Biograci:

bîl, cîl, vêsel;

Goranci:

dèbel, bîl, cîl, vêsel;

Uzarići:

dèbel, vêsel;

K. Gradac:

kîsel, bîl, cîl, nágal;

Studenci:

dèbel, vêsel, bîl, cîl;

Zvirići:

tôpal, bîl, cîl;

Zvirovići:

bîl, cîl, vêsel, ôbal;

Bijača:

bîl, cîl, nâgal;

Ljubuški:

bîl, cîl, tǝpal;

Vitina:

bîl, cîl, nâgal;

Grude:

bîl, cîl, vǝsel; bǝlno, stâlno misto.

b) Oblici imeničkih riječi tipa: *prelca, cilca*:

Studenci:

stakâlca, odjêlca;

Goranci:

pâlci, cilca sniga;

Trebižat:

pâlci, stâlka;

Ljubuški:

pâlci, stâlka, prêlca, bilca.

c) Imenice tipa: *ândel, Ârândel; ždrâl, vâl, bôl; âstâl, bǝkâl, lǝkâl; čuvâl, âmâl | hâmmâl, igbâl, tǝlâl.*

Razumljivo je, isto tako, što u mom materijalu iz zapadne Hercegovine nema nijedan primjer sa očuvanim *-l* na kraju oblika m.r. radnog glagolskog pridjeva. To govori da je i ovdje, kao i u drugim hercegovačkim govorima, vokalizacija sonanta *-l* bila dosljedna. Njom su bili obuhvaćeni i primjeri tipa *zatilka-zatijaka*, prema čemu se javilo i *zatijak*, zatim *stelna-steana-stejana* i sl. Pojava sonanta *-l* u oblicima tipa *bîl, cîl, tǝpal* nikako nije posebnost našega govora. I u ijekavskim govorima, pa i u ijekavskom standardu, imamo: *bijel, cijel*. Analoški procesi doveli su do ovakvog stanja. Naravno, sa ovim primjerima ne treba miješati tudice u kojima, takode, imamo *-l* na kraju. To su primjeri tipa: *andel; maršal; čuvâl*. Na sudbinu sonanta *-l* u ovim, i njima sličnim, primjerima bilo je različitih uticaja: od religije do administracije. Ako bismo u prvom ovdje navedenom primjeru (*andel*) pretpostavili zamjenu sonanta *-l* samoglasnikom *-a*, dobili bismo malo neobičan oblik: *andea*, što bi, analogno primjerima tipa: *doveja*, moglo dati *andeja*, a to se ni fonetski, ni deklinaciono nije moglo prihvatiti. S druge strane imenica *dava* sasvim se ukopila u govorni sistem: *dāvā-dāvla* kao: *kòtā-kòtla, kǝbā-kǝbla*. A koliko je jako jezičko osjećanje u ovom govornom tipu, upravo, koliko je jako osjećanje povezanosti fonetske i morfološke komponente, pokazuje sudbina imenice *oral*. Fonema *h* je u ovom govoru, ako se izuzmu Muslimani u Vitini i Ljubuškom, skoro nepoznata (o tome v. u poglavlju o fonemi *h*). Prema tome i mjesto

orah javilo se: *ora*. I u najvećem broju posjećenih mjesta je tako. Znatno je manje potvrda za pojavu sekundarnog -s: *oras*, pogotovo -v: *orav*. Oblik nominativa jednine: *ora* znatno se razlikovao od oblika kosih padeža i tu su se izvršili dosta neuobičajeni procesi. Imenica *ora* = orah uključila se u promjenu imenice *ora* = orao. To iziskuje nekoliko posebnih napomena (v. Naš jezik, knj. XXVI, 1984, str. 147—151).

Imenice na -*lac* u značenju vršioca radnje - *nomina agentis* - a koje bi u zavisnim padežima, prema ovdašnjim fonetskim uzusima, trebalo da imaju -*iaca*, -*ijaca* prema standardnom, i opštehercegovačkom -*ioca*, -*ijoca* — ovdje su skoro nepoznate. U mome materijalu našle su se potvrde za: *tužijoca*, *rukovodijoci*, što je, svakako, preuzeto u novije vrijeme iz standarda, ili mostarskog govora, uz njih našla se još potvrda za: *sadijovca* duvana (Studenti). Ovaj je primjer poučan. Duhan je ovdje jedna od najčešćih kultura. Sadi se već duže vremena i sve doskora je bio jedan od osnovnih izvora prihoda. Prema tome uz tu kulturu je išla i imenica, ili izraz, kojom se označavao onaj koji sadi duhan, koji se bavi njegovom proizvodnjom. Ali nije bila česta imenica *sadilac-sadijoc* || *sadijac*. Čini mi se da ni jedna od navedenih imenica nije bila u upotrebi. Duhan je bio osnovni proizvod i u mom rodnom mjestu (Ortiješ kod Mostora). I moja porodica se dugo bavila proizvodnjom te kulture, ali nisam zapamtio imenice *sadilac* i sl. kojima bi se imenovali proizvođači duhana. Za njih se obično upotrebljavao opisni izraz: *sade duhan* / *duvan*, bave se *duhanom* / *duvanom* i sl. Ostale imenice, tipa *rukovodilac-rukovodijoc*, u naše vrijeme ulaze u rječnik širih narodnih slojeva. A pošto taj tip imenica nije svojstven zapadnohercegovačkoj ikavštini, tu se moglo i javiti dvojno obrazovanje: *sadijo-vac* umjesto očekivanog *sadijac-sadijaca*.

FONEMA *h*

Fonema *h* ima istu sudbinu u ovom govoru kao i u ostalim govorima Hercegovine, tj. ona čini sastavni dio glasovnog sistema samo u govoru Muslimana, u govoru Hrvata ovaj glas se rijetko sreće. Njegove zamjene su različite.

1. Fonema *h* se čuva

a) u govoru Muslimana

Inicijalni položaj u riječi:

hàjde, *hàva*, *Hàva*, *hàjvān*, *Hàjra*, *hàber*, *hàdija*, *Hadèra*, *Hàso*, *hàfiz*, *Hafiza*, *hèptè*, *hèlāc*, *Hàdinski bajram*, *hàjir*, *hajirdòva*, *hàrem*, *hàjde*, *hila*, *hìlati*, *hìlā je*, *Hìba*, *hìtno*, *hìtnja*, *Hìlmo*, *hìlba*, *hòcu*, *hòceš*, *hòdi*, *hòdā*, *hódā je*, *hrána*, *hrānī se*, *hrābar*, *hūrma*, *hurmašice*, *hūrija*, *hućúmet*;

kao i:

h̃r̃bat, *h̃r̃da*, *h̃r̃žē*, *h̃r̃zala*, *hr̃òk̃cē*;

Medijalni položaj:

Bàhra, *bùha*, *bùhē*, *bùhi*, *glùha*, *glùho bilo*, *grùhnē*, *grùhnū*, *gràha*, *gràhnā corba*, *grahòrica*, *gràhovi*, *grùhā*, *grùhnula*, *Dùhovi*, *dehènem*, *dehènemskī*, *d̃h̃h̃āt*, *d̃r̃htala*, *d̃r̃htila*, *kùhā*, *kùhinja*, *kùharica*, *kuhànije*, *kìhavica*, *kìhala*, *kìhnula*, *lìha*, *làhak*, *làhka*, *làhko*, *lahemānet*, *lahūri*, *lāhori vitar*, *Mého*, *Méhinica*, *mèhko*, *mèhka*, *malèhan*, *malèhna*, *mùha*, *mùhe*, *muhanat*, *muhalèbija*, *mahlùkāt*, *màhuna*,

*nahládijo se, nâhlada, nahránila ga, nahódā se, nahódali se, na mährami
ôrahā, ôrahe, pāzuho, pòtpazuhom, prohódā, prohódali, prāha, prômaha
ráhat, rahmèti, rahvánija, rahàtluk, súha, sího, Sáliha, sàhat, sahàre, strìha
strāha, strahòta, ūho, ūhalada, ūhodī, ūkuhā se, vèhnē, vřhovi, vřhla, trùhnē,
zèhra, Zèhra, zahládilo, zàhmeta, zahira, záduha, sùhjī, sùhjā, sabahīle,
sahībija, šèher, zaùhār, žāhor, pohřvali se, zahřdala;*

Finalni položaj:

*dādoh, dóдох, dīgoh, grāh, glūh, mīh, grīh, plāh, vřh, třbuh, ôrah, ôdmāh, sàbah,
tèspih, pròpūh, Sálih, òd nīh, ù nīh, zà njih, smīh;*

b) u govoru Hrvata

Inicijalni položaj:

Goranci:

hòdi;

D. Selo:

hìljada; hřžū;

Zvirici:

hāj òpēt;

Međugorje:

hìdrofōn, „Hājdűk”, hránē.

Medijalni položaj:

Polog:

njīhova kola;

Grude:

Pèhār, Pèhāra;

Studenci:

Dùhovi;

Međugorje:

Mihājla, na tréhu;

Rasno:

pòhujě se;

Finalni položaj:

Ljubuški:

Abdūlāh, Sálih;

Trebižat:

oni kažu grāh;

Lištica:

Sálih;

Čitluk:

nose nakav *čùlāh*.

Sekundarno *h*

Pojava sekundarnog *h* obično se dovodi u vezu sa oslabljenim jezičkim osjećanjem i najčešće se ta pojava sreće u krajevima gdje proces gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva nije bio dosljedan — bilo da je u pitanju nacionalno mješovita sredina, bilo da su u pitanju neki drugi odnosi koji su bili značajni za ovaj fonetski proces. U mom materijalu našle su se samo ove potvrde za sekundarno *h*:

Zvirici:

tàkī hádet;

K. Gradac:

imā je hāta što ga je jašijo.

2. Fonema *h* se gubi

a) u govoru Muslimana

U mom materijalu našle su se samo nekolike potvrde za gubljenje foneme *h* iz finalnog položaja: *dódo, rěko, ūzē, zóvnu ga*, a i tu uz ove oblike javljaju se, i češće, potvrde sa očuvanim glasom *h* na kraju ovih glagolskih oblika. To vrijedi i za oblike zamjeničko-pridjevskih riječi: *ù nji/ù njih, ù ni/ù nih, lipih/lipī, slātkih/slātkī* i sl.

b) govoru Hrvata

Inicijalni položaj:

ajvān, ajdūk, ajde, òra je, lādno, lādī se, iljada, iljadārka, iljadu puta, ila, izmet, òdi, ódā, ódat, ódali su, Ōdbina, Ūtovo, Ūtōvka, Rvāt, Rvāckā, rána, rānī se, rábar, ù avsu, ūrda, rúštōvke, ārār, zā dvī ise, u rāni, u arāru, tīdne, nja, Ūmac, Ūmca.

Medijalni položaj:

čēulja, grāa, dūa, ù grau, grānā čórba, graðrica, māvina, māvna, māvne, māvama, māvīt, māvita, Būovo-Bōvo, Būovčāni-Bōvčani, dṛcat, dṛcē, duāna, duānu, duāndšija, duānara, Dūovi, nālada, nalādija se, nalādit se, prelādila se, pūā, njiov, njiova, njiovi, proóda, ràtluk, straòta, ūo, ūōr, ūoladža, ūloža, krūa, rūa, trēnit rutu, zaūār.

Finalni položaj:

grā, grī, òdō, òdmā, nji, mòji, òvi, nāši, plā, pródo, rěko, vṛ, siròma, zākla, zažēli.

Pošto svi navedeni primjeri imaju opštiji karakter, tj. mogu se čuti u svakom posjećenom mjestu, ovdje nije posebno ukazivano na mjesto u kome su ti primjeri zabilježeni.

Međutim, drugačija je situacija sa supstituantima foneme *h*. Naime, postoje slučajevi u kojima se mjesto *h* javlja *-j*, postoje slučajevi u kojima mjesto *h* imamo *-v* ili, pak, *-s*, *-k*. Zbog toga ćemo ovdje te primjere davati sa obilježjem mjesta u kome su oni zabilježeni.

Mjesto *-h* javlja se *-v*:

Medijalni položaj:

Čitluk:

dūva, krūva, glūva, sūva, kūvār, kūvā se, dūvān, ūvo, ūva, ūvōr, stāvōr, būva, mūva, māvūna, plāvo je bolestan, ūvolaža;

Biogranci:

dūva, būva, mūva, glūva, glūvi, māvuna, ūvo, ūvōr, stāvōr, zāduva, zadūvā se, kūvā, krūva, kūvā se, kūvarica;

Goranci:

glūva, mūva, būve, plāvo, sūva, rūvo, rūva, duvāna, duvāni, duvándžija, zaūvār;

Polog:

krūva, būve, mūve, glūvi, sūvi, kūvā, kūvār, kūvarica, zāduva, ūvo, ūvōr;

Klobuk:

būva, glūvi, mūve, sūva, stāvōr, zāduva;

Jare:

būva, glūve, mūve, sūva, kūvarica, ūvo, ūvōr;

Trebižat:

*būva, būve, dūvān, duvāna, duvānara, duvándžija, duvāniti, glūva, glūvi, glu-
vōća, oglūvija, kūvarica, kūvār, māvuna, mūve, sūva, suvōtinja, sūvād;*

Međugorje:

būva, ūvo, dūvān, duvāna, dūvi, nečisti dūvi, sūva, rūva;

Crveni Grm:

būva, būve, dūvi, mūve, glūva, sūva, kūvā, kūvarica;

Izbično:

būva, dūva, glūva, jūva, plāvo je bolestan, ūvo, prōpuva;

Biogranci:

būva, dūva, glūva, glūvōg, sūvōg, duvāna, duvāni;

Goranci:

būva, glūva, mūvē, vūva, vūvovi, plāvo, sūvō;

Studenci:

*đcūva, đcūvu, mūve, būve, glūvi, kūvāri, kūvarice, sūve, duvándžije, duvāni,
duvāna;*

Zvirići:

būve, glūva, mūva, suvōta, duvāni, kūvāri;

Kočerin:

būve, mūve, pòvodāni, duvāna, suvòta;

Vranić:

būva, glūva, mūve, duvāna, duvāndžija, suvòta;

Grude:

būve, mūve, glūva, sūva, duvāna, duvānu, dūvān, pòpūva;

Vašarovići:

būva, sūvo, suvārak, sūvlji, zaūvār je, duvāna;

Orahovlje:

dūvān, davānara, sūvo, mūve, glūva;

Lištica:

duvāni, dūvānskā stānica, mūva, būva;

Ljubuški:

duvāna, sūva, glūvi, ūvo (Hrvati).

Finalni položaj:

Mada je pojava sonanta *v* umjesto konstriktiva *h* fonetski uslovljena, ovdje se daju zasebno primjeri sa sonantom *-v* u finalnom položaju, iako je tu pojava sonanta *-v* analoškog karaktera.

Čitluk:

glūv, đćūv, pūv, sūv, tŗbuuv;

Biograci:

glūv, đćūv, krūv, pāstūv, prōpūv, sūv;

Trebižat:

dūv, krūv, glūv, đćūv, prōpūv;

Humac:

krūv, sūv, tŗbuuv;

Rasno:

dūv, glūv, đćūv, krūv, sūv, zādūv;

Izbično:

glūv, prōpūv, đćūv, s đćūvon;

Goranci:

sūv, glūv, plāv;

Zvirovići:

krūv, đćūv, sūv, zādūv, prōpūv;

Studenci:

glūv, krūv, zādūv, sūv;

Kočerin:

glŭv, pläv, sŭv, krŭv;

Vranić:

glŭv, sŭv, krŭv;

Grude:

glŭv, pläv, sŭv, zádŭv;

Vašarovići:

glŭv, sŭv, krŭv, òćŭv;

Orahovlje:

krŭv, sŭv, glŭv, pàstŭv;

Crveni Grm:

sŭv, glŭv, pròpŭv;

K. Gradac:

zádŭv, pròpŭv, sŭv, krŭv;

Radišići:

zádŭv, glŭv, sŭv, pròpŭv;

Lištica:

sŭv, glŭv, krŭv;

Ljubuški:

glŭv, sŭv, pròpŭv, krŭv.

Mjesto h javlja se j:

Medijalni položaj:

Čitluk:

grĳa, mĳa, strĳa, nĳjova;

Biograci:

màćĳa, màćĳi, mĳjovi, òraĳi, òrājā, lĳa, lĳu luka, kĳjat, kĳā, kĳō, strĳa;

Goranci:

kŭĳina, grĳa, grĳòta, grĳòvā, mĳjove, strĳa;

Zvirići:

kŭĳina, smĳa, mĳjovi, šŭju (šuhvu), nĳjovi;

Zvirovići:

grĳi, kĳā, mĳa, smĳa, strĳa, nĳjova;

Radišići:

grĳa, nĳjov, nĳjovi, Májĳi (Mahići), strĳa, mĳjŭr;

Trebižat:

gríja, kíjā, líja luka, stríja, mijùrić, njíjova;

Crveni Grm:

gríja, kíjā, líja, smíja, stríja, mñjūr, njíjov;

Bijača:

kíjā, mñjovi, smíja;

Rasno:

gríja, mǎćija, stríja, njíjov;

Izbično: *gríja, míja, mǎćija, stríja, njíjova;*

Kočerin:

gríja, smíja, mǎćija, njíjovi;

Vranić:

gríju, kíjā, mǎćija, njíjova;

D. Selo:

gríjovi, kíjali, smíja, njíjova;

K. Gradac:

smíja, njíjova;

Humac:

gríja, kíjā, smíja, njíjova;

Studenci:

gríja, kíjā, mñjovi, njíjova, smíja.

Finalni položaj

Čitluk:

mñj, gríj, plèj;

Biogranci:

gríj, mñj;

Crveni Grm:

gríj, mñj, plèj;

Ibično:

gríj, mñj, njíj;

Rasno :

gríj, mñj, plèj;

Kočerin:

smñj, plèj;

Vranić:

grīj, mīj;

Radišići:

grīj, mīj, plēj;

Bijača:

grīj, smīj;

Humac:

grīj, smīj, plēj;

Studenci:

grīj, smīj;

Zvirovići:

grīj, smīj.

Mjesto -li javlja se -k:

Biograci:

siròmak-siromáke, màksūz;

Goranci:

siròmak-siromáke;

Grude:

siròmak-siromáke;

Goranci:

dřkćat, dřkćē.

Mjesto -li javlja se -n:

Rasno:

ðćūn-ðćūna;

Studenci:

kðžūn-kðžūna.

Mjesto h- javlja se s-:

Inicijalni položaj

Biograci:

stījo, stīli, stīla;

Studenci:

stīli;

Medugorje:

stīli;

Vitina:

stīla, stīli.

Finalni položaj:

Radišići:

òras;

Biogranci:

òras;

Trebižat:

òras.

Svakako, i ovdje je pojava finalnog *-s* analoškog porijekla. Prema oblicima kao: *orasi-orasima*, u kojima je palatalizacionim procesima *h > s*, javilo se i *oras*, sa suglasnikom *-s* u finalnom položaju. Dakle, isti procesi kao i u primjerima tipa *duv*, *grij*, pa i *oćun*, *kožun* (v. niže). Pojava *-k* na kraju riječi može biti rezultat i fonetskih procesa. Poznato je da u jekavskim govorima, i Hercegovine, uz *-k* mj. *-h* može da se javi i *-g* (v. kod mene: *Istočna Hercegovina*, str. 73—75).

Ovdje je potrebno posebno ukazati na sudbinu imenice *orah*. U govoru Muslimana, i ovoga područja, fonema *h* se čuva i u obliku nominativa ove imenice. Otuda u tim govorima: *orah*, kao i: *òrāhā, òrahe*. U govoru Hrvata jednoga broja posjećenih mjesta u obliku nominativa gubljenje glasa *h* nije izazvalo pojavu nekog drugog glasa, ali je zato u ostalim oblicima došlo do velikih izmjena. Naime, u tim oblicima javljaju se likovi: *orla, orlu, orli/orlovi*, čak i *orala*. Takvu promjenu imenica *orah* ima u sljedećim mjestima: Čitluku, Medugorju, K. Gracu, Uzarićima, Trebižatu, Pologu, D. Selu, Vraniću, Rasnu

up.: Sidi sa *òrla*; eno ga na *òrlu*; popejo se na *òrla*; Dobro su rodili *òrli*; puna vrića *òrālā*; igra se *òrlima*; pokupi sve *òrle*.

Meni su od ranije bili poznati likovi ove imenice: *orah-oraha, oraj-oraja, oras-osasa, orav-orava, orak-oraka, orag-oraga*, odnosno: *ora-oraa, ora-ora, oro-ora* sa različitim kombinacijama u oblicima promjene — bilo da se javlja morfološko jedinstvo nominativa i zavisnih padeža, bilo da uz novije oblike još žive i neki stariji oblici: *orasima* i sl., ali mi je pojava oblika *orla* i sl. bila, u prvo vrijeme, malo čudna. Kada sam malo više ušao u strukturu ovoga govora, rješenje je i za ovu pojavu bilo tu.

Od imenice *orah*, dakle, na ovom području žive i sljedeći oblici *òrā-òrla-òrlu-òrlom/òrlon; òrli-òrālā-òrle-òrlim/òrlin/òrlima*.

Istina, ovako data paradigma imenice *orah* rijetko se može čuti, kao paradigmatiska cjelina. Uz te oblike, počesto, u upotrebi su i neki drugi od ponuđenih varijanata. Tako se može javiti i ovakva promjena:

òra-òrla-òrlu; òراسi-òrlā/òrāā-òrlima/òراسima, i sl.

Kao što navedeni oblici pokazuju, ovdje je došlo do uklapanja imenice *orah*-*ora* u paradigmu imenice *orao*-*ora*. Obje te imenice pretrpjele su izvjesne glasovne promjene (koje su svojstvene ovom govoru) — gubljenje konstriktiva *-h* iz finalne pozicije imenice *orah*, i sažimanje vokalske skupine *-ao < al* u *-a*, čime je imenica *orao* dobila fonetski lik *-ora*. Tako se desilo da su se dvije različite imenice pojavile sa istim glasovnim sklopom u Nsg, tu, čak, dolazi i do prozodijskog ujednačavanja, u korist *ora* (Aquila). Zahvaljujući toj činjenici, ujednačeni oblici Nsg, imenica *ora* (Nux), počela je da se uklapa u promjenu imenice *ora*-*orla*. Ovo je bilo tim lakše postići što je ta imenica, poslije gubljenja foneme *-h* iz glasovnog sistema, imala dosta neujednačene oblike paradigme: *ora-oraa/ora-orau/oru-oraoom/oram* (?)—*orau/oru* : *orasi/orai/oraji* i sl. Svi navedeni oblici, i ne samo oni, mogu se javiti i u našem govoru, a mnogi od njih su tu i potvrđeni. To je, svakako, odsakalo od postojećih paradigmatičkih obrazaca i rješenje je nadeno u ubacivanju ove imenice u paradigmatički kalup imenice *orao*.

Do ove pojave moglo je doći i zbog sljedećih razloga: 1. Takvu promjenu ima u ovim govorima još jedan broj imenica sa vokalom *-a* od starije skupine *-al*:

kābā-kābla, pākā-pākla, svrdā-svrdla, kōtā-kōtla, vrtā-vrtla; čāva-čāvla, dāva-dāvla.

Ovom tipu pripada i lično ime *Pāvā* : *Pāvā-Pāvla*.

2. Imenica *orah*, poslije gubljenja foneme *-h* iz finalnog položaja, izgledala je u Nsg kao okrnjena imenica. Zbog toga je ona, a podržana gornjim primjerima, mogla da uskoči u promjenu imenice *orao*. Moguće je da je ovdje mogla biti od značaja i činjenica da *orao* (Aquila) nije tako čest gost ovih krajeva. Tako smo u ovom dijelu Zapadne Hercegovine dobili isti glasovni sklop i za imenovanje *oraha* (Nux) i *orla* (Aquila). Istina, to i posebno ističem, nisu potpuno iščezli, naročito u pluralu, ni oblici stare promjene: *oraji/orasi*.

U Akademijinom rječniku nalazi se potvrda za suprotnu pojavu, za pojavu oblika Nsg imenice *orao* (Aquila) sa sekundarnim sonantom *-j* : *oraj/orla*. Potvrda je iz Vukovog rječnika, a ovaj ga je našao u Crnoj Gori. Tu imamo i: *orav* — sa objašnjenjem „isto što i *orao*, *oraj*”. Potvrda je iz narodne pjesme: E je ne bi *orav* preletio —. I tu je presudnu ulogu imao oblik Nsg *ora*. U Zagaraču, prema podacima koje mi je ljubazno dao dr Drago Čupić, imamo i pojavu sekundarnog *-h* u obliku Nsg ove imenice: *orah*. Istina, tu i *orah* (Nux) ima isti glasovni sklop, a akcenat se javlja kao fonološki distinktivan znak: *orāh* (orah, Nux): *orāh* (orao, Aquila).

Kao što vidimo, zapadnohercegovačka situacija ne čini nešto posebno, bar što se teoretskog dijela tiče. Drugo je pitanje zašto se u ovom govoru *orah* priklonio datome rješenju, a zašto, opet, u nekim govorima Crne Gore takvo rješenje, makar i za Nsg, nalazimo za imenovanje ptice. Sve ovo, opet, govori kako su razvojni putevi jednoga govora, pogotovo jednoga jezika, vrlo neujednačeni. Istina, rješenja mogu biti, na različitim područjima, slična, ali njihova ostvarenja ne moraju biti identična.

Pa ni imenica *orao*, u čiju se paradigmu uklopila imenica *orah*, nema jedinstven oblik u Nsg. Prema podacima koje nam pružaju Upitnici za bosansko-hercegovački dijalektološki atlas, na području SR Bosne i Hercegovine, Nsg ima sljedeće oblike: *oro* (u velikom broju mesta), *ora* (Zapadna Hercegovina), *orov* (Plana—Bileća, Kružanj—Podveležje, Mostar, Prigradani—Mostar, Drežnica—Mostar), *orlov* (Orahovica—Bileća), *orlov/oro* (Kruševica—Ljubinje), *orle* (Lastva—Trebinje).

U množini, pored oblika sa morfemom *-ov* : *orlovi*, javljaju se i oblici bez te morfeme, bez proširenja osnove: *orli*. Pa ni akcenat ove imenice nije jednak. Pored *orlovi* javlja se i: *örlovi*, *örlovi*.

Kao što se na osnovu datih primjera može zaključiti, zapadnohercegovačka situacija, kada je u pitanju sudbina foneme *h*, ne predstavlja ništa posebno u sklopu hercegovačkih govora kao novoštokavske cjeline. Proces gubljenja ove foneme iz glasovnog sistema zahvatio je i ovaj govorni tip. I taj proces je do kraja završen u govoru onih predstavnika ovoga govora čiji preci nisu mijenjali svoje religiozne poglede. Kod onih, pak, koji su prihvatili islam, i tu se zbilo ono što se zbilo u većini naših govora — proces islamizacije je zaustavio gubljenje foneme *h* i ona se u govoru Muslimana ustalila, upravo održala u glasovnom sistemu. Zašto je to sve bilo tako, ja sam o tome opširnije pisao i u opisu istočnohercegovačkog govora (SDZb. XIV, 1964) i u radovima o centralnohercegovačkom (JF XXV) i zapadnobosanskim i-šća govorima (BHDZb. I). Pošto su isti procesi u pitanju, i pošto su isti uzročnici svim ovim pojavama, smatram da ovdje ne treba ponavljati ono što je već rečeno. Istina, ovdje bi se moglo postaviti pitanje vremena islamizacije ove govorne zone. Svakako, proces islamizacije i ovoga dijela Hercegovine išao je naporedo sa turskim osvajanjem ovih krajeva i sa islamizacijom u ostalim dijelovima Hercegovine. Jasno je i zašto se broj Muslimana u ovom dijelu Hercegovine danas tako mali — kompaktnije cjeline nalazimo samo u Vitini i Ljubuškom, nešto manje u nekim mjestima u Mostarskom Blatu (Polog, Medine), odnosno u Biletićima, Blizancima, Šurmancima. U ovim posljednjim selima Muslimani mogu biti i ijekavci (v. kod mene: *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini*, JF XXV). Kao što će se i niže vidjeti, u govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog ima još osobina koje njihov govor čine posebnim u sklopu zapadnohercegovačkih ikavskoštakavskih govora kao cjeline.

Vrijedno je ovdje ukazati i na činjenicu da Lovro Šitović-Ljubušak, čiji su djetinjstvo i rana mladost vezani za muslimansku porodicu u Ljubuškom (po rođenju: Hasan Šitović), čuva, skoro dosljedno, ovaj konstriktiv u svojoj pisanoj riječi. I to u svim pozicijama, isp.:

hodi, hoće, himba, hudobe, hoćete, hrane, hrana;
grihov, grihe, sahrani, uho, strahovito, raspuhan;
prah, mukah, pisanah (Kuna, op. cit. 138—139).

Istina, i Šitović ponekad ispušta ovaj suglasnik „na kraju u oblicima promjene ličnih zamjenica i zamjeničko-pridjevske promjene . . . ali su, ipak, i ovdje daleko češći primjeri s neizgubljenim *h*: *najposljednjih, paklenih, brezkoristnih, uh, naših, svih*” (Kuna, op. cit. 138).

Šitovićev primjer za nas je ovdje značajan. To pokazuje: 1. da je fonem *h* u drugoj polovini 17. v. u govoru Muslimana Ljubuškoga bio stabilan glas; 2. da je finalna pozicija tu bila načeta; 3. da su supstituenti i tada bili rijetki. Kuna navodi samo primjere sa *k* u oblicima glagola *htjeti* gdje nalazimo *hoće* r. *oće*, ali: *nektiše, nekti*. Ako bismo željeli praviti neku paralelu između Šitovićevog jezika i savremenog stanja u govoru Muslimana Zapadne Hercegovine, bar kada je u pitanju sudbina foneme *h*, mogli bismo reći da je i čuvanje i sporadično gubljenje ove foneme iz finalnog položaja on mogao ponijeti iz rodnog doma. Supstituciju ove foneme plozivom *k* (nekti), on je mogao da prihvati ili iz svoje nove životne sredine ili iz jezika drugih pisaca. Za takve zamjene ne zna ni današnji govor Muslimana Ljubuškoga.

U susjednim govorima imamo ovakvu situaciju: U Čitluku (Posušje) fonema *h* je potpuno nepoznata. Pored: *iljada, ladan, Rvat, ajde* tu imamo i: *uvo, nvor, stavor, buva, mijurčić; trbuw, kruw, propuw*, odnosno: *mačija, kijat; očuk, stijo*.

U Rakitnu: *iljada, Rvati, ladna, ajmo, ajvan; proodali, njiovv, odo, siroma; krua, griota; duvana, duvanišće*.

U govoru sela Kovača (Duvno) „glasa *h* nema”. Na njegovom mjestu mogu se javiti *v, j, k*: *ocu, odat, itar, iljedu, aljina; suw, uwo, gluw, kruw, trbuw; snaja, kijat, njijov, smij-smija, mijur; siromak* (I. Jurčević, Kovači, str. 108).

Govor Imotske krajine i Bekije „nema glasa *h*”. Supstituenti su različiti, zavisno od pozicije koju je taj konstriktiv imao u riječi: *ajduk, eljda, itar, odit, lad, rana, rast; gluw, čoja, smij, siromaj, dijat, kijat, lija, siromak, očuk* (Šimundić, op. cit. 52—53).

I u govoru Rame imamo sličnu situaciju. Muslimani i tu imaju ovaj konstriktiv u svom glasovnom sistemu. Najslabije je u finalnoj poziciji — kao, uostalom, i u mnogim drugim govorima: od Istočne Hercegovine do Zapadne Bosne, a najizrazitije je u inicijalnom položaju. U govoru Hrvata Rame iščezavanje glasa *h* je opštija pojava, i to „bez traga”, a supstitucija je „vrlo rijetka” (Okuka, Rama, str. 51—54).

Okuka je uočio i u govoru ramskih Muslimana sporadično iščezavanje ovoga konstriktiva iz inicijalne pozicije: *liba, tijo, oće, iljadu* (str. 52). Mada ovi primjeri ne kazuju mnogo, bar ne za govor kompaktnijih muslimanskih sredina kao što je Rama, oni, ipak predskazuju nešto što može da privuče našu pažnju. A to je: pojava takvih oblika i u govoru Muslimana. Nama su od ranije poznati slučajevi gubljenja foneme *h* iz finalne pozicije i u govoru Muslimana. Ta pojava je zabilježena od Istočne Hercegovine do Zapadne Bosne. Tamo su davana i objašnjenja ove pojave: finalna pozicija je i inače u artikulacionom pogledu dosta slaba i kao takva izložena različitim promjenama (up. kos: *kosti, mos: mosta, priš: prišta, radit: radi, pomus: pomusi, bok: boga, grat: grada* i sl.). Zato je i shvatljivo što se u tom položaju i zadnjonepčani konstriktiv našao na udaru. U većini naših govora on je iz te pozicije iščezao, u manjem broju govora on je u toj poziciji fonetski ojačao i supstituisan zadnjonepčanim plozivima *k* ili *g* (Istočna Hercegovina, Crna Gora). Da od ove pojave nisu bili u potpunosti pošteđeni ni govori naših Muslimana, to je, takode, već uočeno. Nadeni su i uzročnici toj pojavi: vrijeme islami-zacije; a i posljedice: uklapanje i tih govora u novoštokavske morfološke inovacione procese — i njihovi govori, bar u velikoj većini, znaju za oblički sinkretizam dativa, instrumentalna i lokativa množine. A ta je pojava, kako se kod nas obično misli, uslovljena fonetskim jednačenjem starijih oblika lokativa i instrumentalna množine (*mužih: muži*) i stvaranje morfoloških uslova za njihovo uključivanje u proces stvaranja obličkog sinkretizma u ta tri padeža množine, pa i uopštavanje obličkog nastavka *-ma*.

Ali se u sklopu zapadne Hercegovine, onog njenog sjevernijeg dijela, našao i jedan muslimanski govor čiji fonetizam ne poznaje fonemu *-h*. To je govor Drežnice. Istina, Drežnica se po svojim osnovnim govornim obilježjima ne uključuje u naš govorni tip: to je šćakavski govor. Pa ipak, sudbina njenog zadnjonepčanog konstriktiva zaslužuje da se i taj problem razmotri u sklopu razmatranja sudbine ovoga glasa u zapadnohercegovačkim govorima kao cjelini. A ovo razmatranje se zasniva na materijalu koji je dao prof. M. Okuka u radu: *Glas [H] u govoru Muslimana Drežnice u Hercegovini* (Književnost i jezik, 1982, sv. 2, 101—104) i u kraćem opisu drežničkog govora (rad se štampa u Polono-Jugoslavici). Prvo nekoliko riječi o sudbini *h* u našim govorima uopšte.

Od Vukovog vremena pa do danas konstatuje se da fonema *-h* čini, pored Dubrovnika, sastavni dio glasovnog inventara u nekim govorima Crne Gore i u govoru Muslimana na cijelom sh. jezičkom području. Vuk o tome kaže: „Koliko sam ja do sad naroda našeg video, mogu kazati da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova (tj. *-h*, A.P.) najbolje izgovara: onde se on jasno čuje i u početku riječi i na kraju i u srijedi i pred samoglasnima i pred poluglasnima slovima... Osim Duborvnika glas ovoga slova čuje se kako onuda po okolini, tako i gore k jugu po svemu primorju naroda našega i po Crnoj Gori do samoga Skadra; ali slabo će zdravo, postojano i na svakome mjestu u riječi. Po okolini Dubrovačkoj bolje se čuje pored mora i po ostrvima nego gore k Hercegovini... Uz primorje gore, po Boci, bolje ga izgovaraju Srbi zakona Rimskoga, nego Grčkoga; a između onijeh prvih najbolje ga izgovaraju Peraštani, a najmanje Dobročani... između drugih pak najmanje Rišnjani i Novljani... A po ostalijem onuda mjestima (u Kotoru, Luštici, Krtolama, Grblju, Budvi, Mainama, Poborima, Braićima i Paštovićima) i po Crnoj Gori i po nahiji Barskoj čuje se glas ovoga slova vrlo dobro na kraju riječi, u srijedi pred poluglasnim slovima... malo slabije, pred samoglasnim slovima... i među njima... još slabije..., a u početku pred poluglasnim slovima... nimalo, ili vrlo rijetko”. Za bosansko-hercegovačke prilike Vuk tu kaže sljedeće: „I u Bosni od varošana, osobito koji su Turskoga zakona, može se čuti *tanak* izgovor slova *h* (od prilike kao u Njemačkom jeziku *h*)” (*Poslovice*, str. XIV i dalje).

Poslije Vuka o ovome problemu pisali su svi naši dijalektolozi — neki su potvrđivali Vukove riječi, neki su, pak, tu unosili i poneku korekciju, već prema govoru i stanju koje je taj govor nudio. Ja ću ovdje još ukazati na mišljenje Milana Rešetara. U njegovom radu: *Der Štokavische Dialekt* o tome čitamo:

„In Bosnien und der Hercegovina ist also die Aussprache des *h* vorzüglich zu einem charakteristischen Merkmale der Mohammedaner geworden, doch auch unter letzteren tritt teilweise ein Unterschied zwischen den Bewohnern von Städten und Markflecken auf der einen und den Bauern des flachen Landes auf der anderen Siete hervor; da nämlich die Städte und Märkte eine entschieden vorwiegend mohammedanische Bevölkerung haben so bleibt auch die Sprache der letzteren frei von jeder Beeinflussung von Siete der christlichen Minorität, während auf dem flachen Lande, wo die mohammedanischen Bauern zwischen einer vorwiegend christlichen Bevölkerung leben, ein solcher Einfluss speziell auch in bezug auf die Aussprache des *h* fühlbar ist”.

Ali i kod Muslimana varošica u Bosni i Hercegovini, gdje se *-h* obično čuva, mada mu je priroda najčešće „wie einen einfachen Spiritus asper”, nisu rijetka ni ispuštanja ovoga glasa iz govornog niza, naročito u 1. licu sing. aorista: *reko*, *dado* (str. 119—120).

Sva doskorošnja ispitivanja bosansko-hercegovačkih govora uglavnom su potvrđivala navedeno Rešetarevo mišljenje: svi muslimanski govori u granicama SR BiH-e, i ne samo varošica i gradova, kako stoji kod Rešetara, nego i svih sela, znali su za ovu fonemu u svom glasovnom sistemu. Istina, ima tu i gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva, ali se, bar do sada, nije znalo za postojanje nekog muslimanskog govora, u ovoj govornoj zoni, koji ne bi poznao fonemu *-h*. Drugo je pitanje, a o tome govori i Rešetar, kakva je fonetska priroda ove foneme u pojedinim mjestima, i u pojedinim fonetskim položajima. Ali, činjenica je da svi dosada ispitani govori na području Bosne i Hercegovine potvrđuju postojanje foneme *h* u govoru Muslimana.

U novije vrijeme, međutim, M. Okuka je skrenuo pažnju na jedan muslimanski govor koji ne zna za fonemu *h* u svom glasovnom sistemu. To je govor Drežnice, na Neretvi.

Pošto je to fonetski specifikum na našem jezičkom području, neće biti suvišno ako se o tome problemu kaže nešto više i ovdje, u vezi sa zapadnohercegovačkom govornom problematikom uopšte.

U svom prvom, ovdje navedenom radu, prof. Okuka konstatuje: 1. U Drežnici je glas *-h* „uklonjen . . . iz sistema govora ne samo Hrvata nego i Muslimana”. To uklanjanje može biti dvojako: „bez traga, češće” i sa „supstytutantima na njegovu mjestu (rjeđe i uglavnom u medijalnoj poziciji riječi)”. 2. Među primjerima koji se tu navode nalazimo i ove: *ālāl, ārem, ājine, ājmo, ajvāna, ijadu, lība, ōdža, ōčeš, rāna; Āmet, Āmeta, grāa, māćua, māune, mīa, nalādijo se, tē ōrae, krīa, ōmā, ōra, strā, doneso*,

uz ove primjere imamo i one sa supstytutantima *-v* ili *-j* mj. *-h: dūvān, kūvā, krīva, mūva; grijōta, māćeja, nījovi, ōraji*.

Mlade generacije sve više uključuju i ovu fonemu u svoj glasovni sistem, pa kod njih nalazimo: *hā, hājde, Hāmza, hōdža, hijadu, hajvāna* uz: *hāga* (str. 102).

Iste konstatacije, kada je u pitanju sudbina foneme *h* u drežničkom govoru, nalazimo i u radu koji se štampa u Polono-jugoslavici. Zaključak je jasan: Muslimani Drežnice ne idu sa ostalim Muslimanima Bosne i Hercegovine kada je u pitanju sudbina ove foneme u njihovim govorima. Pitanje je: Otkuda to, i kako to objasniti?

O govoru u Drežnici mi i od ranije imamo nekih podataka. Dao ih je M. Rešetar u svom *Der Štokavische Dialekt*. Govoreći o pojavi gubljenja palatalnog sonanta *lj* u nekim našim govorima, među ostalim i Drežnice na Neretvi, Rešetar navodi i riječi jednoga Drežničanina da je to zbog toga jer u Drežnici „govore na po jezika”. Otuda u njihovom govoru: *ajina* mj. *haljina* (str. 123, ispod teksta). Dakle, i Rešetar nudi, istina, samo jedan primjer bez inicijalnog *h*. Na žalost ni Rešetar, niti docniji ispitivači hercegovačkih govora, nisu ovome primjeru pridavali poseban značaj i ta pojava nije, do naših dana, sagledana u cjelini.

Treba vjerovati da je i Drežnica dijelila istorijsku sudbinu ostalih dijelova Hercegovine. To znači da je i ova oblast rano došla pod tursku upravu. Kako nas obavještavaju istoričari „stanovništvo Drežnice prešlo (je) na islam u apsolutnoj većini . . . oko polovine XVI vijeka, kada je tekao intenzivan proces prelaza na islam i drugih područja i svih slojeva”. Ovaj podatak bi upućivao na zaključak da su se i ovdje mogli vršiti isti procesi kao i u ostalim predjelima Hercegovine, jer je islamizacija rano zahvatila veći dio stanovništva. To bi, dalje, govorilo da bi i ovdje trebalo očekivati postojanost foneme *-h* u glasovnom sistemu. Pošto nije tako, mora se pretpostaviti da ovdje nismo imali istu situaciju kao u onim govorima u kojima se fonema *h* očuvala u gl. sistemu. Dakle, istorijske okolnosti nisu bile identične, a, saobrazno tome, ni tempo islamizacije, upravo, tempo prihvatanja svega onoga što je nova vjera nosila sa sobom.

Naime, islamizacija ovoga područja mogla je biti istovremena sa islamizacijom ostalih dijelova Hercegovine, ali ne i sa istim tempom usvajanja i svih religijskih obreda. Razlozi su mogli biti i sljedeći: Drežnica se nalazi van glavnih komunikacija. Sve novine, koje je nosila sa sobom nova vlast, ovamo su stizale sa osjetnim zakašnjenjem. Ovdje se vrijedno podsjetiti i podataka koje iznosi V. Palavestra, da se još u prošlom vijeku govorilo o Drežnici, iako islamiziranoj, kao o bogumilskoj sredini. Makar ovaj podatak i ne bio zasnovan na sigurnim dokazima, sigurno

je da su ovdje očuvane mnoge starine — i u običajima, pa i u jeziku. Položaj Drežnice, izolovanost od svih bitnijih kretanja u društvenom životu, davali su ovom kraju poseban položaj i u hercegovačkim granicama i među islamiziranim stanovništvom. Otuda u ovom mjestu osobine koje nisu karakteristične za islamizirani dio stranovništva Bosne i Hercegovine.

Ja bih u ovome tražio uzroke za specifičnost drežničkog konsonantizma. Jeste, činjenica je, i ova oblast je rano došla pod tursku upravu; istoričari nas uvjeravaju da je ovdje rano došlo i do masovne islamizacije; upravo, da je islamizacija zahvatila i Drežnicu kao i ostale dijelove Hercegovine, tj. u XVI vijeku. Ali je, isto tako, činjenica da je ovo područje ostalo van domašaja mnogih pratilaca islamizacije. Naime, nije bez osnova ni pretpostavka da se ovdje islamizacija vršila samo formalno, a da je u suštini ovo područje moglo da čuva mnoge karakteristike nasliedene od predaka. Ovakvo stanje je omogućavalo i čuvanje različitih starijih obilježja, na jednoj strani, ali i izmjene u jezičkom sistemu koje su zahvatale govor onih koji nisu primali islam, na drugoj strani.

Drugačije rečeno, moglo se desiti da stanovnici Drežnice, iako su prihvatili islam, ostanu i dalje u krugu onih govora koji su, upravo u to vrijeme, trpjeli znatnije izmjene u glasovnom sistemu. Ovo će biti uvjerljivije ako se podsjetimo činjenice da je na sudbinu foneme *-h* presudnu ulogu imala religija, upravo molitve koje su na arapskom jeziku, a koje obiluju fonemom *-h*. Tako su oni koji su primili novu vjeru i nove molitve pod stranim uticajem konzervirali ovaj konstriktiv u svom glasovnom sistemu. Oni, pak, koji nisu primili islam, produžili su započete gl. izmjene. Među njima i redukciju foneme *-h* iz svog konsonantizma. Pošto se Drežnica nalazila van osnovnih tokova, i u životu i u jeziku, proces islamizacije tu nije morao nositi i procese svojstvene ostalim muslimanskim mjestima. Tako se tu nastavio započeti proces redukcije i gubljenja foneme *-h* bez ikakvih zastoja i prekida. Pojave intervokalskih supstituanata ovoga konstriktiva su u duhu hercegovačke situacije.

Ove konstatacije samo bi išle u prilog shvatanju da spoljni činioci mogu biti značajni za jezički razvitak, ali da su i tu primarni autohtoni procesi. Jedno bez drugoga ne mora nuditi značajnije promjene.

Vrijedno se ovdje podsjetiti i situacije koju nalazimo u Mrkovićima, Crna Gora. I tu u islamiziranoj sredini imamo gubljenje foneme *h*. Istina, Mrkovići su islamizirani znatno kasnije, svakako poslije iščezavanja našega zadnjonepčanog konstriktiva iz glasovnog sistema. Otuda i kod njih: *alīna, ilāda, ōce, abēr, āzna, ājde, alāl, Amūt, Asān, mācia, grēota, rūo*; uz: *grevōta, mūve, ūvo* (L. Vujović: *Mrkovički dijalekat*, SDZb. XVIII, str. 163—164).

Kao što primjeri pokazuju, situacija je identična drežničkoj. Istina, između ovih dvaju područja postoji velika razlika: vrijeme islamizacije. U Drežnici se to dešavalo u XVI vijeku, u Mrkovićima znatno kasnije. Možda početkom XIX vijeka. Ipak, posljedice su iste, kada je u pitanju sudbina foneme *-h*. Dok su Mrkovići izgubili ovaj konstriktiv prije islamizacije, a pitanje je i otkuda je njima stizala nova vjera, u Drežnici su, i pored islamizacije, produženi započeti glasovni procesi i oni su dovedeni do kraja, kao da tu islamizacije nije ni bilo.

Bilo bi interesantno kada bismo raspolagali sa više podataka o drežničkoj antroponimiji iz prešlih vjekova. Pojava imena tipa *Amet, Amza* u njihovom savremenom govoru upućuje na zaključak da su ta imena sastavni dio njihovog onomastikona, ali da su u njega uključena relativno kasno. U svakom slučaju poslije iščezavanja foneme *h* iz njihovog govora. Vidjeli smo, za istu pojavu zna i mrkovički govor.

Sve ovo, opet, govori da u tim mjestima nije bilo jačeg uticaja vjerskih škola, mekteba koji bi, kao i drugdje, njegovali izvorne fonetske likove datih imena. Na takav zaključak upućuju i oblici opštih imenica tipa *odža*. Takav glasovni lik ove imenice ne ide u fonetiku muslimanskih govora. Riječi orijentalnog porijekla, pogotovo one koje su vezane za religiju, morale bi da imaju izvorna glasovna obilježja. To, isto tako, moglo bi da se kaže i za lična imena. Ako se, naime, u govoru Drežnice, i moglo predavati s koljena na koljeno, *lib*, *odati*, *stra*, *gra* — tu su moguće korekcije samo pod uticajem škole i knjige, — a takvih institucija sve doskora nije bilo u Drežnici, — turcizmi, i sve ono što je išlo sa novom vjerom, morali bi nositi izvorni glasovni sastav. Pošto ni toga ovdje nije bilo, i sve riječi toga porijekla stigle su do njih u deformisanom obliku. Otuda tu *lib*, *stra* uz *alal*, *arem*, *odža*, pa i *Amza*.

Dalji procesi za nas ovdje nisu bitni. Oni mogu ići ustaljenom stazom. Fonema *h* se vraća u glasovni sistem. I, neobično brzo. Ali je za nas od značaja saznanje da se „u srcu” Hercegovine našao govor Muslimana bez foneme *h* u svom glasovnom sistemu. Za Mrkoviće je ta pojava shvatljiva: nalaze se na jezičkoj periferiji, kasno su islamizirani; za Drežnicu nema takvih razloga. Upravo, Drežnica se nalazi u središtu naše jezičke teritorije, rano je islamizirana, pa, ipak, ne zna za ovaj konstriktiv u svom gl. sistemu. Ali, kao što je ovdje već rečeno, drežničku situaciju možemo razumjeti samo u sklopu cjelokupne drežničke istorije. Tu je islam rano prihvaćen, ali su uz tu novu vjeru — sa kakvim vjerskim obredima? — dugo istrajavali i stari običaji i starija gledanja na život i svijet. Riječju, formalno se prihvatio islam, a još zadugo se ostalo u „vjeri pradičova”. To je i omogućilo realizaciju ranije započetih glasovnih procesa i njihovo „iskakanje” iz fonetike naših muslimanskih govora uopšte.

FONEMA *f*

Zapadnohercegovačka štakavština, uzeta kao cjelina, ima u svom glasovnom sistemu fonemu *f*, to znači da ovaj glas nalazimo i u govoru Hrvata, kao i u govoru Muslimana. Istina, u govoru Hrvata javljaju se i supstituenti ovoga konstiktiva, što nije slučaj sa govorom Muslimana. Tako imamo:

a) fonema *f* se čuva:

Čitluk;

fārba, *fildžān*, *fāla*, *fēs*, *ūfati*, *oficiri*;

Biograci:

fābrika, *filanac*, *filanācā*, *fīne*, *familije*, *pōfaćali*, *kōfer*;

Goranci:

fāmilija, *fēbruār*/fēbruvār, *fālī ga*, *fāla ti*, *zafālživā*, *kūfer*;

Polog:

flāšu, *fīnu*, *filānci*, *frižidēr*, *fāmilija*, *nāfālī*, *nāfaćali*;

Jare:

flāša, *kāfē*, *fēbruār*, *frižidēr*, *prōfesōr*, *oficir*;

K. Gradac:

familija, forinte, fäsunga, pofaliya, prifatili;

Trebižat:

fijaker, familija, èfta, fratar, karànfil, zift;

Medugorje:

friskōga kruva, fīnōg vina, radi frézōn, frézat, filānc, fina, gōlfa, sfäcām, škäf;

Zvirici:

fäljen, fāla, ūfaćen, àsfält, fīn, fina;

Zvirovići:

fāla, kafēnā, jēftino, trēfijo se, tefērič, up. i: krūf;

Studenci:

fāla, fīn, jēftin, nāftē, čāšaf, trefljāvalo se, zafṛkāvā, kafēndisalo se;

Čitluk:

fina, fālī ti, prōfisōr, nādofāt ruke, kafāna, kadīfa;

Humac:

fäcā, fāla, trēfi se, prōfesōr;

Rasno:

fīno, telēfōn, familija, zafäljivā se;

D. Selo:

telēfōn, jēftino, fēnjer, frānjevcī, feshīdan, up. i: fākat;

Uzarići:

familiya, fājercāg, prōfesōr, telēfōn;

Izbično:

fāla, familija, čāšaf, up. i jūfa;

Grude:

fāla, prōfesōr, filānci;

Vranić:

familiya, trefljāvā se, karànfil;

Bijača:

fréza, frātri, šōfēr, jēftin, koferéncija;

Crveni Grm:

fālī ti, fārba, zafäljujē se, frānjevcī;

Radišići:

fildžāne, fāla, flōr, karànfil, na fète;

Miljkovići:

fotògraf, fāla, karànfil, flōr, šēf, šlāuf;

Lištica:

fäbrike, frönt, fälī se, familija, trēfi se, zafṛkāvā, šēf;

Ljubuški:

fijāker, fēsovi, frānjevcī, famīlija, prōfesōri, fäbrica; štōfcvi, štōf, grōf, šēf, šläuf

Ovo su sve potvrde iz govora Hrvata. U govoru Muslimana i ne dolazi do zamjene foneme *f* nekim drugim suglasnikom. Tu je samo:

fāla, fālī se, fäbrica, fārba, fārbā se, fēs, fildān, filānci, fukāra, frizúra, frizēr, frīško, frūštuk, sfāti, zafāli se, zafāljiwā, zafṛkāvō, grōf, štōf, sēf je, ūsefi se, šēf;

b) fonema *f* se zamjenjuje drugim glasovima:

Čitluk:

vārba, vildžān, vāla, vāljen, vukāra, vukarāština, kavāna;

Biogranci:

prātar, pratārski, kavāna;

Polog:

prātar, pra Zlato, Prānjić, kavāna;

Jare:

kavāna, vlāše;

Goranci:

jēptin;

Uzarići:

Pilipović, èvta, èvtično;

Trebižat:

èvta, vildžān;

Zvirići:

préza, prātar;

Zvirovići:

Pilip, prātar, sàdep (sedef), jēvtino;

Studenci:

vāla, vāljen, vākup, prātar;

Međugorje:

prātar, vildžān/vildžān, váša (vaša za opanke);

Humac:

vāćajū, prātar;

Rasno:

prātar, pratārski, jēvtino;

Grude:

jěvŭtĭn/jěptĭn, prâtar;

Radišići:

prâtar, prataraskĭ adet;

Izbično:

vâla, vâljen, prâtar, glave vrcaju;

Vranić:

vâljen, vâcâ, ŭvatili, prâtar; Jòzip;

Lištica:

vârměrke, vlâša, prâtar;

Ljubuški:

vlâša, prâtar;

Crveni Grm:

Lûcipër, prěško; viòrin;

Bijača:

viòrin, vâljen, prâtar.

Na osnovu datih primjera mogao bi se izvući sljedeći zaključak. Fonema *f* je bila na izdisaju i u ovom govoru, misli se na govor hrvatskog stanovništva. Mjesto toga glasa javljali su se suglasnici *v* i *p*, zavisno od položaja u riječi, up. *vâla, vâljen: pratar, prataraski*. U ličnim imenima može biti i drugačiji odnos: *Pilip—Vrancika*, što je moglo biti primljeno zajedno sa imenom. Naš materijal upućuje na zaključak da je pojava foneme *f* u glasovnom sistemu i Hrvata ovih krajeva novija pojava. To potvrđuju dva momenta: 1. Najviše je potvrda sa ovim konstriktivom u novijim evropeizmima *frižider, oficir, freza, familija* i sl. i 2. Najviše je potvrda za ovaj glas iz govora koji se nalaze u blizini centralnohercegovačke govorne zone: Biogradi, Medugorje, Polog, Čitluk. I to bi govorilo da se ovaj konstriktiv u naše vrijeme uključuje u ovaj govor i da su za to ponajviše zaslužna sredstva masovne komunikacije, a i škola. Slično stanje nalazimo i u govoru Imotske krajine i Bekije (Šimundić, *op. cit.* 58—59), sela Kovača (Jurčević, *op. cit.* 109), pa i Rame. Istina, Okuka za ramski govor konstatuje i za Muslimane pojavu *v* mj. *f* u: *jevtin, jevtino*; oblici: vakat, na vakat ovamo su greškom upali. Imenica vakat, naime, i u standardnom jeziku, a i u govoru Muslimana drugih krajeva, samo tako glasi. U pitanju je turcizam: vakit, ar. waqt (Škaljić, *Turcizmi*, s.v., za Ramu, Okuka, *op. cit.* 56).

Ako bismo željeli ovdje davati mišljenje o tome šta će se u skoroj budućnosti dešavati sa ovom fonemom u našem govoru, mislim da bi se moglo reći da će uskoro fonema *f* postati sastavni dio izražajnih sredstava ovoga govora. Mlade generacije ga već nose u svom konsonantizmu. Sa fonemom *h* neće još zadugo biti tako.

Koliko je poljuljano jezičko osjećanje, kada je u pitanju ovaj konstriktiv, pokazuju i primjeri tipa: *júfe, krûfa* (Rad). Svakako, ovdje nije došlo do supstitucije jedne foneme drugom (*h > f*), tu je, prvo, *h* iščezlo, i drugo, u novije vrijeme,

zbog pomanjkanja osjećaja za njegovu vrijednost, pogotovu u razgovoru sa „jabanom”, ono se javlja i gdje ga ne bismo očekivali. Pa ponegdje se mjesto toga glasa javi i konstriktiv *f*.

AFRIKATE

Izgovor afrikatskih parova, glasova *č-ć* i *dž-d*, nije jedinstven u zapadnohercegovačkoj štakavštini. Dok Hrvati razlikuju ova dva konsonantska para, u govoru Muslimana oni su, po pravilu, svedeni na samo jedan, onaj drugi par. Tako ovdje imamo:

a) u govoru Hrvata:

čāša, čāšaf/čāšav, čābar, čātrnja, Čāpljina, Čāpina, čārape, češalj, čekā, čekali, čēle, čēsma, čēmu, čēmēr, čibuk, čičak, čīme, čēkić, četēres, čōbanica, čōban, čōvik, čōrba, čūdo, čūpā, čūvā;

bičālǝ, bičvālǝ, bāčeno, drāča, drēči, gūčē, gāčē, kūčka, kukūričē, kŕmača, klāčina, mīčē se, māče, mūčē, načinjē, pričā, pūče, pōtičē, pāče, rīčē, rūčak, rūčā, svūče, svlāči, svāčiji, vlāči, vūče, vūčica, zēčica, zavlāčija se;

bērāč, būkāč, kōvāč, plāč, pīrinč, pīrmič, rīč, sāč, zapūšāč;

odnosno:

džāba, džāmija, džēp, džēpovi, džēpāri, džēzva, džigavica, džīdže, džōka, džemādan; džūdžan, Džūdža,

ādže, amidža, dājidža, patlīdžan, pēndžera, serdžāda, sīdžba, tēndžera, vil-džān, fildžān.

Odstupanja od ovoga su rijetka, i najčešće su to riječi primljene u tome obliku od susjeda Muslimana:

Biograci:

zmīćak, žūć;

Zvirici:

dēndāri||žēndāri;

Zvirovići:

tefērić, žūć;

Rasno:

serdāde;

Međugorje:

u *Čikāgu* sam bijo;

Radišići:

dēzma, kolāci;

Čitluk:

serdāde;

Kočerin:

žuč;

Crveni Grm:

vildáni/vildžáni.

b) u govoru Muslimana:

čāša, čāšaf, címe, čekāj, čekala, čovik, čehuja, čuvāj se, čūdo, čekić, čēšaj, čēsma, Čāpjina, Čāpina, čēp;

drāča, kūčka, kūčki, kūće, māće, mīće se, mūće, prīča, pūće, rīcima, rúćak, rúčku, rācūn, raćūnā, tīće se, tuće, tāčka, vīće, vlāći, vūćjāk, ūvlāći se, uvūće se, ūveće, večeras, zēćica;

bērāc, kōvāc, māc, plāc, pūrāc, prīmiće se, pīrimāc, rīc, sēc, žuč;

odnosno:

dābē ti je, dāba, dāmija, dēp, dēpovi, dēpāroš, dēzva, digarice, dīda, dūdan, Dūda;

āde, āmīda, dājīda, patlīdani, pēndere, sādāk, ōdāk, serdāda, tēndera, fildāni, fēreda, hōda, hādija, hād.

Odstupanja od ovoga mogu biti dvojake prirode: a) među starijim generacijama može se javiti poneki primjer sa nedovoljno tipičnim afrikatama *č* i *dž*, i to u njihovoj službi, a ne u službi, tj. ne na mjestu očekivanih afrikata *ć* i *đ*; i b) među mladima, pogotovo onima koji su završili srednje škole, sve je više onih koji su skoro u potpunosti usvojili književni izgovor, to znači i ijekavizam i sa njim oba afrikatska para. Nekoliko potvrda i za to:

a) u Čapini, na kauču, u Bēč;

b) čōvjek, čekā, čēsma, dōručak, māćak; ādže, hādžija, hōdža;

Ono nekoliko primjera sa *ć*, odnosno *d* mj. *č-dž* iz govora Hrvata lako se daju objasniti. U pitanju su oblici koji su preuzeti u tom fonetskom liku: *teferić, kolać; Čikago; serdade, dendari, dezma*. U *zmićak* bi mogao da bude u pitanju i tvorbeni morfem *-ćak*. Fonetski lik *žuč* često se javlja na ovom području. Pojava *finalnog* afrikata *ć*, umj. očekivanog *č*, može se dvojako tumačiti: a) taj je oblik, u tom liku, preuzet iz mostarskog govora, iz govora mostarskih medicinskih stručnjaka i b) iako je u osnovi **žlčb* **žlkb* moglo se u jezičkoj svijesti to dovesti u vezu sa pridjevom *žut* (v. kod Skoka, s.v.) i izvedenim: *žučkast*. U svakom slučaju ostaje konstatacija da su oba naša afrikatska para u govoru Hrvata Zapadne Hercegovine postojani glasovi i da se svojom prirodom ne razlikuju od istih glasova u našem jezičkom standardu.

U govoru Muslimana, kao što i navedeni primjeri pokazuju, imamo upravo obrnutu situaciju. Tu je standardni izgovor ovih glasova, bar što se tiče starijih generacija, prava rijetkost. Kako objasniti ovu pojavu? Kao što se zna o tome problemu je dosada dosta pisano. Poznato je, uz to, da je ova pojava zasvjedočena ne samo u govoru Muslimana Mostara, Čapljine i Stoca, nego i znatno šire (isp. kod Ivića: *Dva glavna pravca*, kao i kod mene *Ikavskoćakavski govori Zapadne Bosne*, BHDZb. I. Tamo su data i moguća objašnjenja ove pojave). Ja ću ovdje, u vezi sa našom, zapadnohercegovačkom, problematikom još nešto reći o ovome fonetskom problemu, sa posebnim osvrtom na zapadnohercegovačku situaciju.

Iz dosadašnjih opisa naših narodnih govora, posebno onih na području SR Bosne i Hercegovine, poznati su nam areali pojave svodenja dvaju afrikatskih parova na jedan. Zna se i to da je ova osobina počesto obilježje govora Muslimana, iako ne više i samo Muslimana. Za ovu pojavu u granicama šćakavskih govora objašnjenje se može naći u evoluciji tih govora kao cjeline (v. kod mene u opisu ikavskošćakavskih govora Zapadne Bosne, BHDZb. I), ali je takvo objašnjenje isključeno i za govor Muslimana Vitine i Ljubuškog, u Zapadnoj Hercegovini. Istina, tu bi se moglo poći od mišljenja da je ova pojava u fonetici naših Muslimana rezultat stranog uticaja (v. P. Ivić: *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma, u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu II 173—74). Mada se strani uticaj ne može zapostaviti, pogotovo kada su u pitanju naši periferni govori, teško je isključivo tim uticajem objašnjavati ovu pojavu u govoru Muslimana Bosne i Hercegovine. Ima, naime, na tome području, na području SR Bosne i Hercegovine, čitavih krajeva u kojima i Muslimani čuvaju fonetske odlike naših afrikatskih parova (Istočna Hercegovina, Podveležje, Zapadna Bosna). Činjenica je, opet, da je pojava „ćakavaca” i „ćakavštine” u centralnohercegovačkoj zoni, pa i u govoru zapadnohercegovačkih ikavaca šćakavaca skoro isključivo vezana za Muslimane (sa izuzetkom Mostara gdje je to postala i osobina nekih drugih žitelja grada na Neretvi). Kako to objasniti? Na uticaj šćakavskih govora Bosne na govor Muslimana centralnohercegovačke zone, teško je i pomišljati. Rastojanja su odveć velika da bi mogla biti tako presudna za razvitak jedne fonetske specifičnosti. Uz to, jedan pojas između Bosne i Hercegovine zna za oba naša afrikatska para. Takva je situacija u Drežnici. Sve to govori da uzročnike ovoj pojavi i u centralnohercegovačkom, a i govoru Ljubuškog i Vitine, misli se na govor Muslimana tih mjesta, treba tražiti na drugom izvoru. Gdje? Možda u zapadnijim oblastima. Od ranije nam je poznato da je „ćakavizam” svojstven jednom dijelu Imotske krajine: Rastovac, Grabovac, jedan dio Zagvozda i Medova Doca, a sva ta mjesta čine „najistočniji rub jednoga većeg prostranstva koje se stere prema Poljicima (omiškim) i Makarskom primorju gdje je provedena zamjena $\check{c} > \acute{c}$ ” ili su nestandardne njihove fonetske vrijednosti (M. Šimundić, *Imotska krajina*, 70).

Ja bih pošao od ovih podataka iz Imotske krajine, a to, dalje, doveo u vezu sa govorom Podbiokovlja, gdje je „ćakavizam” sasvim običan, i odatle krenuo ka Hercegovini. Naime, moguće je da su veze između ovih dviju govornih zona bile jake i u ranijim vjekovima, moguće je, uz to, da je islamizirano stanovništvo iz tih predjela pri svom povlačenju u Hercegovinu nosilo sa sobom i ovu osobinu i da ju je kasnije, zbog svoje brojnosti, ili nečega drugog, namentulo i istovjernicima starincima. Istina, ovdje bi se, odmah, moglo postaviti i sljedeće pitanje: zašto sa tom pojavom, i, eventualno još ponekom, nije išao i šćakavizam? A šćakavizam je jedna od bitnih odlika govora Imotske krajine i jednoga dijela Bekije. Naravno, sada bi se tu mogle ispredati različite teorije. Mogli bismo, na primjer, ove ćakavce prvo smjestiti u šta. zonu, odatle ih preseliti u Imotsku krajinu, tamo zadržati jedno vrijeme — toliko da postanu ćakavci, ali da i dalje ostanu šćakavci — i sada ih ponovo, ali kao ćakavce, rasijati po Hercegovini. Ja, međutim, nisam sklon takvim teorijama. Za njih nema realnih osnova ni u istoriji ni u etnografiji. Istina, ima podataka da je iz ovih krajeva bilo češćih seoba prema Hercegovini. Za 224 godine, koliko je Imotska krajina bila pod Turcima (1493—1717), tih seoba je moglo biti i više. A kada su se Turci povukli iz ovih krajeva, iz Imotske krajine se povlači i islamizirano stanovništvo „u susjednu Hercegovinu i pojačavaju broj muslimana u tome kraju. Imotski kadiluk prelazi u Ljubuški”. Ti doseljenici u

Zapadnu Hercegovinu mogli su nositi u svojoj fonetici „ćakavizam“, tim prije što ih je bilo i iz Grabovca i Zagvozda. Tu bi, po mome mišljenju, mogli biti izvori današnjeg hercegovačkog „ćakavizma“. Nije isključeno da je ta pojava, kasnije, podržavana i sa strane. Jasno je što se ta pojava nije širila i na govor Muslimana seljaka, čak ni u zapadnoj Hercegovini (Gracka, Jasenica, Mostarsko blato). Sociološki razlozi su bili odveć jaka brana identifikaciji govora sela sa govorom grada.

U prilog ovoga shvatanja mogao bi se navesti i sljedeći podatak. U poznatoj našoj baladi „Hasanaginici“, ima osobina koje bi išle u prilog tezi da su i ikavizam i akanje u Zapadnu Hercegovinu stizali iz zapadnijih krajeva. Naime, za „Hasanaginici“ se odranije misli da je nastala na tlu Imotske krajine. Ali, po mome mišljenju, u krilu muslimanske sredine. Tu se ona mogla održati i poslije 1717, kada su Muslimani napustili te krajeve, i tu doživjeti različite deformacije. Ovo naravno vrijedi za fonetiku, kao i pojedine lekseme koje su karakterisale govor Muslimana tih krajeva, a koje nisu morale biti obične u govoru Hrvata. I u „Hasanaginici“, upravo „Asanaginici“, imamo očuvano *-m* na kraju riječi: *ljutim, ranam, nam, sinkom, Bogom* i sl., a, vidjeli smo, to je jedna od bitnijih osobina koje odvajaju, i u zapadnoj Hercegovini, govor Muslimana ikavaca od govora Hrvata ikavaca. U govoru Imotske krajine „svaki morfem *m > n*“. Ako prihvatimo mišljenje da se ova pojava počela širiti prema istoku u XVII vijeku, jasno je zašto je nema ni u govoru Muslimana Zapadne Hercegovine, a ni u tekstu „Asanaginice“ koji je, inače, pretrpio znatne izmjene. Muslimani ni u Imotskoj krajini nisu prihvatili ovu osobinu koja se počela širiti sa čakavskog tla. Zato te osobine nije bilo u „Hasanaginici“, pa je nema ni u „Asanaginici“. Tu se ostalo vjerno izvornom stanju. Ta osobina nije ni kasnije postala sastavni dio fonetike muslimanskih govora, čak ni onih kojima su Muslimani iz Imotske krajine mogli donijeti, i naturiti, i poneku osobinu svojstvenu njihovom starom zavičaju (v. niže str. 129).

Čini mi se da su isti izročnici i za pojavu *j* mj. *lj* i *n* mj. *nj* u ovim govorima. Odranije je poznato da je i ova pojava vezana za određeni broj mjesta u Hercegovini i da je, isključivo, sastavni dio fonetike muslimanskog stanovništva u tim mjestima. Za to bi se mogli navesti i neki konkretniji primjeri. Ja sam, na primjer, na Buni, kod Mostara, ovu pojavu (tj. *j* mj. *lj*, ne i *n* mj. *nj*), uz ćakavizam, bilježio od Muslimana koji su ovamo, upravo njihovi preci, doselili iz Zapadne Hercegovine, iz Vrgorca. Njihove komšije, takode Muslimani, ali iz drugih krajeva Hercegovine, nikako nisu prihvatale tu osobinu. Ali, šćakavizama ni kod njih nije bilo. Zašto? To je problem koji može ostati bez odgovora. Moguće je da je šćakavizam bio prvi na udaru, da je mnogo stršio u ovoj šćakavskoj zoni i da se, kao takav, prvi izgubio. I za ovo bi se moglo naći potvrda iz savremenijih opisa naših govora.

Šitović ima očuvane afrikate *-č* i *-dž* i ne zamjenjuje ih sa *-ć* i *-đ*, up.: *ciovika, ciudna, ciutli, çias, sctioçe, çini: mechiati, kraglevichia, obrachiati, plechiu;* odnosno: *sarxbenici, sarxba: megiu, tvargia, vrigiali* (Kuna, op. cit. 127).

I ovaj podatak je značajan za posmatranje zapadnohercegovačke fonetike. Naime, ako polazimo od situacije kakvu nam daje Lovro Šitović, mogli bismo zaključiti da ni ovdje, tj. ni u Ljubuškom, do početka 18. vijeka nije bila narušena fonetska harmonija koja je postojala između Muslimana i Hrvata ovih krajeva kada su u pitanju naši afrikati. Drugačije rečeno, do početka 18. vijeka imali su i Muslimani oba afrikatska para u svom konsonantizmu. Na ovakav zaključak upućuju dva razloga: 1. Šitović je ponio iz rodnog doma formiran govor. Njegova promjena životne sredine tu nije znatno uticala na izmjene. Vidjeli smo, on ima i fonemu *-h* koja je već tada mogla da ne čini sastavni dio konsonantizma Hrvata. Dolaskom

u novu sredinu i opredjeljenjem za novu religiju, tj. za uključivanje u život nove sredine koja nije imala *-h* u svom govoru, nije se mijenjao njegov prvobitni konsonantizam. 2. To može da vrijedi i za afrikate. Ako je on ponio dva afrikatska para iz rodnog doma, to bi govorilo da je još uvijek u tom kraju postojala fonetska razlika između ovih glasova. Promjena životne sredine, ni tu nije mogla biti tako odlučna. Za to nam pruža dosta dokaza naša savremena fonetika. Čak ni stručnjaci, koji iz rodnog doma ne ponesu izoštrene diskriminate ovih fonema, to ne uspijevaju da kasnije nadoknade. I pored njihovih želja i svih nastojanja.

Dakle, moglo bi se reći da je svodenje dvaju afrikatskih parova na jedan zahvatilo ove krajeve od početka 18. vijeka i da se kasnije ta pojava ustalila i postala jedna od diferencijalnih osobina između govora Muslimana i Hrvata ovih krajeva.

SONANTI *lj* i *nj*

Sonanti *lj* i *nj* nemaju istu sudbinu u govoru svih predstavnika ovoga govora. U govoru hrvatskog stanovništva ova dva glasa imaju standardne fonetske vrijednosti i nikada se ne zamjenjuju sonantima *j* i *n* (o nekoliko izuzetaka biće posebno govora). U govoru muslimanskog stanovništva nije tako. Tu se ova dva sonanta često zamjenjuju sonantima *j* i *n*. Tako imamo:

a) u govoru Hrvata:

ljúbav, ljúbila se, Ljúbuški, Ljúbljana, ljúlja se, Ljilja, grèblje, dŕvolje, dǎljē, dǎlji, dǎljē, dǔljē, grǎbljēnje, crǔljiv, Čāpljina, Čāpljinci, Tīaljina, mēljē, moljākali su, kōljē, kǎlja, kūtľā narod, nēdilja, kljūč, ĩljađa, ĩljadārka, òpravľjā, popòravľjā, poljúbili se, šľjīve, šǎljiv, šǎljē, vōlja, vesēlje, zdrāvľje, zǎbavľjā se, žīvľji, žīvľjē, žūľjevi, žūľjā n.e;

odnosno:

bǎnja, blǎnja, bēkinja, bŭnjište, dónji, drēnjine, grānje, gŭnj, gŭnjine, ĩtnja, mǎnĳi, mǎnjē, mǎnjak, mŕgĳnj, mrgĳnji, njēzina, njēzini, njīva, kōnji, pānj, pānjina, pōnjava, rádња, sirōtinja, srĳdnji, strĳnjina, sŭmnjamo, Šŭnje, tǎnji, Tǎnja, trĳnjina, šĳnjel, šŭšan, vršnjáci, vǎnjĳk, vanjĳka, zǎdnji, zĳmonja.

Ovakvo stanje nalazimo u svim mjestima sa hrvatskim stanovništvom. Izuzeci od toga, koje sam ja zabilježio, nisu brojni:

Čitluk:

žŭjica, strĳnina;

K. Gradac:

gónajŭ se;

Trebižat:

bēkina, ũ Čapini;

Zvirovići:

gónajŭ se;

Medugorje:

ŭ Čapini;

Bijača:

sūncāne;

Crveni Grm:

šta bṛblāš.

b) u govoru Muslimana:

Vitina:

Jūbuški, jūdi, jūdi, jūbav, jūjā se, jūjāška, jūbavi, bōji je, bōjā je, bṛbjā, bṛbjiv, cidājka, Čejevo, Čāpjina, cṛvliva, dāji, dījē, dūji, dūjina, dīvjī, gūndej, Gōžuj, grābje, grōbje, grēbje, hājine, hājina, hījada, hījadu puta, hījadārka, kōjē, kōjū tele, kjūć, kjūći, kjūćanica, kūje, kāja, mējē, metļjava, nābavjā, nājbojā, nēdija, òpravjā, pòpravjā, prātjaća, pojúbijo, pjūnijo, Rotimja, slāvje, šājē, šója, šjīve, vesėje, vājā, vōja ti, zēmja, žēja, Žābjāk, žūj, žūjevi, žūjā me;

odnosno:

dunā, dunāluk, gòdišni, gòdišnā skupština, gnōj, gnīla, gnīlo, gónajū se, grāne, klāna, kūnā, mīnā, nīhova, rádna;

Ljubuški:

Jūbuški, jūdi, jūt, bōji je, bṛbjā, Čāpjina, Čāpina, dājē, dīvjī, kūje, kjūći, pòpravjā, pjūmi, šājē, šjīve, Žābjāk;

odnosno:

dunāluk, gòdišnō, gnōj, gnīla, gnīlo, nīhova, rádna.

Iako se danas i u tim mjestima, čak i u istom govoru, od jednoga govornika mogu čuti skoro svi navedeni primjeri i sa uspostavljenim sonantima *lj* i *nj*. Tako pored navedenih primjera zabilježeni su i sljedeći:

Vitina:

Ljubuški, bōljā je, hljēp (!), dīljeno je, gljīva, pōlje, vāl jā, šljīve, skuplji, zārāvje;

odnosno:

górni, kūhinja, kāmēnje, mēgīnj, srēdnji, srīdnji, trēšnjov, Njēmačkā (!), nīj-hovo, nījēzin, pōžnjē, smānjiće, sirōtinja, zādni, žānjē.

Navedeni primjeri nude nekoliko zaključaka:

1. Izgovor sonanata *lj* i *nj* je jedna od tipičnijih osobina koja odvaja govor Hrvata od govora Muslimana. Ta je pojava još ranije uočena u govoru Muslimana Zapadne Hercegovine (v. Belić: *Dijalektološka karta*, 55; Rešetar, *Der Štokav.* 123), Mostara i njegove okoline (v. M. Milas, *Mostarski dijalekt*, 55; Vuković, *Mostarski govor*, 93, kao i kod mene: *Govor Bune*, 175, *Jekavske oaze*, 300—301).

2. Ova pojava, dakle, ima nešto širi areal, ali je bitno da je u ovom dijelu Hercegovine svojstvena samo govoru Muslimana, i to Muslimana čaršije. Ja sam još u radu o govoru sela Bune, a koji je objavljen u prvoj knjizi Zbornika za filologiju i lingvistiku 1957. godine, ukazao na činjenicu da Muslimani Bune znaju za pojavu *j* mj. *lj*, ali ne i za pojavu *n* mj. *nj* (op. cit. 175). U radu: *Jekavske oaze* takode je podvučena razlika između ikavaca Muslimana ove zone i ikavaca Hrvata,

kao i govora Muslimana ikavaca i Muslimana jekavaca. Razlike su očigledne. Samo Muslimani ikavci, i to u čaršijama, znaju za pojavu jednačenja ovih dvaju sonantskih parova. Za ovu pojavu ne znaju ni susjedni govori sa hrvatskim življem. Tako za Imotsku krajinu i Bekiju Šimundić konstatuje da imaju izgovor ovih sonanata kao u književnom jeziku (str. 77). Pojedinačna odstupanja ne protive se datom zaključku. Ali, zato, M. Okuka u jednom dijelu Rame konstatuje postojanja ove pojave, svođenja *lj* na *j*, pa i *nj* na *n* (Okuka, *Rama*, 58—60). Okuka je tu pojavu konstatovao i u Drežnici. Dakle, kada se sada pogleda dijalektološka karta Hercegovine, dolazi se do zaključka, uglavnom od ranije poznatog, da je pojava jednačenja *lj* sa *j* i *nj* sa *n* svojstvena samo govoru Muslimana ikavaca i jednoga dijela Muslimana jekavaca Centralne Hercegovine koji su mogli imati bliže veze sa Muslimanima ikavcima.

Istina, u Banovićevoj građi iz Zaostroga imamo jasno iskazane sonante *lj* i *nj*: *čeljad*, *najbolje*, *ulje*, *šuplje*, *orlja*, *ljudi*; *njega*, *š njimen*, *na Vignju*, *š njin*, *k njiman*, *iz Janjine*, *Trpanj* (Banović, *Zaostrog*, 185—187). Ali i Banović konstatuje da se ranije „nazad malo godina u selu govorilo štokavski, *ulje*, *zelje*, *volja*, a kraj mora samo čakavski, *uje*, *zeje*, *voja*, sad se na čakavski počelo govoriti i u selu” (op. cit. 185, ispod teksta). Za nas je ovdje važno da utvrdimo postojanje te izoglose i u Podbiokovlju. A da je to osobina nekih ča-govora, zna se od ranije (v. B. Finka: *Čakavsko narječje*, 29, kao i M. Moguš: *Čakavsko narječje*, str. 90—91). Otuda se ona mogla širiti i dublje na kopno. Banović to dovodi u vezu sa ugledanjem na govor čakavaca priobalja. Ja bih tu prije gledao, bar što se naše govorne zone tiče, uticaj migracija — kretanje stanovništva u hercegovačke varošice i gradove. Prof. Ivić ovu pojavu dovodi u vezu sa stranim uticajima. U našem slučaju bi bio u pitanju uticaj turskog jezika (*Dva glavna pravca*, 177—181). Ja nisam odveć oduševljen stranim uticajem kada su u pitanju neke fonetske osobine naših Muslimana. Jest, tih uticaja je moralo biti, ali je pitanje da li su oni bili tako jaki da su mogli mijenjati fonetsku sliku cijeloga govora. U ovom slučaju moglo bi se pretpostaviti da je već u domaćoj fonetici postojala težnja ka likvidaciji fonema *lj* i *nj* i da je strani uticaj to samo potpomogao. Na takav zaključak bi upućivala i činjenica da se ova pojava nije širila van gradskih meda. Tako, npr., u mom rodnom selu-Ortiješu jasno su se mogle razlikovati porodice koje su u tješnjim vezama sa Mostarom i porodice koje su se odvajkada bavile zemljoradnjom. U govoru prvih izgovor sonanata *lj* i *nj* bio je labilan, u govoru drugih — kristalno čist. A i jedni i drugi su se molili na istom, tuđem jeziku, i posjećivali iste mektebe i džamije. Dakle, domaća podloga potpomognuta stranim uticajem.

Areal ove izoglose još ranije je utvrdio prof. Ivić: od Istre do Neretve (P. Ivić: *Dva glavna pravca*, 177—178, v. i kod Okuke, *Rama*, 59).

3. Porijeklo ove pojave, svakako, treba tražiti van granica Hercegovine. Pošto je ova pojava svojstvena govoru Podbiokovlja od Graca do Makarske, moglo bi se pomišljati da je iz tih krajeva i ovamo dospjela. Kako? Vjerovatno sa onim migracionim talasima kada se sužavala turska vlast u tim predjelima. To bi, dalje, govorilo da su hercegovačke varoši primile u sebe brojne doseljenike iz tih krajeva, jer je činjenica da je to postala, zajedno sa još nekim osobinama, jedna od bitnih odlika muslimanskog govora tih varoši. Ovo bi, isto tako, upućivalo na zaključak da je broj islamiziranog stanovništva u ovim varošima, do dolaska ovih doseljenika, bio mali. Kako drugačije objasniti činjenicu da upravo u govoru Muslimana hercegovačkih gradova i prigradskih mjesta imamo uopštene neke fonetske pojave koje nikako nisu svojstvene govoru Srba i Hrvata u tim mjestima, pa ni govoru

Muslimana okolnih sela. Dakle, zaključak bi bio: brojna muslimanska migracija iz zapadnijih predjela koja se slila u jedan dio Zapadne i Centralne Hercegovine donijela je u svom glasovnom inventaru ne samo ikavizam nego i pojavu *j* mj. *lj*, *n* mj. *nj*, kao i pojavu *č* mj. *č*, *d* mj. *dž* i još pokoju osobinu. Tragove tih nanosa nalazimo u tim govorima još i danas.

4. Ja sam još za govor Muslimana Bune konstatovao da tu ne idu zajedno pojave svodenja *lj* sa *j* i *nj* sa *n* i da je prva pojava opštija od druge. To vrijedi i za zapadnohercegovačke Muslimane. Tako je i u Rami (Okuka, *op. cit.*).

5. Za Muslimane Vitine i Ljubuškog ne bi se moglo reći da nemaju u svom fonetizmu sonante *lj* i *nj*. I naši primjeri pokazuju da se ti glasovi vraćaju u glasovni sistem i Muslimana ovih krajeva, i znatno brže nego što se to dešava sa afrikatama *č* i *dž*.

6. Govor Hrvata, kao što je već rečeno, ne zna za ovu pojavu. Ono nekoliko navedenih primjera lako se daju objasniti (v. o tome kod mene u radu Jekavske oaze, 301). Ali, sada se postavlja i jedno načelno pitanje: Kako objasniti činjenicu da je ova pojava poznata hrvatskom stanovništvu Podbiokovlja, da je poznaje govor naših Muslimana u Zapadnoj Hercegovini, a da je ne prihvata govor Hrvata ovih krajeva?

Odgovor na postavljeno pitanje već je nagoviješten. Ova pojava nije autohtona na hercegovačkom području. Ona je ovamo dospjela iz zapadnijih krajeva. Najvjerojatnije je da su je donijele migracije iz tih područja u ovu zonu Hercegovine. Te migracije su mogle biti i brojnije i nametnute je kao jednu od odlika muslimanskog govora. Nije isključeno da je kasnije ta osobina prihvatana, naročito ako je bila podržana uticajem turskoga jezika, kao jedna od karakteristika upravo govora Muslimana, kao, recimo, čuvanje foneme *h* u njihovom konsonantizmu. Pošto je vjerski — nacionalni momenat bio značajan i za govor, nije nikakvo čudo što te osobine nisu primili ni Srbi ni Hrvati onih krajeva u koje su dolazile migracije sa zapada. Pošto, isto tako, ti doseljenici nisu išli daleko od gradova, varošica, razumljivo je što te pojave nisu postale opštemuslimanske, nisu poprimile karakter kakav je imala sudbina foneme *h*. Dakle, pored nacionalnog tu je bio od značaja i regionalni momenat. Ovaj posljednji je uključivao u sebe i socijalnu komponentu: odnos age, bega prema seljaku, makar i ne bio kmet.

7. Svakako, ova osobina se povlači. I brzo. Standardna fonetika postaje sastavni dio i fonetika mladih Muslimana. Čak bi se moglo reći da je ovo bila posljednja mogućnost da se te pojave zabilježe na terenu, bar u Zapadnoj Hercegovini.

Ako bismo sudili na osnovu pisane riječi Lovre Šitovića, mogli bismo reći da je u XVII vijeku i govor Muslimana Zapadne Hercegovine znao i za *lj* i *nj* u svom konsonantizmu. Šitović, naime, potpuno razlikuje foneme *lj* i *j*, *nj* i *n* i nikada ih ne zamjenjuje. Nekoliko primjera iz Pisme od pakle: *oggna*, *pustignam*, *u gnemu*, *u gnegu*: *planinskim*, *dubinam*; *zemaglskim*, *pod zemgliom*, *duglina*, *stavglia*: *svoye*, *jako* (isp. Pisma od pakla, navlastito od Paklenoga oggna ... U Mneci godiscta gosp: MDCCXXVII).

Danas, kako je i naprijed pokazano, nije tako u govoru Muslimana. Ako bismo polazili od Šitovićeve situacije, mogli bismo zaključiti da do kraja 17. vijeka ova pojava nije bila zahvatila muslimanske govore zapadnije od Neretve, odnosno, da je svodenje sonanata *lj* i *nj* na sonante *j* i *n* uslijedilo kasnije. Za takvu tvrdnju biće i drugih dokaza.

Drežnica ovdje ide zajedno sa zapadnohercegovačkim Muslimanima ikavcima. Tamo je, prema Okuki, *lj > j*, *nj > n*: *judi*, *zemja*, *Poje*, *uvajaj*, *jubav*; *niov*, *na kona*, *nemu*, *gonalo ga*, iako su očuvana oba afrikatska para: *čaj*, *bravče*, *amidža*, *džamija*. I ove osobine daju drežničkom govoru posebno mjesto u sklopu hercegovačkih govora. To je, prvo, šćakavski govor (up. kod Okuke: *godišće*, *ognjišće*, *šćap*, *višč*, *prišč*, *derždi*, *zviždat*, *šćedi*, *šćeta*, *ušćino*, *puščat*), zatim, ovaj govor ima u svom konsonantizmu oba afrikatska para, što nije slučaj sa šćakavskim govorom Rame (Okuka, *Rama*, 57—58), on ne zna za fonemu *lj*, što, inače, nije osobina govora naših Muslimana; tu, uz to, imamo i pojavu zamjene sonanta *-m* sonantom *-n* u nastavačkim morfemama, što, takode, ne karakteriše govore Muslimana ni Zapadne ni Centralne Hercegovine. Naravno, svaka od navedenih osobina iziskuje i posebno objašnjenje. Nesumnjivo je da se ovamo šćakavizam širio iz zapadnijih krajeva; nesumnjivo je, isto tako, da je izgovor afrikata ovdje imao onakav razvojni put kakav nalazimo u i-šća govorima Zapadne Bosne, tj. i tu je likvidirana palatalnija komponenta i došlo je do artikulacione diferencijacije između postojećih afrikatskih parova. Uopštavanje, pak, *j* mj. *lj* i *n* mj. *nj* ovamo se moglo proširiti, najvjerovatnije, iz govora mostarskih Muslimana. Teško je, naime, i pretpostaviti da bi dovede doprle migracione struje iz onih krajeva u kojima je ova pojava ranije uopštena. Dakle, izvor ovoj pojavi u Vitini i Ljubuškom, pa i Mostaru, na jednoj strani i Drežnici na drugoj može biti isti, ali ne i putevi njenog dopiranja do ovih mjesta. Ako u prvoj grupi može biti riječi o neposrednom donošenju te osobine, u drugoj će, vjerovatno, biti u pitanju sekundarni procesi, ugleđanje na druge i prihvatanje te osobine kao svoje. I pored toga malo je čudno kako se ova pojava uopstila u Drežnici, a nikako nije doprla do Podveležja sa kojim Drežnica ima dosta zajedničkog u načinu života i pogledu na svijet. Istina, Podveležje je ijekavsko šćakavsko, a Drežnica ikavsko-šćakavsko područje. Taj momenat je ovdje mogao biti presudan.

IZGOVOR SONANTA — *m* NA KRAJU RIJEČI

Sonant *-m*, kada se nađe na kraju riječi, ima različitu sudbinu u ovom govoru. Muslimani ga, prvo, i u toj poziciji, potpuno čuvaju. Hrvati koji su bliži Neretvi takode ga upotrebljavaju, ali i zamjenjuju sa *-n*; a što se ide dublje u ovu oblast, češće se sreća *-n* mj. *-m* u toj poziciji. Evo potvrda za to:

a) U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog:

dām, *dòdīrnēm*, *dīrām*, *dērēm*, *cūrām*, *cūrōm*, *čēkām*, *čītām*, *čīstīm*, *čūtvām*, *grābīm*, *gūtām*, *kūpām*, *kīdām*, *kjúčom*, *kùnem*, *kjūnom*, *livórom*, *līstom*, *līščem*, *lītrōm*, *māmōm*, *māčkōm*, *mīšom*, *māsłom*, *młīkom*, *młādōm*, *nīsam*, *nē znām*, *nà jaslām*, *òbrazom*, *òkom*, *pōjem*, *pútem*, *pūškōm*, *pěšćešem*, *rōgom*, *répom*, *rútōm*, *svīm*, *svōm*, *svòjīm*, *svákom*, *svěkrom*, *šūmōm*, *šīšom*, *štòfom*, *štālōm*, *šētām*, *šāpčēm*, *tīrām*, *trčīm*, *trāžīm*, *ūljom*, *ūzdām se*, *ūberem*, *ukòpām*, *ūpīšem*, *vāšīm*, *vēlīm*, *vālājām*, *vúčem*, *vrātīm*, *vráčām*, *znām*, *znōjem*, *zīmōm*, *žēlīm*, *žālīm*.

U mom materijalu nije se našla ni jedna potvrda iz govora Muslimana ovih dvaju mjesta za prelaz *-m* u *-n*.

b) U govoru Hrvata imamo ovakvo stanje:

Trebižat:

bròjim, bijo sam, brànim, dàjem, diràm, čùvàm, gràbim, lādìm, lèžim, làžem, mōrām, mōlìm, nìsam, nòsim, nè znām, òvìm, òsam, òperèm, òšišām, purá-čom, prìlonim, pàuzòm, pìtām, rādìm, sèdam, sìdìm, sèstròm, svúčem, sīpljèm, trčèm, tārēm, ùzmèm, vābim, vúčem, vòzom, znām, zvizdòm, žèlìm, žènòm;

pored:

žènòn, sèstròn;

Polog:

dām, imām, kàšikòm, kònopom, kòpām, līvām, litròm, pútem, pòpom, pòljem, razumim, stàvljām, sù čim, sváčim, svòjim, znām, zòvem;

odnosno:

kàšikòn;

Jare:

bàbòm, brànim, cūròm, čèlom, čùvàm, dām, dòznām, s nèkvim društvom, glávòm, glèdām, òkom, jécim, pršutòm, tèstòm, štápom, vrìlòm vòdòm, nè smim, nìsam, da vam rěčèm, srètnèm, imām, š njòm, prèt kućòm, znām, ù žandārim, dòčim, prìda mnòm, zàmislim se, znádem, žènskìm;

pored:

kāžèn ti, pòt kožòn, tvòjin d'rvin;

Biograci:

bàbòm, čijim, cūròm, d'rcem, drùgim, drùgim državam, gòvorim, gònim, kàšikòm, kàžem, kònjem, kàzujem, išcèm, mīslim, mòjim, mālīm, mäteròm, púncem, pòt-pauzom, pod lòpaticòm, smim, sámim, s njim, s kīm, svàkom, šútim, šàlim se, ùmāčèm, umòtām, tèbòm, znām, zviždukām, žènòm;

pored:

nè znān, nìsan, mīslin, mīšon, jèsan, išcèn, s tèbòn, nàberèn, ù Ljūtòn Dócu, nò-gòn, jèžon, plèten, plijèn, rèknèm, d'rcèn, zàdrčèn;

Čitluk:

jécim, sòbòm, s mènòm, ženjèm;

odnosno:

cūròn, cùran, idèn, křstìn, golubòvin, mōncin, idèn, imān, jèdèn, rodak nān, s mālìn, pijèn, s mónkon, znān;

Zvirići:

Antom, bàbòm, člīm, dúbom, Dalmatíncem, drùgim jèzikom, gòvorim, knjìgam, kùpim, mòmròm, sporèd momnòm, sà posìkom, mōram, mómkom, prìda mnòm, nìsam, nè vidim, rìkam, rúkòm, zúbom, zùbim;

pored:

kùcòn, bàbòn, sa kromprìn, nìsan, nèdiljòn;

Zvirovići:

čilim, čädöm, ključom, lülöm, kònjom, kòlom, kòlīm, u gràbovinam, métem, nijèd-nòm, nògòm, jèkom, òsam, s autòbusom, sàsivim, sèstròm, mogu vam reć, v්ර̄stòm, sèdam, pòtpauzòm, pèrom, obúčem, nóžem, sīdām, sīdnēm, zvīzdòm, žènam;

pored:

bābōn, sa svòjīn mŭžom, sa svòjīn čòvikon, prīt kućan, nīsan žedan, pòt kolīn;

K. Gradac:

dòlom, dām, kòpām, jēcām, cīlōm, sà mnōm, s tòbōm, kòzlicīm, s mènōm, sà mnōm, š njōm, sānjām, po isam se dili, vòskom, vójskōm, pālīm, pījēm, pīšēm, ižēm, rādīm, sūjēm, šútīm, šūm, šūmōm, znām, zvīzdōm, sānjām, zēcom, žālīm, žèlīm, žènōm, žènskōm;

pored:

nīsan, pòznān ga, vòdōn;

Dobro Selo:

lülōm, dām, daj nam, donūla nam, imām, īglōm, kūmom, kòjīm, lópovom, lòpa-tōm, kážēm, mòjīm, mòzgom, mīsēcom, pòdrunom, pòt kućom, pòd vrātom, u pjātīm, plūgom, kòsōm, jēcām, rúkōm, sòbōm, sām, sèdam, šèstōm, vīdīm, vòlīm, sīpom, svākōm, š njōm, sà svatovīm, stòjīm, imāčēm, imočīm, znām, zlōm, žènōm, Žābōm, ža nam ga;

Horanci:

bāgremom, āčkōsum, jèdnōm, kòlinīm, čīlīm, kútom, dūlum, jēcām, s kònjom, rīčīm, sīpām, sīpljēm;

pored:

břkovīn, cāron, čädōn, grédōn, gŭskōn, jābukōn, ključīn, kòstīman, kopáčōn, kònjon, kònjman, kamenòvin, lŭdman, jèdnōn, jānjcīn, sà mlōn, s mòjīm, òčīman, prījateljēn, rīčīn, ūšīman, trēsēn, pāuzōn, zūbīn, tātōn, tēlācīn, žēnōn, žēnīn se;

Bijača:

dèrnecīm, da van kažem, kŕmēljīm, prēda mnōm, pò selīm, na Zvirovičīm, plē-cīmam, što sam ota reć, svāčīm, s mŭškiēm, s mōmcīm, žēdōm, zà Metkovičīm;

pored:

čŭjēn, šta će van?;

Crveni Grm:

borīcīm, grēbljīm, drŭgīm, jēcām, cīstōm, Mētkovičīm, mīslīm, īdēm, mògā sam, na nebēsīm, nóžom, na nògām, prāvīm pŭtom, pò selīm, òsam, po škòljīnam, na vrātīm, sà svatovīm, tēstōm, sàsivīm, zdrāvljēm, zà tijēm, zāklopcēm, znādem;

pored:

bila san, čir imān, davòlīn, u kòtlīn, kònjman, imām, mālīn, ū mukan, lōncīn, nēman, nīsan, nè znān, sá vīn je doša, sīlōn, znān;

Medugorje:

duánom, břzom, īdēm, došo sam, nà Bjēlōm Brīgu, kážēm, kvalitétom, lülōm, mīslīm, mīnjām, mōrām, mīšīm, pānēm, ū pētōm njesēcū, u prodāvnicām, pòt sáčom, svjēskīm, smīm, sa žènōm, zūlumom;

pored:

*avuton, cìlōn šākōn, avijónon, u Ljubuškōn, Àndelkon, imān, jèsan, pòkōjnīn, trò-
šin, Strūgan, svòjīn, ùberēn, š njīn, znān;*

Studenci:

*bābōm, cūrōm, čilīm, čādōm, būdēm, bōjīm, grédōm, cèrimam, donèsem, čitām,
ključom, čīm, mišom, liščom, dòbrom, bìlim, dòlom, gòlōm, mōm, mòjīm, nákvīm,
nēkīm, nēdiljōm, nòktīm, pāntīm, pūtem, pūterom, òcom, odjèdnōm, òtišā sam,
přagom, rúkōm, razumīm, vīdīm, ùmīm, sìdīm, sa rèbrīm, sānjām, zēcovīm, pòt-
pauzōm, zvīždēmo, po zùbīm, zvīzdam, znām, žālīm, želīm;*

pored:

*cvìtovīn, bērēn, jèsan, jájeton, jāsīn, ù nacvan, metnija san ga, oklen je ròdon?,
pòt kolīn, slòmiějē (prez.), svúčen, s tòbōn, pòljen, kāmēnjīn, pñjateljen, vršen,
žēnōn;*

Ljubuški:

znām, žālīm, nè smīm, ù mōm, drūgōm, svòjīm;

pored:

ja san, idēn, znān;

Radišići:

*Bjelāšnicōm, dānom, dicōm, dūbretom, bōjōm, Gójićīm, lòmīm, mòjīm, idēm, Àvdōm,
kāžēm, prēsīcām, pod òtīm, rúkōm, sa dicōm, sìdīm, sēdam, sa mòjīm znānjem,
sā sirom, s òtīm, nògam;*

pored:

*idēn, čitān, cīnīn, ìzrāzīm, idēn, rādīn, nīsan, u Stūdēncin, s komipīrīn, ùljon,
za jèdnīn;*

Kočerin:

*bācīm, bōjīm, brānīm, čitām, čūvām, čādōm, kònjom, mòlīm, māžēm, nògōm,
glēdām, išcēm, pòznām, óvcam, pāntīm, sìnovīm, razumīm, vòlīm; zàiščēm,
znām;*

pored:

*čādōn, imān, idēn, ključīn, jīdēn, kòpān, kònjon, pēčen, sìnovīn, sìčen, sa óvcam,
sīkirōn, sàčōn, sa grédōn, vīdīn, težākon, nīsan, néman;*

Vranić:

*čādōm, čilīm, drvenōm mètlōm, dīverom, idēm, idēm, imām, jēcam, jèsam, mìslīm,
mòlīm, nè znām, nògōm, óvcam, pot šīšōm, sà mnōm, s kòmšījōm, jīdēm, s vòdōm,
vòlīm, ùtakmicōm, znām, za vòdōm, za óvcam, zà lāktom;*

pored:

òvīn, sīkirōn, vòlovīn;

Lištica:

*istom, kāžēm, imām, nénam, nè znām, sà mnōm, šēnišnīm kruom, ràstovīm drve-
tom, Ūskopljem, žēnōm;*

pored

rúkōn, žēnōn;

G. Britvica:

bābōm, cūrōm, kážēm, jāmam, nā onōm, na nōgam, ōnōm, nīsam, rākijom, sa Mārijōm, trībām, tribala sam, znām;

pored:

imān, nēdiljōn, nīsan, s kīn ćeš, svōjōn, s rōbōn, znān;

Rasno:

dūbrom, idēm, ja sam, jājom, mākazam, nīsam, nēmam, nē znām, pūtem, pūtom, plījem, pāmīim, pod órlom, pōtpauzōm, s mōstom, s lūkom, s māsłom, sīmenom, sā mnōm, trāžīm, znām;

pored

čūjēn, drago van je, krāvōn, mlādōm, mīslīn, mōlīn, purácon, pō osan, rásodon, s mēnōn, sa mācījōn, sa svōjīn vōdon, vīdīn, zā tebōn, znān, žēnōn;

Izbično:

čilīm, cūrōm, čōvikom, dīmom, dūlumom, kōstīm, nīsam, nēmam, nē znām, prīštom, prīsīm, sā mnōm, stōjīm, sa čvārcim, s ōvīm čōvikom, ū pētōm misēcu, vōlīm š njōm, š njīm, znām, zōvem, zēcom;

pored:

bērēn, bācān, břkovīn, cūrōn, čādōn, čūvān, dřvenīn, džēpovīn, dosta san zaprečala, dūbron, dāvlon, kāsīkōn, kljúčīn, kážēn ti, kōstīn, kokōšīn, mīšān, mōjīn, prāgovīn, pod dūbron, pod dāskōn, pījēn, pēčēn, pod jārmon, rīčīn, Rvātīn, sīnovīn, s onom cūrōn, s ōputōn, sprātīn, sa prāškon, s tēbōn, s tōbōn, sa mētlōn, sa dūbron, sa rīčīn, ū nidrīn, u ūstīn, u šlānjcīn, u ramēnīn, štētōn, za svōjīn dīdovīn, za svōjōn sēstrōn, zā njīn, zā ovīn, znān;

Uzariči:

brātom, cūrōm, čēuljōm, ōsam, sēđam, sēstrōm, ūdārom, vūnōm, vūkom, zūbom, žēnōm;

pored:

sinōvīn;

Vašaroviči:

autóbuson, trāžīm, nīsan doša, bīja san, bēgovīn, ōtīn, nē pītān, vīlan, kūrūzon, pāson, kokōšīman, plīcīn, ia mīslīn, na vrātīn;

pored:

nē znām, ne razūnīm, da būdēm, pāntīm, s cārōm, spored mōmnōm, ōvīzīm pōslom, ōbāšā sam, ū našom sēlu;

Orahovlje:

jēsan, sēđan, mórāla san, čūjēn, ū kolin, s kīšōn, u Veljācīn, pōd mūrūvōn, s křme-ton, pod mecūleton, u Ljūbuškōn;

pored:

kāvodam, kūruzom, kumpirištem, čūjem, s ōnim nēverōznīm, daždenjākom, brā-tanōm, ja mišlim.

Naš materijal upućuje na zaključak da je najmanja čestota ove pojave u Pologu, Jarama, Vraniću, Zviricićima, K. Gracu, Zvirovićima, Dobrom Selu, Uzarićima i Bijači — iz ovih sela skoro da i nema potvrda za $-m > -n$, što bi moglo ići u prilog mišljenja da mjesta koja su u bližoj vezi sa centralnohercegovačkim govorom manje znaju za ovu pojavu nego ona mjesta koja se nalaze dublje u Zapadnoj Hercegovini. Ali, Čitluk i Studenci protive se ovom zaključku. Ta se mjesta nalaze skoro neposredno uz Neretvu, pa ipak, tu je pojava $-n$ mj. $-m$ na kraju riječi dosta obična. To, opet, govori da je pojava debilabijalizacije finalnog $-m$ bila jedna od tipičnijih odlika ovoga govora i da je ona bila svojstvena svim njegovim dijelovima u Zapadnoj Hercegovini. Naravno, isključujući govore Muslimana ove zone.

Istina, Rešetar je konstatovao ovu pojavu na širem području štokavske teritorije (*Der Štokavische*, 123), čak i u govoru Muslimana Podgorice-Titograda i Orašja na Savi (str. 125).

U susjednim govorima imamo ovakvu sliku ovih odnosa, odnosa $-m = n$ na kraju riječi, odnosno čuvanje bilabijala u toj poziciji:

centralnohercegovački ne zna za ovu pojavu (v. kod mene JF XXV, 302); tu je u potpunosti očuvana bilabijalnost sugl. $-m$;

ni govor Rame ne zna za ovu pojavu (v. kod Okuke, *Rama*, 83);

i u Kovačima, kod Duvna, imamo isto stanje (Jučević, *op. cit.* 110), ali u Vojkovićima, koji su bliži Posušju, nailazimo i na tu pojavu. Istina, ne tako često, ali, ipak, ona je tu prisutna.

U Imotskoj krajini i Bekiji: „Po pravilu, svako $m > n$ na kraju riječi”. Izuzetak čine riječi: *Adam, bajam, dim, drim, dulum, duturum, grom, jaram, kum, lagum, najam, podrum . . .*” (Šimundić, *op. cit.* 56—57). Dakle, izuzetak čine lična imena i nenastavačke morfeme, na šta je još ranije ukazao Rešetar (*Der Štokavische*, 125).

I ovdje nam je poučna situacija koju nalazimo u Drežnici. Prema Okukinom materijalu tu imamo istovjetno stanje kao u zapadnijim mjestima Zapadne Hercegovine, tj. tamo se fonema $-m$ na kraju riječi u sastavu nastavačkih morfema supstituiše fonemom $-n$, pa imamo: *svojon, ne znan, vodín, u Iličín, našón, idén, uz sedan, osan*, pored *sam, dom, ram, dim, kum, grom, dulum, sram, zulum, arem* (v. kod *h*), *Adem*. Ovo je, koliko mi je poznato, jedino muslimansko mjesto, i ne samo u Zapadnoj Hercegovini, u čijem govoru dolazi do ove promjene. Čini se da je i odgovor na pitanje otkuda ova pojava u govoru Muslimana Drežnice dat u odgovoru otkuda drežničkom govoru skoro potpuno nepoznavanje foneme *h*. Naime, ako prihvatimo kao činjenicu da se i ova oblast islamizirala kad i druga mjesta u Hercegovini, a to će biti u periodu XVI—XVII vijek, onda, saobrazno tome, ostaje kao činjenica da se ta pojava proširila u ovaj dio Hercegovine prije islamizacije, odnosno, da je proces islamizacije ovdje tekao dosta sporo i da su tu dugo vremena naporedo živjeli stari i novi običaji, stara i nova shvatanja o čovjeku, Bogu i religiji. Tako se moglo desiti da je tu završen i proces debilabijalizacije finalnog $-m$, kao i gubljenje foneme *h*, prije nego što je islam uhvatio dublje korijene, nego što je preovladao kao religija. A kada se to desilo, već su bili završeni mnogi procesi u fonetici: izgubilo se *h*, uopšteno je $-n$, i nikakve docnije intervencije, da ih je i bilo, tu nisu mogle uticati na izmjenu postojećeg stanja, na vaskrsavanje foneme $-h$ ili vaspostavljanje foneme $-m$ mj. već uopštene foneme $-n$. Mlade gene-

racije, sasvim razumljivo, i ovdje kreću sa standardom, ali onom varijantom koja karakteriše govor Muslimana, tj. uopštava se *-m*, ali i *h*. I to u svim pozicijama.

Pojava *-n* mj. *-m* je zastupljena i u štokavskim govorima Podbiokovlja, up.: *s mēnōn, sà babōn, idēn, rādin, zōven, žīvin* (moje bilješke), kao i: po raskrsnican, š njimen, za čeljadeton, š njin, trnovin kocon, sobon, Podgustirnon, po raskršćin, vukozlacin, s nosilin, s maškulinon i nožinon, za njin, s motikan: sam, grom (Banović, *op. cit.*).

Od ranije se zna da je pojava *-n* mj. *-m* na kraju riječi jedna od tipičnijih osobina čakavskih govora. Prof. M. Hraste je konstatovao da se ova pojava uopštava od 16. vijeka, up.: „Krajem 16. stoljeća i početkom 17. ona je sve običnija. Krajem 17. i u 18. stoljeću ona je posve završena i zahvatila je sve primorske krajeve”. Prema Hrasti, dakle, ova pojava „nije u našem jeziku tako stara” jer se javlja „obitlatije” tek „krajem 16. stoljeća” (Mate Hraste: *O prijelazu glasa -m u -n*, Filologija, 6, Zagreb 1970, 72—75). A što se tiče uzročnika ove pojave, prof. Hraste kaže da je to „svakako, nastalo uslijed pojednostavnjivanja izgovora pojedinih konsonanata ili konsonantskih skupova. Mnogo je lakše na kraju riječi izgovoriti glas *n* nego *m* jer za izgovor glasa *m* potrebno je zatvoriti usne, što je izvjestan napor, a za izgovor glasa *n* toga napora nema” (isto). Pošto su neki ovu pojavu dovodili u vezu sa uticajem sa strane, prof. Hraste je mišljenja da to ne mora biti rezultat stranog uticaja, up.: „Prema tome nije moguće zaključiti da je pojava *-n* < *-m* romanskog podrijetla u našim primorskim govorima” jer je nema venecijanski dijalekat.

Prof. Moguš, koji je nešto šire o tome problemu pisao u posljednje vijeme (*Čakavsko narječje*, 79—82), ne prihvata Hrastina mišljenja. Po Mogušu ne stoji shvatanje da je izgovor *-n* lakši nego *-m*; isto tako nisu najsigurniji ni podaci o vremenu prelaska *-m* u *-n*. Naime, zaključci o toj pojavi donošeni su na osnovu neoriginalnih izdanja pojedinih pisaca. U originalnim izdanjima, u kojima se poštivao autorov jezik, stanje je drugačije. Tako u Marulićevoj Juditi „u originalnom izdanju . . . ima vrlo mnogo primjera gdje ne stoji ni *m* ni *n* nego crtica iznad vokala koja zamjenjuje te konsonante” što govori da je i tu dolazilo „do neutralizacije tih dvaju fonema”, a samo je obilježavana nazalnost. To, opet, može da uputi na zaključak da je i Marulić poznavao ovu osobinu, da je, tj., i njegovo vrijeme znalo za *-m* > *-n* u onim pozicijama u kojima se može to javiti i danas. Moguš, isto tako, ne odbacuje strani uticaj kao mogući izvor ovoj pojavi (op. cit. 81).

Mislim da je Moguš u pravu kada ne prihvata Hrastine razloge koji su uslovlili ovu pojavu. Naime, ima još podosta suglasnika ili suglasničkih skupova koji istražavaju i u finalnim pozicijama riječi, a koji su teški za izgovor. Istina je, tu je prof. Hraste u pravu, postoji vječita težnja u jeziku da se minimumom utroška energije postigne informativni maksimum, tj. da se uprosti, što je moguće više, govorni niz, ali da se pri tome ne remeti njegova semantička komponenta. Otuda u svim našim govorima uprošćavanje suglasničkih skupova i na početku i na kraju riječi; otuda i u našem govoru uprošćavanje, tj. sažimanje vokalske skupine *-ao* u *-o*, što je, inače, odlika ostalih hercegovačkih, i ne samo hercegovačkih govora; otuda, na kraju, i različite asimilaciono-disimilacione promjene za koje znaju naši narodni govori. Ali, artikulacione razlike između bilabijalnog *-m* i labiodentalnog *-n* ne bi se mogle uzeti kao uzročnici pojavi o kojoj je ovdje riječ. Čak bi se, sa fonetskog stanovišta, moglo reći da je u tom pogledu lakši izgovor *m* nego *n*. Naime, *m* je bilabijalni nazal. Tu se samo zatvara fonacioni kanal pribijanjem donje usne uz gornju. Pri tvorbi labiodentalnog nazala *-n* imamo mnogo komplikovaniji artikulacioni proces. Tu, takode, dolazi do stvaranja pregrade, ali, ne dodiranjem dviju

usana nego dodirrom vrha jezika u alveole. Proces mnogo komplikovaniji nego pri tvorbi bilabijalnog *m*. Uz to, nazalna komponenta, koja i povezuje ove suglasnike, ostaje. A to je bitno za izgovor ovih suglasnika i to je, sa artikulacionog stanovišta, najteža komponenta pri tvorbi ovih glasova. Ipak, ta komponenta ostaje, jer je ona tu fonološki relevantna. Kada bi se u našem slučaju radilo o prelasku, recimo, *m* u *b*, onda bismo mogli uvažiti mišljenje da je u pitanju autohtoni proces uslovljen težnjom da se olakša izgovor. Pošto se nazalnost tu ne otklanja, otpadaju fonetski razlozi kao uzročnici ovoj pojavi. Dakle, Moguš je tu u pravu.

Treba vjerovati, isto tako, da je Marulić mogao znati za ovu pojavu. Ali je činjenica da se ona nije tako rano rasprostrla po krajevima u kojima je danas nalazimo (isp. o tome niže).

S obzirom na areal ove izoglose: „čitav naš obalni pojas od slovenske do alban-ske granice” (Moguš, *op. cit.* 81), a s obzirom i na njeno postojanje u romanskim jezicima, i ja sam sklon da tu gledam uticaj sa strane. Da je u pitanju autohtona pojava, da su u pitanju navedeni fonetski razlozi za njen nastanak, mi bismo pojavu *-n* mj. *-m* očekivali i van naznačene zone, odnosno zone koja je mogla biti pod njenim neposrednim i jačim uticajem. A, kao što se zna, pojava debilabijalizacije nazalnog *-m* nije svojstvena ni jednom drugom hercegovačkom govoru van naše govorne zone. Za nju ne zna, vidjeli smo, ni cijelo duvanjsko područje. Kovači, npr. Za nju ne zna ni Rama, pa ni naš centralnohercegovački. Sve to govori da je u pitanju pojava koja se mogla začeti pod stranim uticajem i nastaviti vlastiti život na našem jezičkom tlu. Prvo se, što je i shvatljivo, ustalila u govorima priobalnog pojasa, a zatim se, odatle, širila u dubinu kopna, ako su za to postojali objektivni uslovi.

Što se tiče vremena širenja ove pojave, tu bi prof. Hraste mogao biti u pravu. Evo zašto. U Zapadnoj Hercegovini, kako je i ovdje pokazano, za tu pojavu oopšte ne znaju Muslimani Vitine i Ljubuškog. U njihovom govoru, opet, nalazimo mnoge druge osobine koje ovom govoru daju poseban karakter i koje su zajedničke i Muslimanima i Hrvatima: štakavizam, ikavizam, prelaz *l* na kraju sloga u *-a*, novija akcentuacija, zajedničke morfološke osobine i sl. A samo nekoliko osobina, među kojima i ova, odvajaju govor Hrvata od govora Muslimana. Muslimani, naime, čuvaju fonemu *h*, Hrvati skoro i ne znaju za ovaj glas u svom govoru; Muslimani svode dva afrikatska para na jedan, govoru Hrvata ta je pojava potpuno strana; Muslimani često svode *lj* na *j* i *nj* na *n*, govor Hrvata ne zna za ovu pojavu. Sve ove pojave vezane su za period kasniji od XVI vijeka, za period poslije islamizacije ovih krajeva. I razumljivo je što tu nema govornog jedinstva kao u nekim drugim pojavama: izvorni štakavizam, sudbina nazala, sudbina poluglasnika, sudbina *č*, sudbina sonanta *l* i sl. Islamizacija i ovdje unosi neke izmjene koje će biti relevantne za docniji razvitak govora kao cjeline. Ako je proces islamizacije uticao na sudbinu fonema *h* i *f*, a jeste, sigurno je da je taj istorijski čin bio od presudnog značaja i za sudbinu foneme *-m* na kraju riječi. Naime, ako prihvatimo mišljenje da se ta pojava širila iz dalmatinskih govora, a činjenica je da jeste, da je danas to jedna od bitnih odlika govora Hrvata ove zone, činjenica je da jeste, jasno je da je tu pojavu, kao svoju, prihvatilo samo hrvatsko stanovništvo i ove zone. Zašto? Svakako u želji da se i tom osobinom veže za govor svojih istovjernika u priobalnom pojasu. Moguće je da su na to imali uticaja i međusobni kontakti Dalmatinaca i Hercegovaca.

Ali opet u naznačenim nacionalnim okvirima. Muslimani su ostali po strani toga uticaja. Njihov govor nije bio izložen toj promjeni. Ovo bi, isto tako, upućivalo na zaključak da se supstitucija *-m* sa *-n* u ovim krajevima začela u XVII vijeku kada je ta pojava u priobalnom pojasu već bila stabilizovana.

U prilog ovoga mišljenja mogli bismo se, opet, pozvati na „Hasanaginicu”. „Hasanaginica” ima osobina koje idu u prilog shvatanju da su i ikavizam i prelazak -l u -a na kraju sloga stizali, bar kao podsticaj, iz zapadnijih govora. Naime, za „Hasanaginicu” se od ranije misli da je nastala na tlu Imotske krajine. Najvjerojatnije u muslimanskoj sredini. Na ovakav zaključak upućuje više momenata koje nam pruža ovaj biser našeg narodnog stvaralaštva. Ona se u toj sredini mogla održati i poslije 1717, kada su Muslimani napustili te krajeve, i tu je mogla doživjeti različite deformacije (isp. o tome kod mene: *Neki problemi „Hasanaginice” sa posebnim osvrtom na njenu osnovnu varijantu*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 4, 1974, 339—360). Ovo, naročito, vrijedi za fonetske osobine, kao i pojedine lekseme koje nisu ušle u leksički fond hrvatskog stanovništva tih krajeva (isp. o tome M. Šimundić: *Jezik narodne balade „Asanaginice”*, Rad JAZiU 376, 111—131). I u „Hasanaginici”, upravo i u „Asanaginici” imamo očuvano -m na kraju riječi, u nastavačkim morfemima: *ljutim, ranam, nam, sinkom, Bogom*. A, kako je i ovdje pokazano, to je jedna od bitnijih osobina koja odvaja govor Muslimana od govora Hrvata Zapadne Hercegovine. U govoru Imotske krajine „svaki morfem *m > n*” u tom položaju, kako konstatuje M. Šimundić. Ako se ta pojava širila u kopneni dio iz priobalnih govora od XVII vijeka, jasno je zašto je nema ni u govoru Muslimana Zapadne Hercegovine, pa ni u „Asanaginici”. „Hasanaginica” nije ni mogla da zna za ovu pojavu. Ona je nastala kada se počelo uopštavati -n mj. -m na kraju riječi. Pošto je ta pojava, od samih svojih začetaka, nosila u sebi i svojevrsno nacionalno obilježje, ona nije postala i sastavni dio fonetike muslimanskih govora ovih krajeva. Tako ona nije mogla biti zastupljena ni u izvornoj „Hasanaginici”. A kada su Muslimani napustili ove krajeve, to je početak XVIII vijeka, ona je ostala da živi u sredini u kojoj je i nastala, ali je, bar do vremena kada je prenesena na hartiju, zadržala tu osobinu. To je mogla tim lakše što ta osobina nije morala biti strana jezičkom osjećanju onih koji su je nosili u svom „kuturnom naslijeđu”. Uostalom, mi i danas u narodnim umotvorinama nalazimo podosta osobina koje nikako nisu svojstvene govoru sredine u kojoj živi to narodno blago, a koje, opet, upućuju na krajeve iz kojih je to blago dospjelo u te sredine.

Dakle, i ovaj momenat bi govorio da se supstitucija -m sa -n širila od XVII vijeka i da je postajala sastavni dio fonetike predjela koji se nalaze zapadnije od Neretve u hercegovačkim granicama. Od samih početaka širenja ove pojave na našem jezičkom tlu ona je poprimila i svojevrsno nacionalno obilježje, baš kao i konzerviranje foneme /h/ u našim središnjim govorima. Tako se desilo da su Muslimani iz zapadnijih krajeva mogli sa sobom nositi poneku specifičnost, svojstvenu govoru kraja iz koga su se preseljavali u Zapadnu Hercegovinu: *j* mj. *lj*, *ć* mj. *č* i sl., i nametati je govoru Muslimana starosjedjelaca u tim krajevima, ali ne i supstituciju -m sa -n. Svakako, na rasprostiranje ovih pojava imali su znatnog uticaja i drugi momenti: socijalni, u prvom redu, pa, zajedno sa tim i regionalni. Nije isključen, uz to, bar za ove krajeve, ni podsticaj za takva fonetska rješenja koji je dolazio sa strane, iz jezika vladajuće nacije.

Šitović se i ovdje slaže sa govorom svoga rodnog doma. On ima očuvanu fonemu -m u finalnom položaju riječi. To je i shvatljivo. Ta se osobina mogla širiti u zapadnohercegovačke govore upravo u doba kada je on mijenjao životnu sredinu. Pošto je iz rodnog doma nije ponio, nije je ni kasnije usvojio. Svakako, znao je da ta osobina ide u red onih koje se nikako ne mogu proglašavati opštim i ma koliko će ta osobina postati obilježje njegove nove životne sredine, on je nije prihvatio.

Rezultati i starijih i novijih izmjena nepalatalnih suglasnika kada su se nalazili u neposrednom dodiru sa sonantom *-j* imaju u ovom govoru opšteštokavski karakter, tj. *-tj > t' > ć*, *-dj > d' > đ*; *-nj > n' > ŋ*, *lj > l' > ľ*; *-puje*, *-buje*, *-muje*, *-vuje > plje, blje, mlje, vlje*. Primjeri koji slijede bilježeni su u svim posjećenim mjestima. Na izuzetke će se posebno ukazati;

tj > ć:

kūća, plēća, vrića, srića, svića; slipòća, čistòća; tić, mijurić; vėći, ljući, plīći; načve, mǎćeħa, mǎćija; sić, pòsić, òbūć;

dj > đ:

mědu, mēda, prēda, čāda, řda, liřda, mēdaši; slādi, mlādi, tvřdi, krāda, glōdē, rōden, rodēnje, sāden, sádenje, svāda, žēda, tūdi, tudīnac, grādani.

Jedini izuzetak od ovoga imamo u apelativu *mejaš-mejaši* na koji se nailazi u mnogim mjestima. U Grudama mi je informator rekao da se tako ranije govorilo, a da je „po novom-cilj”. Ovaj izuzetak je sasvim razumljiv. U pitanju je termin koji se u tom glasovnom sklopu mogao rasprostrijeti daleko u dubinu zemlje, daleko od čakavskih granica. Termin je išao zajedno sa administracijom. Napominjem da sa druge strane Neretve, u istom značenju, imamo: *mrginj*, za koji Vuk kaže da se čuje: „u Srijemu” u značenju: krtičnjak, mravinjak i „male umčice, načinjene za bilježenje granice po livadama, Grenzhügel, collis terminalis” uz to u C. Gori i Dalmaciji „ono zemlje što se između dvije njive ostavi neuzorano kao meda, die Grenze, limes” (Rječnik, s.v.).

Osim ovoga primjera sa *j* mj. očekivanog *d* nije se u mom materijalu više našao nijedan. Jasno i zašto. To je iskonsko štokavsko područje čiji je fonetski inventar od najranijeg vremena nosio u sebi sva obilježja štokavskog dijalekta. Čakavski uticaji su dolazili kasnije.

Šitović ima pored afrikate *d* u primjerima ove vrste i potvrda za sonant *j*. H. Kuna navodi uz: *mladim, među* i: *gospaju, takojer, meu, meumetak* (op. cit. 141). Mislím da je sasvim jasno zašto je kod Šitovića redovno *mladim*. Taj oblik je on ponio iz rodnog doma. Jasno je i zašto se javljaju oblici kao *takojer*. On te oblike nije nosio iz roditeljskog doma. Ti oblici pripadaju krugu leksema koje ne čine sastavni dio leksike širih narodnih slojeva. Znači, on je takve likove mogao prihvatiti u novoj životnoj sredini. Za oblik *meu* = *meju* isto tako bi se moglo pomišljati da je nov u njegovom rječniku. Istina, i danas u ovim krajevima živi leksem *mejaš*, što bi se moglo dovesti u vezu sa Šitovićevim oblikom *meu*. Ali ja nisam u to ubijeden: u našem govoru nije izrazito gubljenje sonanta *j* u intervokalnom položaju. Ipak će biti tačnije da je Šitović primio ovu riječ, i u ovom obliku. Naravno, i ovdje vrijedi konstatacija da je u granicama jednoga jezika, makar ga dijelile i međudržavne mede, teško uspostavljati stroge granice. To vrijedi i za snopove izoglosa, a pojedinačnim leksemama su putevi uvijek otvoreni.

O sudbini starijih skupova **stj*, **zdj*, **skj*, **zgj* govori se u poglavlju o skupinama *št* i *žd* (str. 133).

Za rezultate izmjene ostalih sugl. i sug. skupova, uključujući i labijale, nije potrebno navoditi primjere, jer tu nema odstupanja od standarda.

Kada su nepalatalni suglasnici došli u vezu sa sonantom *j* na našem današnjem jezičkom području, oni su se i u ovom govoru mijenjali, i to u duhu novoštokavskih govora. Tako imamo:

ić, pôć, nâć: idên, pôdên, nâdên;

odnosno:

cvîće, smêće, brâća; grôžde, gvôžde, lišće;

kao i:

grâblje, grôblje, grêblje, snôplje, zdrâvlje, gřmlje.

Jedino u govoru Muslimana Ljubuškoga i Vitine tu može da se javi *j* mj. *lj*: *grêbje, zdravje*. Naravno, i ovi primjeri idu sa onim gdje u govoru tih predstavnika Zapadne Hercegovine imamo zamjenu sonanta *lj* sonantom *j*. Naime, normalno je pretpostaviti da je i ovdje prvo izvršeno jotovanje sekvenci *pj, bj, mj, vj*, da smo u rezultatu tih izmjena dobili sekvence *plj, blj, mlj, vlj*, a da se docnije i to *lj* zamijenilo sonantom *j*. Da je ovaj proces upravo ovako tekao, pokazuju rezultati izmjene drugih skupina, up. i u njihovom govoru: *cvîće, smeće, grožde*, na jednoj strani, a: *zeje, grane* mj. *zelje, granje*, na drugoj strani.

Ovo, isto tako, mogu biti neki pokazatelji za određivanje vremena rasprostriranja ove pojave u zapadnohercegovačkoj štakavštini. Ako se prihvati mišljenje da je novo jotovanje, kao proces, bilo aktivno u XVI vijeku, da su se njegovi rezultati bili ustalili u XVII vijeku, onda se i pojava sonanta *j* mj. *lj*, odnosno *n* mj. *nj* mora vezati za period koji slijedi iz toga, tj. za XVIII vijek.

Pored *rodjak* ovdje će se javiti i *rodijak* (Rasno, Grude, Zvirici, Vranić). A uz *krmeći, govedi, teleći* javlja se i *krmećiji i krmetiji, telećiji i teletiji*, up.:

gòvediji (K. Gradac, Čitluk, D. Selo, Grude)

křmećiji (D. Selo, Čitluk)

tèlećiji (D. Selo),

pored:

gòvedijā glava (Rasno, Izbično),

tèletijē mēso (Goranci, Uzarići, Zvirici, Izbično, Studenci),

pràsetijē (Uzarići, Izbično),

ćukètijā kùća (Izbično),

kràvijē mlíko (Izbično, Radišići, Humac, Studenci),

magarètiji đūbar (Radišići).

Oblike *gòvedi, tèleći, křmeći* bilježio sam u Pologu, Biograticima, Zvirovicima.

Jasno je da u primjerima tipa *govediji, teletiji* nije ni bilo uslova za jotovanje (*goved + iji*), a da su oblici tipa *govediji, telećiji* nastali kontaminacijom oblika *govedi i govediji, teleći i teletiji*.

I u susjednoj Imotskoj krajini imamo slično stanje: *gòvedii-gòvedijē, jànjetijī, jànjetijē* (Šimundić, op. cit. 75). I u Rami se javlja *gòvediji, piletiji, uz: tèlećijā, gòvedijē, křmećijē* (Okuka, op. cit. 67).

Lovro Šitović ima neizmijenjene skupine *tje, dje, pje*... Herta Kuna navodi iz njegovih djela i primjere: *krstjanah, poglavje, kopja, drvu, gvozdje, djavla*,

*zdravje, pametju, svetogrđe, milosrdje; rodiak, divja; razmišljanje, sahranjenje, ali i: molieniem, želiom (op. cit. 140—141). Šitović, opet, ima: nađe, sadu, podu, otide, uzide; i: izaci, otići, doći (isto, 141). Zaključak je jasan. Kompozite sa glagolom -ići pretrpjele su izmjene; ali se još nisu bili ustalili oblici sa novim jotovanjem, koje je uslijedilo poslije gubljenja poluglasnika. Istina, i prof. Kuna ukazuje na slučajeve gdje se miješaju u pisanju oblici sa starijim i oblici sa novijim jotovanjem (up.: *razmišljanje: molieniem*) i ukazuje na Maretićevo mišljenje da je kod dalmatinskih pisaca jotovanje u gl. imenicama do 18. vijeka bilo završeno. Čini mi se da se to može reći i za Šitovića. On je mogao nositi u svom fonetizmu ne samo *le < lje, ne < nje* nego i *će < tje, de < dje* (isp. o tome kod mene JF XXVIII). Činjenica je da se srpskohrvatsko jotovanje začelo znatno ranije od vremena u kome je živio L. Šitović. Činjenica je, isto tako, da se ono nije u svim pojedinostima vršilo sinhronizovano, niti je imalo isti domašaj u svim našim govorima. Prema tome, jasno je zašto ni u jeziku naših starijih pisaca nemamo iste potvrde. Svakako, Šitović je mogao imati u govoru *l'e* i *ne* od *lje, nje*. Vjerovatno je imao i *pruće, grožde*. A što on piše i neizmijenjene ove sugl. skupine, uzročnike treba tražiti i van hercegovačke govorne situacije. Uz to se ne smije gubiti iz vida ni to da u tim krajevima, i danas, imamo i sekv. -iji: *kraviji, teletiji* gdje i ne postoje, formalno, uslovi za novo jotovanje.*

Dodajmo uz ovo da M. Šimundić u Šitovićevoj „Pisni od pakla” neizvršeno jotovanje nalazi samo u primjerima koji su bili zahvaćeni novim jotovanjem: *grozdje, milosrdje; krstjanina, pametju, kripostju*. Ali ni ti primjeri nisu pouzdan znak za tvrđenje da je takvo stanje bilo u govoru Ljubuškoga u vrijeme djetinjstva L. Šitovića. Naime, ako se izuzme *grožde*, sve navedene riječi pripadaju krugu religijske leksike. Prema tome, Šitović ih nije morao nositi iz Ljubuškoga, iz svoga doma, nego ih je mogao primiti, zajedno sa novom vjerom, iz nove životne sredine.

U poglavlju o refleksima *ě* ukazano je na postojanje, u ovom govoru, i jekavskih oblika. Takvi primjeri, u prvom redu, bilježeni su u mjestima koja se nalaze bliže Neretvi — tj. granici između ovoga i centralnohercegovačkog govora. U tim mjestima, isto tako, bilježeni su i primjeri za jekavsko jotovanje:

Jare:

viđeli, šćeo, vòčkāna (vodekana-vodkana), *dòćerat*;

K. Gradac:

de je, đetelina, mēded, mēdedica;

D. Selo:

děvōjka, dēvēr, pije ljēkove, dē je, nāćerān, iščerāno;

Goranci:

mēded, mēdēdā;

Uzarići:

mēded, mēdedica;

Čitluk:

nēde, s'ēdalica, pōtlje, kīs'elit mliko;

Biogranci:

iščerāj, nēde, mēded, mēdedica;

Zvirovići:

de izvire, išćerat, dōćerō, dōćerā;

Trebižat:

nīde, dēvera, s'ēvera, ljēto;

Medugorje:

nājljepše, u Njěmačkōj, sljēpa, dē je, svāde, mljēko;

Polog:

dēca, vōdeka;

G. Britvica:

nēde, u Njěmačkōj.

Navedeni primjeri ne iziskuju posebna objašnjenja. Ona se nalaze u činjenici da se ova mjesta graniče, i neposredno, sa jekavskim govorom Mostarske kotline. Uz to slijedi i napomena da je vrlo živa veza između ovih mjesta i centralnohercegovačke govorne zone, a tamo je jotovanje sonanata *l* i *n*, kao i dentala *t*, *d* i strujnih *s*, *z* skoro dosljedno. Otuda i u Trebižatu i Čitluku: *s'evera* pa i *kis'elit*.

SUGLASNIČKE SKUPINE *št* i *žd*

Ovo je štakavsko područje štokavskog dijalekta, to znači da tu treba očekivati skupine *št* i *žd* umjesto starijih grupa **stj*, **zđj*, **skj*, **zgj* (**sk^e*, **zg^e*). Tako i jeste. Ovdje imamo *št* i *žd* u zasebnim riječima i sufiksu *-ište*, skoro bez izuzetka. Sekvence *šč* i *-žd* obično se javljaju u oblicima konjugacije. Evo potvrda za to:

Polog:

štāp, štēta, štēne, štūcavica; klišta, gūšterica, ūlište, siromāština, gōdište, daž-dēnjāk, zviždūkā;

uz:

pūščāj;

Jare:

štēne, štāpom, štēta, ognjište, rāštika, zēmljište, igralište;

uz:

zāpuščeno, ispuščā;

Grude:

štāp, štūcā mi se, štēta, ūštāp, štētā, vīšt, vīšta, vīštiji, prišt, prištom, štētē, štēne, gūšterica, vrištali, uštīnija, dvōrište, šēničište, daždēnjāk;

uz:

gōdišće, išći, išcū, išcēn, pūščēn, pūščat, pūščajū, zviždi, zviždija;

K. Gradac:

štāp, štēta, štēne, gūšterica, klišta, vīštiji, prišt, prišti, gōdište, ūlište, bostānište, duvānište, prigōdištilo janje, dreždēnjāk, drždēnjāk, zviždūk, zviždūkā, zviždi, mādī iz oblaka;

uz:

bīšću, iščū, iščēm, pūšcat;

Dobro Selo:

štāp, štēne, štēta, vōština, bṛštan, klīšta, rāštika, štūcā mi se, vrišti momak, prišt, prišti, vōštan, ognjište, duvānište, droždēnjāk, draždēnjāk, mōždani;

uz:

ušćinijo, pūšcat, pūšći, vriščū, vriščēte, biščēn, biščū, navišćujē, navišćēnje, šćīpljē, se, napūšćali, uprōpāščēn, iščēm;

Goranci:

štēta, štāpovi, štūcavica, prišt, klīšta, ūlište, gōdište, duvānište, daždēnjāk, zviž-dīn, zviždite, zviždili;

uz:

pūšćajū, pūščēn;

Uzarići:

štēne, štēta, štāp, klīšta, rāštika, igralište, gōdište, kùpusište, mōždina;

uz:

pūšći, spūšćaj;

Čitluk:

štápon, štēte, ū šteti, oštetili, rāštika, prišti, sirište, droždēnjāk, mōždani;

uz:

zvižda, zviždū, zviždiš, pūšćajū;

Biogranci:

štēta, štāp, štūcavica, gūštēr, vištica, ištēm, ištū, bištū, vrišti, vrištijo, klīšta, gōdište, duvāništa, nevaljalština, drždēnjāk, drždenjáci, zviždi, zviždē, zviž-dūkom, mōždani;

uz:

iščēm/n, iščū, pūšcat;

Zvirici:

štāp, štēne, štūcā mi se, rāštika, klīšta, ognjište, Pištalo, mōždāni, zviždūkā, daždēvnjāk, drždēnjāk;

uz:

nāpušćenī kúcā, spūšćilo se, pōpūšćā, pūšćō, iščēm, iščū;

Zvirovići:

štēne, štēdi, štēta, štāpovi, prēgršta, oštetijo, gūšterica, gōdišta, duvāništa, bunji-štàrice, māždī, mōždāni, drždēnjāk, Pištet;

uz:

iščēm, iščū, pūšćali, zviždūkā, zviždūk;

Studenci:

štēne, štápon, štēta, gūštēr, rāštika, klīšta, duvānište, igralište, ūlište, kumpi-rīšte, gōdište, vištiji, drždēnjāk, māždī, mōždāni;

uz:

pùšcat, pùšcájū, pùščū, pùšci, pùščā, zviždē, zviždū, zvižda;

Radišići:

štāp, štēne, prēgrš-prēgršta, ūstipci, ūstipākā, gūšterica, rāštika, prišt, prištovi, gòdište, ògnjište, kompìrište, drždènjāk;

uz:

išcēn, stišcū, pùščīš, pùšcájū, pùščā, naviščívajū, naviščénje, nāmješčāju, nāmješčāja;

Humac:

štāp, štēta, rāštika, ògnjište, planištār, duvànīšta, mōždāni, zviždùkā;

uz:

naviščénje, pòpùščā;

Trebižat:

štēta, štāpovi, štāpina, priš-prišta, prēgršta, štēne, vrištī, ògnjište, ūlište, gòdište, zemljīšte, zviždē, mōždani;

uz:

bīščē, bīščū, išcēm, zviždùkā;

Medugorje:

štāp, štēne, štētu, štētili su, òšetili su me, štūcavica, prišt, ògnjište, ūlište, zemljīšte, mōždani;

uz:

nāpuščā ženu, pùščā, pùšcat, pùščā ženu, òtpušcēn, zviždēš, zviždū, zvižda;

Crveni Grm:

štāp, štēta, ògnjište, kòsište, ūlište, mōždani;

uz:

bīščū, naviščénje, kēščénje;

Bijača:

štēta, štāpon, štūcavica, rāštika, štīpā me, duvànīšta, ògnjište, mōždānim;

uz:

iščū, pòpùščā, naviščénje;

Vitina:

štāp, štāpi, štēne, štēnād, gūšterica, štūcavica, vrištat, vrištē, pūšten, puštēnica, išti, ištēmo, duhànīšte, ògnjište, mōždani, zviždī;

uz:

namīščājū, pòpùščā;

Rasno:

štāp, štētu, štāpovi, rāštika, gūšterica, klištima, sìrište, duvànīšta, Rìpišta, drždènjāk, mōždani;

uz:

bīščē, ispùščā, naviščénje;

G. Britvica:

štāp, štēta, klišta, ognjište, duvāništa, mōždani;

uz:

īščū, navīščēnje;

Izbično:

štāp, štēne, štēta, vīštica, štūcavica, prišt, prišton, gūšterica, ūštīpci, vīštice, Rī-pište, gōdište, sīrište, ūlište, dvōrište, vōština, rāštika, daždēnjāk, mōždani;

uz:

bīščū, īščū, īščēn, stīščēn, stīščū, prītiščū.

Jedino sam u ovom mjestu naišao na razliku između starijih i mladih generacija. Naime, jedan moj informator je rekao da se u mjestu samo kaže *štāp*. Drugi je dodao i: *ščāp*. Poslije manje rasprave došlo se do saznanja da su starije generacije imale uz *štāp* i *ščāp* (up: Moj did je govorio i: *ščāpon*).

Čerigaj:

štāp, štēta, klišta, ūlište, ognjište, daždēnjāk;

uz:

pūščā, navīščēnje;

Kočerin:

štēne, štēnād, štāpovi, rāštika, klišta, štūcā mi se, štūcavica, raspuštēnjāk, drždē-njāk, daždēnjāk, mōždani;

uz:

īščēm, zàiščēm, pūščat, pūščā, raspuščēnica, zviždat, zvižda, zviždi;

Vranić:

klišta, prišt, gūštēr, gōdište, gūšterica, ognjište, duvānište, daždēnjāk;

uz:

īščē, bīščē, ščīpā, pōščāpā se; čak i: ščāp, ūlišće, ūliščā;

Izneseni materijal upućuje na nekoliko zaključaka, i to:

1. Štakvizam je u ovom govoru izvorna osobina. On se nasljeduje od najstarijih vremena i čini ovaj govor sastavnim dijelom naše štakavštine. Pojava sekvence -šč u zasebnim riječima zabilježena je u nekim pograničnim mjestima: Grude, Izbično, Vranić, a to su upravo istureniji punktovi prema šćakavskim govorima Imotskoga, Duvna ili Posušja.

2. Onaj spor oko primata *štapa* ili *ščapa* u Izbičnom pokazuje da u tome mjestu ni sekvenca *šč* nije potpuno strana, ali, ipak, da preovladuje sekvenca *št*. Šimundić je povukao granice između svoje šćakavštine, tj. šćakavštine Imotske krajine i štakavštine Bekije linijom koja ide od „Cerovih Dolaca, izbija na brdo Vranić, obuhvatajući Gradac, Mamiće i Grude...” (op cit. str. 14). To znači da su i Vranić i Grude krajnje tačke rasprostiranja šćakavštine kao govornog tipa i sasvim je razumljivo da se u tim oblastima, tj. u pograničnim mjestima, mogu sresti i osobine koje karakterišu govore sa druge strane naznačene linije. Ja, naravno,

ovdje ne insistiram na statusu prelaznosti u ovim govorima, mada ni ta pomisao nije bez osnova. Ipak, ovi govori cjelokupnom svojom strukturom uklapaju se u naš zapadnohercegovački govorni tip i kao takvi su uključeni u njegove granice.

3. Pojava sekvenci *šć*, pa i *žđ* u oblicima konjugacije može se različito i shvatiti i tumačiti. Moglo bi se, na osnovu navedenih primjera, i ovdje tražiti šćakavsko ishodište ovoga govora. Jer, to materijal pokazuje, nije mali broj potvrda sa *šć*; moglo bi se, isto tako, ishodište ovoj pojavi tražiti u tješnjim vezama sa susjednim šćakavcima, a takvi govori, vidjeli smo u uvodnom dijelu, opkoljavaju naš govor sa tri strane. Jedino je Neretva meda između našega govora i šćakavaca centralnohercegovačke zone. Mogla bi se, zatim, ova pojava objašnjavati „iskakanjem” datih glagola iz svoje konjugacione skupine i njihovo „uskakanje” u drugu skupinu gdje postoje fonetski uslovi za pojavu sekvence *šć*, tzv. podmladeni jotovanje. U vezi sa ovom problematikom ja ću podsjetiti na činjenicu da upravo ovakve likove nalazimo i u isturenim dijelovima istočnohercegovačke ijekavske zone do kojih, to je van spora, nikako, i nikada, nisu mogli da dopiru ni čakavski ni šćakavski uticaji. Potvrde za takve oblike, tj za oblike *išći*, *bišću*, *vrišću*, *zaišći*; *iščem*, kao i: *pušćati*, *pušći*, *pušćo ga*, *raspušći*, *namješćen*, *smješćen* uz: *zviždu*, *zvižde* — ja navodim iz više mjesta Istočne Hercegovine. Uz to kažem da ja tu ne bih tražio šćakavske uticaje nego bih, prije, bio za traženje objašnjenja u analoškim procesima ili u promjeni konjugacione vrste. Bitno je, podvlači se u opisu istočnohercegovačkog govora, da tu nema šćakavizama tipa *šćene* i *šćeta* (Peco, *Istočnohercegovački*, 91—92). Kao što naš materijal pokazuje ni u zapadnohercegovačkoj ikavskoj zoni nema potvrda za *šć* u primjerima tipa *šćene* i *šćeta*, tj. nema potvrda za ovu skupinu, ako se izuzmu ona pogranična mjesta, van oblika glagolske paradigme. To, takode, govori da je šćakavizam ovdje izvorna govorna pojava, a da su primjeri sa sekvencom *šć* morfološkog porijekla. Ova situacija podsjeća na istarsku u kojoj, takode, imamo *št* u zasebnim riječima i sufiksu *-ište*, a *-šć* u živim alternacionim odnosima (isp.: R. Bošković: Refleksi grupa *tj, dj; tvj, dvj; stj, zdj*... u dijalektima Južne i Jugozapadne Istre. Prof. Bošković ističe da se ograničenost „uticaja *šć* govora samo na alternacione odnose teorijski može razumeti: on bi značio — u krajnjoj analizi — da su uticaji *šć*-govora na *št*-govore bili prvenstveno gramatičke prirode”. (str. 87). Takvo objašnjenje moglo bi se primijeniti i na naš govor, iako tu nije isključena ni ona druga mogućnost — to je vlastita osobina, nastala u sklopu razvitka ovih govora kao dijalekatske cjeline, a njeni uzročnici mogu biti ili analoškog karaktera ili, pak, promjena konjugacione skupine. Postojanje istih oblika i daleko van granica ovoga područja, to mišljenje podržava.

Izvornu šćakavštinu u ovom govoru potvrđuje i L. Šitović. U njegovoj pisanoj riječi nalazimo: *dažditi*, *taštine*, *ištete*, *skupštine*, *baštenici*, a u „*Pisni od pakla*” ima samo jedan primjer sa *šć*: *prašćate* (Kuna, Šitović, 142). U drugim njegovim djelima našlo se više potvrda sa *-šć*: *dopuščujem*, *spuščća*, *navišćenja*, *zapuščena*. Kuna pomišlja da je ova osobina, pojava sekv. *-šć*, sekundarnog porijekla u Šitovićevom jeziku, tj. da on „nije imao grupu *šć* u svom jeziku” i da su navedeni primjeri, sa tom skupinom, preuzeti iz drugih govora — Makarske ili drugdje. Ali ne mora biti tako. Ovdje, prvo, treba dvojiti primjere sa ovom sekvencom u posebnim leksemama, i u oblicima glagola. Pojava sekv. *-šć* u oblicima glagola, kako će se i niže vidjeti, ne mora biti oznaka šćakavske pripadnosti govora koji je sadrži u svom fonetskom inventaru. Takvi oblici mogu se i drugačije objašnjavati.

Šimundić, opet, konstatuje da u „*Pisni od pakla*” „nema potvrda za šćakavizam”. Tu on nalazi: *ištete, štetom, štetovao, gušterice*, što je i shvatljivo. Ljubuški ni tada, ni ranije, nije pripadao šćakavskim govorima. Šitovićev šćakavizam je odraz slike govora njegovog zavičaja.

PODNOVLJENO JOTOVANJE

Nekoliko riječi o primjerima tipa *poščah* i *oprošten*. To su primjeri koje, obično, objašnjavamo podnovljenim/podmladenim jotovanjem, ali koji se mogu i drugačije objašnjavati. Kao što je poznato, prof. Belić je smatrao da je pojava skupina *šč, žd* u primjerima kao: *poščah, braždah; čišći, gušći* analoškog porijekla. Prema odnosu koji imamo u *nutiti-mućah-mućen* pojavilo se i *čaščah-čašćen* prema *častiti*. Istu pojavu imamo i u komparativu pridjeva. Prema odnosu koji imamo u *ljut-ljući* pojavilo se i *češći: čest*. A ovo sve zbog toga što je „u našem jeziku preovladala isključiva veza” sa krajnjim suglasnikom osnove, a ne sa suglasničkom skupinom (JF IV, 23). Pojava novih sugl. skupina *šč, žd* u nekim kategorijama riječi postala je, tako, opšta. — „U savremenom srpskohrvatskom jeziku, kaže prof. Belić, u osnovi imperfekta i komparativa, iako se te dvije kategorije obrazuju nastavcima prve, praslovenske epohe (tj. ti oblici znaju za staro jotovanje, moja napomena), kada god u prezentu ili u pozitivu imamo suglasničke grupe *st* ili *zd*, imamo *šč* i *žd*, bez izuzetka” (isto, 22).

Ako podemo od ovakvog mišljenja, tj. da smo još u predbalkanskoj episi od skupova *stj, zdj*... dobili *šč* i *žd*, koji će docnije, u što-govorima, i ekavskog i jekavskog narječja, disimilacionim procesima dati *št* i *žd* (isp. Belić, *op. cit.* 22, kao i JF XXIII, 1, uz to i Ivšić *Posavski*, 135—136), moguće je pomišljati da se ovi disimilacioni procesi nisu vršili pravolinijski, da nisu bili sveobuhvatni, bazizuzetačni, nego da su se uz novonastale skupine *šč* i *žd*, u nekim kategorijama riječi, ili oblicima nekih glagola, mogli održati i stariji skupovi *šč* i *žd*. Na takve pomisli upućuju primjeri koje nalazimo kod naših starijih pisaca. A kod njih nalazimo ovakvo stanje:

1. U Ranjininom lekcionaru, prema podacima koje nudi Rešetar (Rad 136, kao i Najstarija dubrovačka proza), imamo *št* „i u takijem prilikama, gdje inače i u štokavaca može biti *šč* (u participu pasivnom i u iterativnom obliku glagola na *-siti*): *očistaju, očisten, očisteni, očistena, očistenu, očistenje, očistenja, očistenju, navještujući*”, ali tu nalazimo i: *skupščina, opuščena, trgovišće, pročišćen, posvetilišće, posvetilišća, svetilišće*. Rešetar misli da je likove sa *šč* unio drugi pisar iz originala u ovaj lekcionar, iako je i on u 30 primjera „okrenuo *šč* na *št*”. Prema tome, to su obični „ćakavizmi”, preuzeti iz Bernardinovog lekcionara. Ali, sada se postavlja pitanje: zašto ih je ovaj dubrovački prepisivač ostavio neizmijenjene, zašto je negdje intervenisao, a negdje nije? Naravno, odgovor bi mogao biti i ovakav: u pitanju su pisarske omaške; prepisivač nije bio pažljiv pri prenošenju ćakavskog teksta u štokavštinu. Takav odgovor nije nemoguć. Čak bi se mogao i braniti. Ali postoji još jedno moguće rješenje ovoga problema, a ono je za mene prihvatljivije. A to je: prepisivač nije ovdje intervenisao zbog toga što su mu i ti oblici, oblici sa *šč*, bili obični, što ih nije smatrao tudim, jer ih je mogao svakodnevno slušati od svojih sugrađana i savremenika. Tamo, pak, gdje mu je skupina *šč* „parala uho”, prepisivač je intervenisao, prenosio to u „štokavštinu”. Ovo bi, opet, govorilo da se u Dubrovniku u XV vijeku moglo čuti i *šč* i *št* u pojedinim kategorijama riječi. Dakle,

i *očišten* i *očišćen*. Docnije će se distribucija ovih glasov. skupina polarizovati: recimo u morfemu *-ište* (*svetilište*), ostaće samo *-št* u ekavskim i ijekavskim govorima što-dijalekta; u komp. pridjeva, u imperfektu, opet, uopštiće se *šč* (*gušći, pošćah*); u nekim glagolskim oblicima zadržaće se obje ove skupine (*očišćen : kršten*). Svakako, na ovakvu distribuciju ovih glasovnih skupina imalo je uticaja i novo jotovanje sa skupinom *šč* (*lišće* i sl.). Upravo, primjeri tipa *lišće, čašću*, koji su stajali prema *list* i *čast*, mogli su potpomoći da se sekv. *-šč*, kao alternaciona skupina prema *-st*, zadrži i u nekim oblicima konjugacije, i u komparativu pridjeva.

2. Stariji pisci nude nam dosta neujednačenu sliku o ovim problemima. Što je i shvatljivo. Kod bosanskih pisaca ikavaca skupinu *-šč* treba i očekivati; kod pisaca koji su se služili ćirilicom, grafija ne dopušta da se jasno razgraniče skupine *-šč* i *-št*. Zbog toga se i ovdje mora poći od pisane riječi Dubrovčana. A kod njih nalazimo:

a) Š. Menčetić: *češće*: Da *češće* zagrlju angelsku nje lipos (v. RJA, s.v. *čest*);

b) M. Držić; prema Rešetaru, grupe *-št, -žd* ima „uvijek ... na svom mjestu ... a samo Gulisav Hrvat govori jedanput *iščem*” (M. Rešetar: *Jezik Marina Držića* ... 151);

c) B. Gradić, Držićev vršnjak i dubrovački vlastelin, koji je pisao onako kako se u njegovo vrijeme govorilo u Dubrovniku, ima *češće, očišćena, iščišćenje, pričešćenja, očišćenju, iščišćenja, pričešćenje, pričešćevaše*, ali i: *očišten, navještujem* (Rad 136, str. 102);

d) A. Gučetić ima: *očištenje, pričešten* (op. cit.);

e) D. Zlatarić: *najgušće, najpušće* (A. Vaillant: *La langue de Dominiko Zlatarić*, 316);

f) I. Gundulić: *čašćena*, uz: *častjen* (v. RJA s.v. *častiti* i M. Rešetar: *Glavne osobine Gundulićeva jezika*, Rad 272, 15).

3. Kod bosanskih pisaca situacija je nešto zamršenija. Iako skoro svi potiču iz šćakavske zone, u njihovoj pisanoj riječi osobine lokalnih govora, bar što se tiče sekvence *-šč*, često ustupaju pred skupinom *-št*. Tako imamo:

a) I. Ančić, Duvno: *kršten, proštenja, dopušteno, ištu*; uz: *kršćen, navišćenje, očišćena, oprošćeni, pričešćenje, vodokršće*, kao i: *kršćaše, prašće, spušća, išću*. Ovakvi dubleti, po mišljenju Sv. Markovića, odraz su stanja koje je bilo „u Aničićevu govoru, odn. u govoru njegova kraja” (Sv. Marković, *Jezik Ivana Ančića*, 76—77);

b) M. Divković, bosanski pisac XVII vijeka, ima: *pričeštenia, oprošten, proštenie, navišćue, godište*, pa i: *češte* (Đ. S. Đorđević: *Matija Divković*, Glas SKA 52, 115, v. i D. Brozović u HDZb. II, 145).

c) Stjepan Matijević ima grafemu *ш*, koja bi se mogla čitati i kao *-šč*; N. Lašvanin ima uz *ш* i *šč*: *ščeta, šćetovala, išćući, pušća*, ali je više primjere sa *ш* (v. A. Mladenović: *O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina*, Naučno društvo BiH, Grada X, Sarajevo 1961, str. 57);

d) Stipan Margitić, Jajce, ima, takođe, grafemu *ш*, iako je u svom govoru mogao imati skupinu *-šč*: *očiujeni, ožaloujen*, ali i: *žviždući, zvižćući*, uz: *daždi, druždevnjaci, družćevnaci* (S. Vukomanović: *Jezik Stipana Markovca Margića*, Filološki fakultet, Beograd 1971, 80—82);

e) F. Laštrić je „izrazito“ štakavski pisac, ali i on zna za poneki primjer sa -šč: *bunišće, naraščaja, viščice, utočišće, milošća*. H. Kuna misli, i ne bez razloga, „da je pisac svjesno nastojao da piše upravo štakavski“ i da u tom pogledu „bude dosljedan“. Govor njegovog rodnog kraja i danas je šćakavski. Laštrić ima sekv. -št i u primjerima tzv. podnovljenog jotovanja: *kršten, pričeštenje, oprošteni, očištenja, otpuštenje, očištene, prižaloštena*, pored: *oprošćen, pričešćenje, ožalošćenje, očiščena, namiščena, otpuščena*, odnosno: *spušća, pripuščati, pričešćuje, navišćuje, žaloščaje, pošćaje, čaščaje, tiščaje*. I u komparativu pridjeva je -šč, osim u: *lašte*, od *laštan*, iako i tu pored *lašće*. Prof. H. Kuna se pita, s obzirom na piščevu svjesnu težnju da štakavizira sve primjere sa sekv. *šč* „odakle i ovoliki broj primjera s refleksom -šč u ovim kategorijama podnovljenog jotovanja“ i smatra „da objašnjenje leži, s jedne strane, u većoj frekventnosti riječi s podnovljenim jotovanjem“, a s druge strane je „još daleko važnije što su primjeri prve grupe (trpni pridjev, A.P.) u većini literarne riječi s manjom frekvencijom“ (H. Kuna: *Jezik fra Filipa Laštrića*, ANUBiH, 1967, str. 107—110). Nije isključeno da je Laštrić tu išao za svojim uzorom, dubrovačkim piscima, i da je prema njihovom jeziku, tj. njihovim fonetskim vrijednostima starijih skevenca **stj*, **zdj*... dotjerivao i svoju pisanu riječ. Tamo gdje su ostali štokavci, prvenstveno Dubrovčani, imali -šč i on je ostajao pri toj sugl. skupini. Dakle, i odje je riječ o osobini koja nije odražavala govornu situaciju kraja odakle je pisac.

4. U Dubrovačkom zborniku od 1520. M. Rešetar konstatuje redovnu upotrebu grafeme *uy*: *prouyeno, namieuyena, ožalouyenie, karuyenie, gouyen*... i smatra da taj grafem ima vrijednost sugl. skupine -št, a ne -šč (M. Rešetar: *Dubrovački zbornik* od 1520, str. 195). Ovakav zaključak Rešetar izvodi na osnovu podatka da se u Zborniku talijanska sugl. skupina -šč i piše tako, sa sekv. -šč: *ščarunske, šćiera* (tal. *schiafone* i *schiera*). Čini nam se da bi ovdje trebalo razlikovati domaće i strane riječi. Pisac Zbornika je domaće riječi slušao, a strane je mogao i da pročita. Otuda tu nesklad pri pisanju istih ili sličnih sugl. skupina u domaćem leksičkom fondu i u tudicama. Ali, i pored toga može se prihvatiti Rešetarevo mišljenje da grafema *uy* u Zborniku odražava sugl. skupinu -št koja je, svakako, u to vrijeme, to je prva polovina XVI vijeka, preovladavala u govoru grada pod Srđem. A to zbog toga što je takvo stanje bilo u dubrovačkom zaleđu, odakle je i dolazio najveći broj novodoseljenika.

5. U jeziku slavonskih pisaca, koji nisu ni čisti ikavci, ni čisti šćakavci, T. Maretić konstatuje postojanje skupine *šč* u komparativu pridjeva i imperfektu glagola: *gušći, pošćah*. U primjerima kao *lišće, milošću*, pored ovakvih likova, tj. sa izvršenim novim jotovanjem, i skevencom -šč, tu nalazimo i neizmijenjene suglasničke skupove -*stj*, *zdj*. Maretić o tome piše: „Današnje imenice *cvijeće, ganuće, piće, milosrde*, pišu slav. pisci obično sa *tj, dj*, dakle, *cvitje, ganutje, pitje, milosrdje*“, a imenice kao *lišće* „pišu pisci obično sa -*stje*, dakle *lištje*“. Istina, Maretić smatra, s obzirom na pojavu i oblika *lišće, milošću*, makar se javljali i sporadično, da je „narod po Slavoniji u tim i sličnim riječima za cijelo govorio *ć* i *d*“, odnosno *šč*. (v. T. Maretić: *Jezik slavonskih pisaca*, Rad 180). Istina, vrijeme vršenja novoga jotovanja ne mora biti isto za sve naše govore. Ako su hercegovački govori znali za rezultate toga jotovanja već u XVI vijeku, to ne znači da je takvo stanje moralo da karakteriše i govore Bosne ili Posavine. Uz to, sigurno je da i ovdje postoji nesklad između pisane riječi koju nam nude slavonski pisci i govorne riječi samih pisaca. Takve konstatacije vrijede i za savremeno stanje, a šta tek da se kaže za

dva vijeka ranije. Dodajmo uz ovo da je prof. Ivšić, početkom ovoga vijeka, zabilježio primjera sa neizvršenim novim jotovanjem: *netjak*, *kostjom* (Posavski, Rad 196, str. 197). Takvih primjera nude i savremeniji opisi posavskih govora (v. kod Baotića, BHDZb. IV, kao i u gradi za bosansko-hercegovački dijalektološki atlas) i zato je u pravu prof. Ivšić kada kaže da „možemo reći, da je i narod po Slavoniji gdjekad (izgovarao) *tj* i *dj* u takvim primjerima u vrijeme slavonskih pisaca (u 18. vijeku)” (op. cit.).

6. Pisci štokavci iz Dalmacije, koji nisu svi ikavci, znaju i za oblike sa -šć i sa -št, iako ove suglasničke skupine ne upotrebljavaju podjednako često. Tako Macukat i Terzić, Sčličani, češće imaju -šć nego -št; Badrić i Matić, drniška oblast, češće imaju -št, a ostali skoro podjednako upotrebljavaju obje ove skupine: *prošćenje-proštenje*, ali i: *očišćenje* (Banovac), *očišćenja* (Kačić), *očišćenja* (Kadčić). Istina, ovi pisci znaju i za sekv. -šć u morfemu -išće: *godišće*, *ognišće* (v. T. Maretić: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad 209, str. 200), ali je zato kod njih češće -stje nego -šće u *pričastje*, *bolestju* (isto, 198), a kod svih je -tj u *cvitje*, *bratja* znatno češće nego -ć (isto, 201—202).

7. Da ukažemo i na jedan podatak iz naše dijalektologije. Govori istočno-hercegovačkog tipa, kao što je poznato, imaju sekvence -št i -žd prema šćakavskim skupinama -šć i -žd. Ipak, i u govorima centralne štokavske zone, Istočna Hercegovina, Nikšićka župa, Užice, nailazimo i na grupu -šć, -žd u primjerima kao: *pobišće*, *pobišći*, *iščem*, *išći*, *zaišći*; *zviždu*, *zvižde* (v. kod mene SDZb. XIV, 91—92). Nije isključeno da se i tu ogleda starije stanje, tj. da i tu imamo očuvane starije skupine -šć i -žd, a da se uz njih mogu javiti i noviji rezultati, sa -št i -žd. Istina, ovakvi dvojni oblici mogu se javiti samo u konjugaciji, u svim ostalim slučajevima, hercegovački govori imaju -št i -žd: *bostanište*, *štap*, *kliješta* i sl. Naravno, i tu je: *češći*, *gušći*.

Za grupu -šć znaju i neki govori ekavskog narječja štokavskog dijalekta: trestenički: *obavešćen*, *napušćeno*, *snužđen*, *kršćen*, *unišćenje*, *premešćenje*, *namešćaj*, *premešćaj* (D. Jović, SDZb. XVII, 68); resavski: *pušćam*, *spušćaju*, *unišćeno*, *napušćen* (Peco-Milanović, SDZb. XVII, 276). I ovdje je moguće posmatrati sekv. -šć kao naslijede iz starije epohe razvitka našega jezika.

Cijelo ovo razmatranje problematike vezane za podmladeno jotovanje upućuje na sljedeće zaključke:

1. Oblici komparativa imaju, skoro bez izuzetka, glasovnu skupinu -šć: *gušći*, *češći*. U pregledanom materijalu našle su se samo dvije potvrde sa sekv. -št: *češte* (Divković) i *lašte* (Laštrić), ali će i tu prije biti u pitanju pisarska osobina nego odraz govorne stvarnosti. Teško je vjerovati da bi u šćakavskoj Bosni mogli živjeti ovakvi likovi, kao sastavni dio jednoga govora. Sve bi ovo, opet, govorilo da se u komparativu nije vršila disimilacija skupine -šć i da tu nije ni dolazilo do pojave nove sugl. skupine, skupine -št.

2. U glagol. oblicima sekvenca -šć je vezana za imperfekat (mada ni tu nije isključena pojava oblika sa -št. U RJA se nailazi i na oblike tipa: *krštah*) i tvorbu imperfektivnih glagola na -ivati: (zamastiti-zamašćivati, upropastiti-upropašćivati), odnosno-avati: (častiti-čašćavati, uprostiti-uprošćavati).

3. U trpnom pridjevu u nešem jezičkom standardu javljaju se dvojaki oblici: stariji, sa šć. Takav oblik imaju gl.: *gostiti*, *zagustiti*, *ispostiti*, *obrstiti*, *ožalostiti*, *omrijestiti*, *plastiti*, *pričvrstiti*, *slistiti*, *častiti*, *čistiti* i sl;

i noviji, sa -št. Takav oblik trpnog pridjeva imaju glagoli: *krstiti, izvijestiti, ispustiti, navijestiti, namjestiti, pustiti, razmjestiti* i sl.

Obje sugl. skupine u trpnom pridjevu mogu imati glagoli: *zaprepastiti, izvlaštiti, iskoristiti, koristiti, mastiti, ovlastiti, onesvijestiti, povlastiti, pričestiti, vrvstiti, upropastiti, uprostiti* (sve prema Pravopisu iz 1960).

Istina, ovakva distribucija sekvenci -šč i -št ne mora biti uvijek i potvrđena u narodnim govorima, pa ni onima koje uzimamo kao osnovicu našega jezičkog standarda.

Prema tome, moglo bi se pomišljati da je u komparaciji starija skupina šć (*žd*) ostala neizmijenjena: *češći, gušći*; u komparativu se ne javljaju rezultati disimilacije, a da u trpnom gl. pridjevu imamo nejednako stanje — kako u pojedinim narodnim govorima tako i u pojedinim kategorijama glagola. Razlozi za ovakvu situaciju mogu biti višestruki, i lingvističkog i nelingvističkog karaktera (isp. o ovome JF XXXVII).

TRAGOVI STARIJIH PROMJENA *k, g, i h* ISPRED *-i*

Zadnjonepčani suglasnici *k, g i h* u istorijskom razvitku našega jezika doživjeli su nekoliko promjene. Rezultate tih palatalizacionih procesa još uvijek srećemo i u našem standardnom jeziku i u našim narodnim govorima. Ali, ne uvijek u podjednakom intenzitetu — ni kada su u pitanju različite palatalizacije, a misli se da su postojale tri, ni kada su u pitanju pojedini naši osnovni dijalekti i njihovi govori.

Za ikavske govore štokavskog dijalekta od ranije se zna da počesto imaju neizmijenjene zadnjonepčane suglasnike ispred nastavačkog morfema *-i* (rezultati druge palatalizacije). Potvrde za to nude: posavski govori (Ivšić, *Posavski*, I, 200), zapadnobosanski (Peco, *Zapadnobosanski*, I, 245—247), *Imotska krajina i Bekija* (Šimundić, *op. cit.* 81), *Rama* (Okuka, *op. cit.* 69), selo Kovači — Duvno (Jurčević, *op. cit.* 116), up. i za mostarski govor (Milas, Rad 153, 64, Vuković, Mostar, 95).

I u našem govoru imamo slično stanje: pored očuvanih rezultata druge palatalizacije, javljaju se, i ne rijetko, i sekvence *-ki, -gi*; i to ne samo u onim primjerima koje prihvata naš jezički standard, kao što su: *baki, seki; tetki, patki; guski, puški, mački, kučki, daski, mazgi, kocki*, nego i u primjerima koji i u ijekavskim govorima Hercegovine znaju za izmijenjene suglasnike *-k-* i *-g-*: (v. primjere na str. 348—349 a).

Prema tome, i za ovaj govor bi se moglo reći da je u uklanjanju palatalizacionih rezultata u paradigmi imenica ž. r. na *-ka, -ga* (tip *ruka, noga*) bio dosljedan, ili skoro dosljedan. U Imotskoj krajini nije tako. Šimundić tamo bilježi počesto i oblike sa sekvencama *-ci* i *-zi*: *slici, slozi, snazi, zasluzi* i sl. Ovdje je vrijedno istaći i činjenicu da se ovom osobinom ne izdvaja govor Muslimana od govora Hrvata. Tu su, tj., i kod jednih i kod drugih znatno češće u upotrebi oblici bez izmijenjenih zadnjonepčanih ploziva nego oblici u kojima bi se javljali rezultati druge palatalizacije.

Naš govor, opet, karakteriše skoro dosljedna izmjena ovih suglasnika u oblicima množine imenica m. r. na *-k, -g*, kada se ti sugl. nadu ispred morfeme *-i*: pa imamo:

dáci, mômci, ôpānci, ôbôjci, pâuci, pápci, tèrluci, daždenjáci/drždenjáci, dèrneci, siròmasi, vlāsi, seljáci, ūčenīci, zalisci, zāmeci, kao i: *Ljubušáci, Duvnjáci, Livnjáci*;

izuzeci, koji su se našli u mome materijalu, su:

šljúki, ròzluhi (Čitluk), *píski* (pijesak, Zvirovići), *dòručki, rúčki* (Trebižat), *bùbrigi, sànduki, tèrluki* (Bijača) *bùbregi* (Bi), *imétki* (Stud), *čànki* (K.G).

I u izvedenim imenicama morfemom *-ica* obično ne dolazi do izmjene zadnjonepčanih suglasnika, up.: *nògica, kàšikica, rùkica*, što je već postala osobina našeg jezičkog standarda, čak i bez semantičke iznijansiranoosti.

Na drugoj strani, opet, posesivni pridjevi izvedeni od ličnih imenica na *-ica*, ovdje često znaju za izmijenjenu afrikatu *-c* u *-č*, up.:

Aničin, Daničin, Maričin, Miličin. Takve pridjeve bilježio sam u: Čitluku, Biograticima, Gorancima, Uzarićima, K. Gracu, Studencima, Izbičnom, Kočerinu, Vraniću. Neizmijenjenu afrikatu *-c* ispred morfeme *-in(a)* bilježio sam u: Medugorju, Vitini, Zviricićima, Kočerinu, Grudama. A upravo takvo stanje, tj. neizmijenjenu afrikatu *-c* u pridjevima toga tipa tvorbe, nalazimo u centralnohercegovačkom govoru.

Stanje koje nalazimo u našem govoru, pa i u skoro svim ikavskim govorima, ne mora biti osobina i samo tih govora. Ni u ijekavskim govorima danas nisu neobični oblici sa očuvanim sekvencama — *ki, -gi*, pa i *-hi* gdje se čuva fonema *-h*. Analoški procesi, svakako, ovdje imaju značajnu ulogu. Naš jezički standard, kao što se zna, još uvijek insistira na izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima, ako za to ne postoje prepreke semantičkog ili atrikulacionog karaktera. Kako će se u budućnosti odnositi ovi oblici, teško je reći. Mada standardni jezik ima sve uslove da pobijedi, tj. da se njegovi normativni oblici nametnu kao jedini, postoje i velike šanse da i narodni oblici izvojuju pravo opstanka u našem jezičkom standardu. To pravo su, vidjeli smo, izvojevali ne samo oblici kao *baki, seki* — zbog semantičkih razloga, nego i *tetki, patki* i sl., zbog fonetskih razloga. Ova posljednja komponenta sve više je prisutna i u primjerima kao *majka, djevojka* — upravo u svim slučajevima gdje zadnjonepčani suglasnik dolazi u sugl. skupini, bez obzira na to o kakvoj je vezi tu riječ. Otuda uz *praski, kocki* i *majki, djevojki*; pa i: *ručki, doručki*.

Mada je ova pojava obična u čakavskim govorima, njeno porijeklo se ovdje ne mora uvijek dovoditi u vezu sa čakavskim uticajem. Analoški procesi su vječno živa pojava u jeziku, oni nastaju i bez podsticaja sa strane, i donose vlastita rješenja.

Da ova pojava, pojava uopštavanja skupina *-ki, -gi, -hi* u paradigmatskim oblicima nije nova u ovom govoru potvrđuje jezik Lovre Šitovića. U njegovoj pisanoj riječi pored: *vuci, vrazi, pauci, grišnici, redovnici* i sl. imamo i: *u struki, paroki* (Kuna, op. cit. 146). Činjenica je da zapadnohercegovačka štakavština nudi znatno više potvrda za odstupanje od standarda nego što je to slučaj sa ostalim govorima Hercegovine. Svakako, uticaj dalmatinskih govora nije ovdje beznačajan. I još nešto. Mada bi i ova osobina mogla da ima, u našem govoru, obilježje nacionalne pripadnosti, tj. da za nju češće znaju Hrvati nego Muslimani, moj materijal ne potvrđuje takvu pretpostavku. Govor Muslimana Vitine ponudio je više potvrda za *-ki, -gi* nego za *-ci, -zi*. Jedino bi se moglo reći da su oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima običniji u mjestima koja su bliža Neretvi nego u mjestima koja su bliža dalmatinskoj granici. Znači, uticaj susjednih govora može ovdje imati svoga udjela.

Analogija je počela da narušava i rezultate prve palatalizacije u vokativu jednine im. m.r. na zadnjonepčani suglasnik. Čim se mogu javiti oblici tipa: *bogu moj, alahu moj*, odnosno: *Abdulahu, Miodragu, Maku, Novaku*, moguće je oče-

kivati i pojavu vokativa kao: vojniku, učeniku i sl. Šimundić iz Imotske krajine navodi, kao naporedne, oblike: *Bošnjaku-Bošnjače, mraku-mračje, bogu-bože, brigu-briže, vragu-vraže* (op. cit. 87). Sve to govori da je razbijena starija sistema u kojoj je postojao odnos: *boG-boGa-boGu-boGa-boŽe-boGom-boGu* i da se stvara novi odnos sa uopštenim osnovnim, zadnjonepčanim suglasnikom u svim oblicima jedinice.

Iste procese, kao što je pokazano, imamo i u oblicima množine jer se prema starijem: *sanduCi-sanduKa-sanduCima-sanduKe-sanduCi-sanduCima* počelo uopštavati: *sanduKi-sanduKa-sanduKima-sanduKe-sanduKima*. Odnosno tako je i u jednini imenica ž.r. na *-ka -ga (-ha>*, jer uz oblike: *ruKa-ruKe-ruCi-ruKu-ruKe-ruKom-ruCi* danas mogu da žive, naporedo sa ovim, ili, čak, da ove potiskuju iz upotrebe, oblici sa uopštenim zadnjonepčanim suglasnikom: *ruKa-ruKe-ruKi-ruKu-ruKo-ruKom-ruKi*.

Svi ovi procesi su razumljivi. Oni su posljedica vječite težnje u jeziku da bude što manje izuzetaka, da bude što jedinstveniji sistem, kao cjelina. Otuda toliko ujednačavanja i u fonetici i u morfologiji i u akcentima. Koliko će koji od starijih sistema izdržati pritisak analoških uopštavanja, zavisi, ponajviše, od stepena usvajanja standardnog jezika i njegovog odnosa prema govornoj slici narodnih govora. Ali, da se i tu stanje mijenja, pokazuju nam stare i nove gramatike, stari i novi pravopisi. Vuk ima jevanđelje *po Luci*. Danas se takav oblik smatra arhaizmom. U Pravopisu (1960) imamo: *Luki*. Tako je i sa prisv. pridjevom: *Lukin*, iako je: *Lučindan* (prema Luka).

Sasvim razumljivo, u našem govoru ne možemo ni očekivati pojavu izmijenjenih zadnjonepčanih suglasnika u prezimenima tipa *Léko, Zóvko, Kájgo*, kao što je to slučaj, na primjer, u Istočnoj Hercegovini gdje imamo: *Júzi, Lózi* (v. kod mene u SDZb. XIV, 100), jer u govoru Zapadne Hercegovine, kao i u govoru Centralne Hercegovine, i prezimena, i imena ovoga tipa, i akcenta, mijenjaju se po promjeni imenica ž.r. na *-a*. Odatle: *Lékē, Zóvkē, Kájgē*, u Gsg i *Leke, Zovke, Kajge, Juge* u Npl.

ASIMILACIJE

Unutar jedne riječi, kao i u jednom govornom nizu, stalno se vrše ujednačavanja artikulacionih procesa. Tako u ovom govoru imamo: *čl > člj > šlj: šljanci* (D. S., Rad). Isti oblik javlja se i u nekim drugim govorima (isp. kod Skoka, *Etimol.* s.v.);

čn > čm: počmē, načmē (u svim mjestima);

gli > glji: gljiste (Uz, Gor, Rad);

gni > gnji: gnjizdo (u svim mjestima);

gn > gnj: gnjôj, gnjôjit(i), ognjôjilo se (u svim mjestima);

hc > kc: đřkcē, đřkcali (Gor);

kl > klj: kljēn, kljēnovina (D. S, Koč, Vr). Ovakav oblik sreće se i u nekim drugim govorima. Tu *kl > klj* kao i u prethodnim primjerima gdje *gl > glj* (v. kod Skoka, s.v.);

li > lji: òguljine (C. Grm). Nije osobina ovoga govora da se nepalatalni sonanti palatalizuju ispred vokala prednjega reda. U našem primjeru može se ogledati analoški uticaj, prema oguljen i sl.;

lt > ljt: mēljta (Čit). Tako je i u centralnohercegovačkom. U pitanju je tudica, germanizam (nem. Malter) ili prema tal. meltazza. Isti lik se javlja i u Lici (Skok, s.v. malta);

ni > nji: stòpanjica (u svim mjestima). I za ovaj primjer vrijedi konstatacija data za oguljine. Nije osobina ovoga govora da se sekvence *-li, ni-, le-, ne-* palatalizuju. Pojava sonanta *-nj-* u stopanjica može se dovoditi u vezu sa morfemom *-njica*. Riječ je, u liku stopanica, poznata i drugim našim govorima. Skok pretpostavlja da je u pitanju „balkansko-lat. *stapanus, zacijelo iliro-tračkog podrijetla” (Etimol. s.v. stopanin);

nc > njc: žumánjce (Stud, Vi, Gr, Rad, Koč);
stránjca, prema tome i: *stránjac* (Stud);

nska : njsk: stránjski (Tr, Stud);
neretvànjski (Tr);

nk > njk: čúnjka, prema tome i *čunjak* (Gor), ukoliko nije u pitanju tvorbeni morfem *-jak* (čun-jak); ali je ovdje i:

šúnjka (Ras, K. G, Koč);

snjak > šnjak: Ràšnjāk, prema tome i *Ràšānjka*, etnik od Rasno, tako i *Bòš-njāk*, pa i list-*lišnjāk* i sl.;

st > c: cábā/cáblo, càkā (u svim mjestima). U centralnohercegovačkom je *cablo* i *caklo*;

tsk > ck: bràčki, řvāčki, Řvāckā, Ľmockī, svjèckī: sviski (u [svim mjestima], *svječki* (u Grudama);

zl > žl: žlòb (u svim mjestima);

lvar > rvar: šārware (D. S, Ras). U pitanju je turcizam: *şalvar*;

suš > šuš: šūša, šūšit, šūšimo, ošūšilo se, šūšalōvke (Gor, K. G, Stud, Zv, Zvir, Treb, C G, Rad), pa i: *šūšāj* (Bi, Stud).

Isti glasovni proces imamo i u sintagmama, rečeničnom nizu, up.: *s é > š é : š éāčōm/n* (u svim mjestima);

s č > š č : š čīm, š čētōm/n (u svim mjestima);

s nj > š nj: š njōm (u svim mjestima); *š njīvē* (Stud, Vi);

s lj > š lj : š ljūdima (u svim mjestima);

z lj > ž lj : iž Ljùbuškōg (Hu, Rad, Stud);

kròž njive (u svim mjestima);

z d > ž d: iž dāvla (u svim mjestima): *kròž dubre* (Rad, Stud, Vaš, Čit), *iž dēneta* (Vi, Ljub.). Istina, u ovakvim slučajevima prostrujno *-ž-* može biti nešto palatalnije od istoga glasa u našem jezičkom standardu. Poput jekavskog *ž’*.

DISIMILACIJE

Disimilacioni procesi koji se dešavaju unutar jedne riječi, ili u govornom nizu, imaju, isto tako, težnju da uproste glasovne skupine. To se postiže na dva načina: 1) uprošćavanjem glasovnih skupina i 2) razvijanjem novih glasovnih elemenata i stvaranjem novih sugl. skupina. U našem govoru imamo ovakvo stanje:

1) Uprošćavaju se sugl. skupovi:

a) Na početku riječi:

bl > *b*: *bābōr* (blavor, Vi, Ras; v. Skok, *Etim*, s.v.);

gd > *d*: *di*, *diko*, ev. *de*, *deko* — u svim mjestima;

kr > *k*: *kōmpīr* (Izb, Gr);

gv > *g*: *gōžde* — u svim mjestima;

gōzden — u svim mjestima;

pt > *t*: *tīca* i sl. — u svim mjestima;

ps > *s*: *sōvat(i)-sūjū* — u svim mjestima, osim u Gorancima i Uzarićima gdje ima i: *psūjū*, *psēto*;

pš > *š*: *šēnica*, *šēničnō*/*šēnišnō* brašno — u svim mjestima;

pč > *č*: *čēla*, *čēle* — u svim mjestima;

tk > *k*: *kō*, *nīko* — u svim mjestima;

sl > *s*: *sūšāj*/*šūšāj* (Bi, Stud);

sv > *s*: *sīsvētī* (Ras);

vr > *r*: *rāpci* (Gr, up. u ch. govoru: *rēpci*, *rēbulja*);

kv > *k*: *kōčka*, *kōsā* — u svim mjestima.

Skupina *st*- obično se afrikatizuje u inicijalnom položaju u primjerima: *cākā*/*cāklo*, *cābā*/*cāblo*. *Staklo* se javlja u Studencima i Zvirovićima, a *stāblo* sam zabilježio u Zvirovićima i Izbičnom.

b) U sredini riječi:

dn > *n*: *pānē* (Zvir, Med, Po, Bi);

ds > *s*: *ōsinōć*, *pōstanār*, *ostūpili* — u svim mjestima;

kt > *t*: *dirētor* (Uz);

skv > *sk*: *brēska* (Bi, Tr, Rad);

vd > *d*: *Pētorodān* (Rad);

sl > *s*: *mīsim* (Bi, Stud, Med, Ras, Izb);

blāgosōv (D. S, Gor);

svr > *sr*: *srbī*, *srbili* ga dlani (D. S, G. Br, Rad);

st > *t*: *māsan* — u svim mjestima;

hc/kc > *ć*: *dřčēn* (Bi, Stud, Rad);

rj > *r*: *Jūrev*, *Jūrevdan* (Bi, Stud, Zvir, Tr, Izb), up. i: *Jūrjevo* (Vi, Zv);

pk > *k*: *klūko* (C. Grm);

tć > *ć*: *rādiću*, *mōliću*, *tkāću* — u svim mjestima;

tstv > stv: bogàstvo, gospòstvo, srèstvo — u svim mjestima;
tn > n: mēti, mētila (Čit);
tsk : sk : svàski (D. S);
tv > t: mrtàca (Čit, D. S, Rad).

c) Na kraju riječi:

st > s: mās-māsti, pōs-pōsta, plēs-plètem, šēs-šèstica — u svim mjestima;
zd > z: grōz-grōzda — u svim mjestima;
št > š: priš-prišta — u svim mjestima;
prēgrš-prēgršti, u Vitini: *prēgeš-prēgeši*.

Ovo je jedna od tipičnijih osobina zapadnohercegovačke govorne zone i zato iznenaduje konstatacija koju daje H. Kuna o toj osobini u govoru Zapadne Hercegovine. Ona o tome kaže sljedeće: „Za zapadnu Hercegovinu karakteristično je da ne poznaje otpadanje krajnjeg *t* u suglasničkim grupama -st, -zd, -št, -žd” (Sitović, 145). Ne znam na osnovu kojih podataka je donesen ovakav zaključak, ali je sigurno da on ne odražava govornu situaciju. Da Šitović ne zna za ovu pojavu, to se može razumjeti. Ali je teško reći da je to bila slika živog narodnog govora i u vrijeme kada je Šitović napuštao Ljubuški i Hercegovinu.

Ta je pojava obična i u sintagmatskim vezama: *ko o šālē* (Vi, Rad, Stud, Bi), *pekmez ò smokāvā* (Tr, Hu, D. S, Čit), *o šta nè smiš?* (Tr, K. Gr, Hu).

2) Razvijaju se novi glasovi:

a) Na početku riječi:

dl > gl: glito (Bi), u Tr: *odlito*;
br > pr: pràska (Bi, Tr);
mn > ml: mlōgo, mlōžit(i) — u svim mjestima, up. i: *sā mlōn* (Stud);
šlj > sl: slīva, slīvov (Iz);

b) U sredini:

nj > jn: izvajnā pūnica, izvajni strīc, dójni (Izb).

Izdvajanje palatalnog elementa iz sonanta *nj* poznato je i drugim hercegovačkim govorima;

tstv > jstv: bogàjstvo (Rad.);
onom- > olom- : òlomlāni — u svim mjestima;
čnj- > -tnj: pròlitnjī — u svim mjestima, iako ponegdje uz *pròlični/pròličnjī*;
-num > -lum: dūlum, dulumāža, lūmera — u svim mjestima;
mnj > mlj: sūmlja, sūmljāmo — u svim mjestima;
mn > vn: gūvno — u svim mjestima;
bn > vn: òvnōć (Tr, Vr, Čit, Rad);
mt > nt: pāntī, pāntljiv — u svim mjestima;
mk > nk: kīnka, sa mogućom nazalizacijom sonanta -r — u svim mjestima;
mš > nš: kònšija, konšluk — u svim mjestima;

U sintagmatskim vezama: *hoj li, nej li* (Lju, Vi).

Disimilacioni procesi ogledaju se i u primjerima: *glëat-glëāj* (Ra), *nëa* (Kočer-in) i *kùruz*, *kùruška* (Bi, Vr, Rad, Koč). Ali ovi primjeri mogu biti i nanos sa strane. Naime, sama činjenica da takve primjere imamo u mjestima koja su skoro u graničnom pojasu (Kočer-in, Vranić i Rasno) upućuje na zaključak da su te osobine mogle ovamo dospjeti iz susjednih govora Bosne. Pa i u Biograda i Radišiće ovamo su ih mogli donijeti oni koji počesto borave u Bosni — na radu i sl. A ove osobine su u nekim bosanskim govorima sasvim obične (v. kod mene u BHDZb. I, 248—250).

IZGOVOR ZVUČNIH SUGLASNIKA NA KRAJU RIJEČI

Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi nije u ovom govoru onako ugrožen kao što je to slučaj u centralnohercegovačkom govoru.

Ovdje imamo:

Čitluk:

brôd, drôb, bùbrig, jăstrëb, mèdvid, grôb, plüg, snig, nôž, želud;

pored:

kokùrus, ôbras, nôž^s;

Međugorje:

bôg, drûg, glôg, lûg, mlâd, nápad, prăg, snig, šlăg, zûb;

pored:

nîkat, dûk;

Trebižat:

bùbreg, grôz, grăd, drôb, jûg, jărăd, křmăd, ôtkad, vînogrăd, kùruz, zôb, žlôb;

pored:

nárot, národ^t, zôp;

Zvirici:

dûb, křmăd, mēd, mèdvid, pòriz, Răgûz, vôz;

pored:

vôs, nôš;

Zvirovići:

bùbreg, grăd, grôz, lîstopăd, lâž, kokùruz, lîtopăd, răž, zôb, žlîb;

pored:

drôp, jêš, křmăt, kokùrus, mèdvit, grôs, kôlovôs, prăk, mùž^s, jûk (vitar), zôp;

Polog:

kad gôd, hljêb, dô sêdmôg;

pored:

kukùrus, oddvut, ôvî mēd^t;

Biogradi:

dûb, grôb, grôz, lûg, kùruz, màksûz, želud;

pored:

grād';

Goranci:

bùbrig, drôb, dûb, gòlûb, grëb, dôb-dobi, jăstrëb, mèded, krîž, kokûruz, nôž, žèlud,

pored:

nôš, mûš;

Uzarići:

bùbrig, drâg, drûg, lûg, lâž, snîg, plûg, zûb,

pored:

prāk, vrāk;

Rasno:

bôg, lûg, nôž, mēd, tēlād, rásod, kûruz, národ, präg, pràdid, tēljig,

pored:

lûg^k, òbras, stûb^p, käd', sūd';

Gornja Britvica:

dûb, drôb, bùbrig, käd, nemam käd, snîg, pŕvôg,

pored:

nîkut, dúp, sät mi lipo reci, zûp;

Dobro Selo:

gâz, kòpilād, národ, snîg, rāž,

pored:

bók, grôs, prāk — na pragu, nôš, krîš, rāš, zûp;

Studenci:

dûb, gòlûb, kukûruz, lûg, kŕmād, rāž, zôb,

poréd:

gròb^p;

Izbično:

dîd, gòlûb, grëb, gròb, glād, čēljād, lâž, mēd, mèdvid, lûg, präg, pràdid, òžeg, pòvrāz, pòriz, jăstrëb, snîg, pàstorčād, šùkundid, žîvād,

pored:

národ', žlîb^p, òžek, kokûrus;

Grude:

čēljād, lîb, lâž, dîd, kŕmād, mèdvid, gròb, nôž, mlād, präg, pràsād, snîg, spûž, tûd, zûb,

pored:

brîg^k, krîž^š;

Vitina:

brîg, jûnād, stîd, žlîb, žēd,

pored:

bùbreg^k, drôb^p, gròb^p, grād', lûg^k, lâž^š, jăstrëb^p, nôž^š, zûb^p; hljèp, zûp;

Radišići:

brīg, kùruz, òtūd, odòvud, odàtud, òžeg, sřž, zûb, žlòb,

pored:

křmāt, rāš, zòp;

Kočerin:

bùbrig, čèljād, dúb, gròb, grèb, gròz, jēž, krīž, kòzlād, mèd, lèd, lùg, òblog, prāg, spūž, zīd, zûb, zòb, žlīb, kùruz, tèljig,

pored:

lùk-luga, òblog^k;

Vranić:

dīd, gòlūb, jēž, křmād, kùruz, jūg, priklad, pràdid, pùlčāz, paradāiz, šljeg, rāž, zīd,

pored:

jēš;

Crveni Grm:

bùbrig, iz Ljùbuškòg, vrāg, zīd,

pored:

nārod^t, nòž^s;

Bijača:

bròd, drāg, drūg, čèljād, grād, nārod, prāg, snīg, vrāg,

pored:

mlād^t, rāž^s, sūd^t.

Ja sam o obezvučavanju zvučnih suglasnika na kraju govornog takta pisao u nekoliko navrata (isp. *Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi u srpskohrv. jeziku*, Zbornik za filologiju i lingv. IV—V, 1961/62, str. 235—245, kao i u radu o i-šćak. govorima Zapadne Bosne, BHDZb. I, 253—257). Ovdje mi ostaje samo da konstatujem da naš govor nije podložan ovoj promjeni. Navedeni primjeri to lijepo ilustruju. A kada se to prenese na kartu, dobije se slika rasprostranjenosti ove pojave u zapadnohercegovačkoj ikavštini. Vrijedno je istaći da ova pojava nije svojstvena ni govoru Imotske krajine i Bekije. Prema Šimundiću, za obezvučavanje samo znaju Mrnjavci (Lovreč!, na karti Lovreč) „kojega stanovništvo spada među starinačkije”, a tu se govori: *bok, dit, dup, duk, klateš, luk, pras, zir*” (op. cit. 80). Tu se, čak, javlja obezvučavanje i u paradigmi, up.: *bilik-biliki/bilici, brik-brika, pod brikon* (isto), što znači da je i tu desonorizacija poznata. U našem govoru nisam naišao na primjere tipa *brik-brika, brikom*. Tamo je, naime, još uvijek postojan odnos-obezvučavanje samo na apsolutnom kraju riječi, dakle: *brig-briga* ili *brik-briga, narod-naroda* ili *narod'-naroda, narot-naroda*. Za pojavu potpune desonorizacije, kakvu bilježi, makar i sporadično, Šimundić, ne zna ni centralnohercegovački govorni tip u kome je ova pojava naročito izražena.

U govornom nizu, sasvim razumljivo, i ovdje se vrši asimilacija po zvučnosti kao i u drugim našim govorima. Tu je, dakle: *iz grāda* ali: *is sèla, pòd dūbom*, ali: *pòt kućòm*. Naravno, govorni ritam i tu može da otkloni obezvučavanje i da zvučni suglasnik sadrži tu svoju komponentu i ispred bezvučnog sugl.: *iz kùće donesi, bōg* te ubija i sl.

Izgovor skupine *-jr* u riječima orijentalnog porijekla ide u grupu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata u ovom govoru. Tako je i u drugim govorima Hercegovine, a i van njenih granica. Znači i ovdje u govoru Hrvata imamo: *būrum*, *bārjāk*, *bārjam*. U govoru Muslimana izvorne sekvence ostaju neizmijenjene: *bājram*, *bājrāk*, *būjrum*.

Prema običnijem *fildžān/vildžān* u Čitluku sam bilježio: *vildžān*, u *vildžānu*.

Glagol mrijestiti, po pravilu, ovdje glasi: *mistri(i)* : *mīstri se riba* (isp. o tome u poglavlju o refleksima -ē).

Skupina *žrv* — može da pretrpi i metatezu i da glasi: *žvr-* : *žvīnj*, *žvīnji* (Izb).

Na cijelom području je: *pāuza*, *pōtpauzōm/n*. Naravno, u govoru Muslimana ne dolazi ni do gubljenja foneme *-h* ni do metateze. Tu je, znači, *pāzuha*, *pōtpazuhōm*.

Skupina *-pš-* može da asimilacionim procesom (asimilacija po načinu tvorbe) da *vš* i da, zatim, pretrpi metatezu — *šv*: *lišvi*, *nājlišvi* (Bi, Vr).

Prema izvornom *arpadžik* ovdje se javlja i *rapadžik*, *raspadžik*, *repadžik* (Gor, Koč).

Tèsvija (C. G) stoji prema običnijem *tepsija/tevsija*; izvorno je: *tepsi* (turc.).

Inače, u riječima stranog porijekla metateza je česta pojava, i u ovom govoru, pored ranije navedenih primjera *vildžan* i *tèsvija* (Zv) imamo i: *kalàura* (Vaš, Or), *nēverōzan* (Or).

Pored izvornog *tarhana* (Ljub), javlja se i: *trahàna* (Ljub, Vi), *taràna* (ostala mjesta).

SEKUNDARNI SUGLASNICI

Mogu se razlikovati nekoliko skupine primjera sa sekundarnim suglasnicima. Tu imamo, prvo, pojavu sonanata *-v-* i *-j-* umjesto iščezlog zadnjonepčanog konstriktiva *-h-*. To su primjeri kao: *uvo*, *duvan*, *stavor*, *uvolaža*, *vrv-vrva*, odnosno: *mija-mijovi-mij*, *strija*, *maćija*. Zatim imamo pojavu sonanta *-j-* u intervokalnom položaju, kao u primjerima: *bija*, *radija*; *žeja*, *počeja*; *čuja*; *stejana*, odnosno: *avijon*, *kamijon*, *radijon*. Istog porijekla, mada se ne javlja u istim okolnostima, je i pojava sonanta *-j* u primjerima kao: *ti i jon*, *ti i jona*, *sad i jonda/junda*, *sad i jope(t)*, *i jevo* i sl. Ovo su opšte pojave. Javljaju se na cijelom ovom području. Naravno, i šire od njegovih granica. Poseban tretman imaju sekundarni suglasnici u tudicama, riječima stranog porijekla, kao što su primjeri: *Dalmancija*; *avuto*, *januvar*, *februvar*, *bronzvin* sa, takođe, širim arealom od granica našega govora. To su sve primjeri koje sretamo i u drugim govorima i za koje su ranije data objašnjenja: ili su u pitanju opštegovorne težnje da se ukloni zijev (*bia* = *bija*, *ti i ona* = *ti i jona* i sl.), ili su u pitanju analoška uopštavanja (*vrv* : *vrva* i sl.).

Od pojedinačnih primjera ukazujem na sljedeće:

j: *svòjsve* (Gor). Tu je: *sveosve* > *svejosve* > *svojsve*;

l: *ùlīc(i)-ùlīdēn* (i *ùnīc(i)-ùnīdēn*) javljaju se, skoro naporedo. U pitanju su stariji tvorbeni odnosi: *ulīci*: *uljeći*; *unići* : *uniti* < *vñiti*;

v: *izvut(i)*, *izvujēn*, *izvuja* (Gor, Izb). Možda prema *izvući*;

javùknut-jàvuknēn (Med). Intervokalni položaj kao u *auto*, *uo*;

žāvovac (Koč, Izb). Od *žalac*, što poslije fonetskih izmjena daje, u zavisnim padežima, *žaaca* > *žāca*. Da bi se izbjegla takva deformacija, javlja se intervokalno -v-, i uz to cijeli slog -vo- (Skok navodi sa Kosova *žac*);

vòdālēn/a (Med, K. Gr, Izb, Vr). U pitanju je priloška sintagma: *evo ovdale/n* > *evovdale/n* > *vovdalen* > *vodalen*;

vāda „malo zemlje između dvije rijeke” = *āda* (tur.: *ada*). Sekundarno v- na početku riječi moglo se javiti u prijedložkoj sintagmi: *u adu* = *u vadu*, pa odatle i: *vada*;

n: *vòlinskā kòla* (Bi, Zvir). U pitanju je zamjena tvorbenih morfema: *volovska* : *volinska*;

mñjāučē : *mjàučē*. Može biti i onomatopejskog porijekla;

zēnzajū, riječ pripada šatrovačkom leksikonu. Mogla je u ovaj govor ući u tom fonetskom liku;

kafēndisat(i). Preuzeta u tom liku iz drugih govora. Škaljić daje uz *eglenisati* i *eglendisati*. Taj odnos se mogao uopštiti i u našem glagolu: *kafenisati* i *kafendisati*;

māloprīn, uopštava se sekundarno -n inače svojstveno priloškim riječima: *odman*, *sadan*, *tadan* i sl.;

ljūdman, *ušiman*, *ščeriman*, *sēliman*. To je posljedica neustaljenih oblika u množinskim padežima, pa se prema mogućim odnosima *ušima* i *ušim* javilo i sekundarno *ušimam/ušiman*;

r: *drždēnjāk* (Bi, Vi, Ras, Koč, D. S, Stud, Zv);

droždēnjāk (Čit),

draždēnjāk (D. S).

Riječ je poodavno izgubila glasovno-semantičku vezu sa imenicom *dažd*. Ta leksema ne postoji na ovom području, a za zoonim *daždenjak* se drži da je „sveta životinja; grijota ga je ubiti” jer pada „iz neba” i kao takav različito se imenuje. Za nas je bitno da skupina -žd- ostaje uvijek neizmijenjena;

zdrīt(i), *zdrījat(i)*, *zdrījū*, *zdrījajū*; *zdrāk*; *zdrāka*, to su opšte pojave. Sekvenca *zr-* u inicijalnoj poziciji uklanja se razvitkom zvučnog ploziva. I tu pojavu sretamo i van granica ovoga govora (v. kod Skoka s.v.);

ljuštri se (Čit);

pārcōv. I u našim rječnicima se ovaj zoonim javlja sa i bez *r* (Vuk, RJA, Matičin);

brez-. Oblik poznat mnogim našim narodnim govorima. To vrijedi i za oblik *prez-* *brezobrazan/prezobrazan*; *brez ikoga/prez ikoga*. Tako i: *brezbeli*;

bičvāl̥j (K. Gr). U pitanju je ogrtač od vune. U ostalim krajevima Hercegovine ta riječ glasi *bičalj*. U osnovi je *bič* „iz balkanskog pastirskog latiniteta” (Skok, Etimol. s.v. *bič*) i naš tvorbeni morfem -*alj*. U Matičinom rječniku imamo: *bičalj*,

upućuje se na *bičalje*. Primjer koji se daje uz *bičalj* ne bi morao da označava „držak od biča” u rečenici: Odbacio (je) . . . grubi čobanski *bičalj*. Moguće je da tu imamo značenje: *čobanska kabanica od grube vune, gunj*. To značenje ova imenica ima u Hercegovini, i kao *bičalj* i kao *bičvalj*. Sekundarno -v-, u *bičvalj* moglo se javiti kontaminacijom oblika *bičalj* i *bičve* (za *bičve* v. kod Skoka, s.v.);

s: *raspàdžik* (D. S). U osnovi je tur. *arpaçik*. Poslije metateze inicijalne skupine *ar > ra* javilo se i sek. s.

POJEDINAČNE PROMJENE/ZAMJENE SUGLASNIKA

U nekim sučajevima javljaju se i pojedinačne zamjene suglasnika. Istina, i te promjene, u krajnjoj analizi, mogu počivati na asimilacionim ili disimilacionim uzročnicima, ali tu mogu biti u pitanju i različiti analoški podsticaji. Tako imamo:

Mj. *č > k*: *ðbrūk* (Rad);

d > j: *jačèrma* (na cijelom području). U pitanju je turcizam: *geçirme*. Teško bi se tu mogao ogledati čakavski uticaj i zamjena štok. *d* sa *j*. Prije će biti u pitanju leksema primljena u tom fonetskom liku;

r > n: *liðdrofōn* (Med). Novija riječ sa mogućom zamjenom finalnog -or sa -on, kao u *mikrofon*, *gramafon* i sl.;

n > nj: *stránjac* (Gr). Može biti u pitanju zamjena cijele morfeme *nac* sa *njac*. U *sarànjak*, takode, imamo *nj* mj. *n*, to je turcizam.

Odnos *sm : cm* u *cmilje*; *zd : zg* u *brazga*, *brazgat(i)*, ima širu areu (v. kod Skoka s.v. *brazda* i *smilj*). U ovakvim primjerima mogu se ogledati i asimilaciono-disimilacioni procesi;

n : nj : *drīnj* (Vr), prema *drīnjine* (Ras);

brōnzīr-bronzīra (Koč). Uopšten morfem -ir prema običnijem -in;

meslidan (Koč). U pitanju je turcizam: *feslegen*, grč. *vasilikon*. U drugim mjestima se javlja i: *pasliðžan*. Inicijalno *f-* moglo se različito primati;

ùloža (Koč): *ùholada* (Vi) odražava različite načine tvorbe (up. *uholaža*, *uvolež*, *uholača*, *uvolača*, Skok, s.v.);

žāka, prema standardnom *džak*, javlja se na cijelom području. U pitanju je hungarizam (*zsak*, Maretić, *Gramatika*, 1931, str. 80);

tūnja (dunja, u ch. *fūnja*). Skok navodi taj oblik iz Šibenika, zaleda senjskog i govora Bunjevaca (Etimol. s.v.);

serčāda (Izb) stoji prema običnijem *serdžada*. Izvorni lik je: *seccade* u tur. prema *saggada* u ar. Naš primjer bi se mogao dovoditi u vezu sa jezikom davaocem;

bājam, kako je i u centralnohercegovačkom, stoji prema standardnom *badem*. U pitanju je turc.: *badem*, prema kome stoji perz. *badam*. Biće da je ovakav oblik i primljen;

tarāca (Stud, Treb, Rad) — prema tal. *terrazza*;

Brōtnjāk (Čit, Treb), stoji prema *Brotnjo*. Ranije je bio u upotrebi toponim *Bròčno*, prema njemu je i etnik: *Broćánac*.

DISTRIBUCIJA SUGLASNIKA

Izneseni materijal pokazuje da je distribucija suglasnika u ovome govoru znatno ograničena na početku i kraju riječi. Tako se na početku riječi mogu javiti samo ovi sugl. skupovi:

1.

a) ploziv + sonant:

<i>bl</i> -(<i>bläto</i>)	: <i>pl</i> -(<i>pläč</i>);
<i>br</i> -(<i>brät</i>)	: <i>pr</i> -(<i>prävo</i>);
<i>dl</i> -(<i>dlän</i>)	: <i>tl</i> -(<i>tlö</i>);
<i>dn</i> -(<i>dnö</i>)	: <i>tn</i> -(<i>Ø</i>);
<i>dm</i> - —	: <i>tm</i> -(<i>tmína</i> ?);
<i>dr</i> -(<i>dräg</i>)	: <i>tr</i> -(<i>träg</i>);
<i>gl</i> -(<i>gläd</i>)	: <i>kl</i> -(<i>kläs</i>);
<i>gm</i> -(<i>gmžē</i>)	: <i>km</i> -(<i>kmēt</i>);
<i>gn</i> -(<i>gníla</i>)	: <i>kn</i> -(<i>knēz</i>);
<i>gnj</i> -(<i>gnjízdo</i>)	: <i>knj</i> -(<i>knjīga</i>);
<i>gr</i> -(<i>grána</i>)	: <i>kr</i> -(<i>krāj</i>);
<i>gv</i> -(<i>gvöžde/göžde</i>)	: <i>kv</i> -(<i>kvār</i>);

bj-(*bielina*, *bjūvat(i)*) — sa jasnim ograničenjima — teritorijalnim i nacionalnim);
pj-(*pjāno-pjēsma*, *pjūvat(i)*) — ista ograničenja);
blj-(*bljūvali*) : *plj*-(*pljūvali*);

b) ploziv + ploziv:

Od svih mogućih kombinacija u kojima bi dva ploviva činila inicijalnu glasovnu skupinu ovaj govor zna samo za vezu *tk* (*tkati-tkaju*). Ostale skupine su uprošćene:

<i>bd</i> (<i>bditi</i> , nisam zabilježio):	<i>pt</i> -(<i>ptica</i> > <i>tica</i>);
<i>gd</i> -(<i>gdi</i> → <i>dī</i>)	: <i>kt</i> —;
<i>dg</i> - —	: <i>tk</i> -(<i>tko-ko</i> , ali: <i>tkala-tkale</i>);

c) ploziv + strujni:

I ova skupina se uprošćava:

<i>bz</i> —	: <i>ps</i> -(<i>pseto</i> , <i>psuju</i> → <i>seto</i> , <i>suju</i>);
<i>bž</i> —	: <i>pš</i> -(<i>pšenica</i> → <i>šenica</i>);
<i>gz</i> —	: <i>ks</i> —;

d) ploziv + afrikata

<i>gd</i> —	: <i>kć</i> -(<i>kći/kćer</i> , ovdje: <i>ščēr/ščī</i>);
<i>bdž</i> —	: <i>pč</i> -(<i>pčēla</i> , i tu: <i>čēla</i>);

2.

a) strujni + sonant:

<i>sl</i> -(<i>slāto</i>)	: <i>sl</i> -(<i>slāma</i>);	<i>žl</i> -(<i>žlōb</i>)	: <i>šl</i> -(<i>šlīz</i>);
<i>slj</i> -	: <i>slj</i> -(<i>sljūštīlī</i>);	<i>žlj</i> -	: <i>šlj</i> -(<i>šljūk</i>);
<i>sj</i> -(<i>sjāpī</i>)	: <i>sj</i> -(<i>sjāj</i>);	<i>žj</i> -	: <i>šj</i> -(<i>šjūk!</i>);
<i>sm</i> -(<i>smāj</i>)	: <i>sm</i> -(<i>smīt</i>);	<i>žm</i> -(<i>žmīri</i>)	: <i>šm</i> -(<i>šmīčē</i>);
<i>sn</i> -(<i>snā</i>)	: <i>sn</i> -(<i>snāga</i>);	<i>žn</i> -	: <i>šn</i> -(<i>šnīcla</i>);
<i>snj</i> -	: <i>snj</i> -(<i>Snjēžana</i>);	<i>žnj</i> -(<i>žnjēli!</i>)	: <i>šnj</i> -(<i>šnjūr</i>);
<i>sr</i> -(<i>srīno</i>)	: <i>sr</i> -(<i>srīća</i>);	<i>žr</i> -(<i>žrūnji</i>)	: <i>šr</i> -(<i>šrāpnēl!</i>);
<i>sv</i> -(<i>svōno</i>)	: <i>sv</i> -(<i>svīt</i>);	<i>žv</i> -(<i>žvāčē</i>)	: <i>šv</i> -(<i>švrāka</i>).

U govoru Muslimana javljaju se sekv. *šjūk* : *šljūk* i *hl* (*hlād*), *hr* (*hrāna*), *hm* (*hmēlj/hmēj*), ev. *hw* (*hwāla* pored *fāla*). Pošto govor Hrvata ne čuva fonemu *h*, u njemu ne dolazi do stvaranja navedenih sugl. skupina.

b) strujni + ploziv:

<i>zb</i> -(<i>zbōrī</i>)	: <i>sp</i> -(<i>spōr</i>);	<i>žg</i> -(<i>žgōljav</i>)	: <i>šk</i> -(<i>škākljiv</i>);
<i>žb</i> -(<i>žbūn?</i>)	: <i>šp</i> -(<i>špīca</i>);	<i>žd</i> -(<i>ždrāl</i>)	: <i>št</i> -(<i>štēta</i>);
<i>zd</i> -(<i>zdrāv</i>)	: <i>st</i> -(<i>stānē</i>);	<i>zg</i> -(<i>zgrāda</i>)	: <i>sk</i> -(<i>skōtna</i>);

stīli; *ht*- ni u govoru Muslimana se ne javlja. I kod njih je *stīla*,

c) strujni + strujni:

Jedino se može javiti sekv. *sf* < *shv/sv*: *sfāti*, dakle, veza strujnog i prostrujnog bezvučnog *f*.

d) strujni + afrikata:

<i>ždž</i> —	: <i>šč</i> -(<i>ščēpalī</i>);
<i>žd</i> —	: <i>šč</i> -(<i>ščūćūrili se</i>);
— <i>sc</i> —	(<i>scēna?</i>).

3.

a) sonant + sonant:

<i>mj</i> -(<i>mjaūkalī</i>);	<i>vj</i> -(<i>vjēra!</i>);
<i>ml</i> -(<i>mlād</i>);	<i>vl</i> -(<i>vlāsi</i>);
<i>mn</i> -(<i>mnōgo</i> > <i>mlōgo</i>);	<i>vr</i> -(<i>vrīme</i>).
<i>mlj</i> -(<i>mljāskali</i>);	
<i>mr</i> -(<i>mrāk</i>);	

Skupina sastavljena od sonanta *r* i još nekog sonanta može se javiti samo ukoliko je *r* slogotvorno:

rv-(*Rvāti*);
rn-(*ṛndati*);
rm-(*ṛmpaliḥa*!);
rnj-(*ṛnjaga*);

b) *sonant* + *ploziv*:

Od svih mogućih kombinacija sa sonantom i plozivom na početku riječi ovdje su moguće samo ove skupine:

rg-(*Rgud*, toponim); : *ṛk*-(*rka*, turc.);
rb-(*ṛbat*) : *ṛp*-(*rpa*);
rd-(*ṛdali*) : *ṛt*-(*rt*!).

U govoru Muslimana i ove skupine prati pojava sekundarnog *-h*: *hṛbat*, *hṛpa*, *hṛt*.

c) *sonant* + *strujni*:

Od svih mogućih kombinacija sa sonantom i strujnim sugl. ovdje su moguće ove skupine:

rz-(*ṛzali*) : *rs*-(*ṛsuz*, turc.);
rž-(*ṛžē*) : *rš*-(*ṛšum*!);

d) *sonant* + *afrikata*:

Jedino su zabilježene ove skupine:

rd — (*ṛda*);
rč — (*ṛčē*);

u govoru Muslimana, i tu, sa sekundarnim *-h*: *hṛda*, *hṛčē*/*hṛcé*:

4.

a) *afrikata* + *afrikata*:

Nema potvrda za ovu gl. skupinu;

b) *afrikata* + *ploziv*:

Moguće je da se javi skupina *džb*- (*džbūn*), u govoru obrazovanih, iako i tu češće: *žbūn*;

c) *afrikata* + *sonant*:

Malo je potvrda i za ovu sugl. skupinu u inicijalnoj poziciji riječi:

čl- (*člān*)/*čl* — (*člān*);
čm — (*čmār*)/*čm*- (*čmār*); *cv* — (*cvīt*);
čv- (*čvōr*, *čvṛga*)/*čv*- (*čvōr*, *čvṛga*); *cr* — (*cṛta*);

d) *afrikata* + *strujni*:

Nema potvrda ni za ovu skupinu.

U sredini riječi grupisanje suglasnika je znatno bogatije nego što je to slučaj sa inicijalnim položajem. U toj poziciji se javljaju sve skupine koje se javljaju na početku riječi — prefiksacija obogaćuje tu poziciju, uz to sredina riječi podnosi i neke druge skupove, koji se ne javljaju na početku riječi. Ali, to se odmah može reći, ni ova pozicija ne nudi potvrda za sve moguće konsonatske kombinacije. Tako, recimo, u mom materijalu se nisu našle potvrde za skupine: *-tj-* (može se javiti otjerati, ali to nije ikavski lik ovoga glagola), *-pm-*, *-pv-*, *-gb-* (ima turcizam: *igbal* = sreća, ali se on danas javlja isključivo u govoru starijih Muslimana), *-kp-*, *-bž-*, *-gž-* (*-gd-*, *-gdž-*). Uz to, ovaj govor je lišen i svih mogućih veza sonanta *-j-* sa prethodnim suglasnikom koje proističu iz starijih veza *-ě-* (jata) i ovih suglasnika. Naime, jekavski govori su tu bogatiji za niz ovakvih skupina, kao: *bje*, *pje*, *snj*, *slj* i sl. Isto tako ovaj se govor razlikuje, prema mogućim sugl. skupinama, i od bosanskih ikavskih govora u kojima su izrazite redukcije vokala. To je, opet, razlog zašto u ovom govoru nema slogotvornih suglasnika. Tu se, upravo, u toj funkciji javlja samo sonant *r*.

Ima i u ovome govoru, i u ovome materijalu, i nekih skupina koje ne pripadaju domaćem glasovnom inventaru, tj. koje ne potiču iz domaćeg leksičkog fonda. Na takve primjere je ukazivano samo u onim slučajevima kada su takve riječi zaživjele u domaćem leksikonu i kada su postale sastavni dio rječničkog blaga šire zajednice.

1.

a) *ploziv + sonant*:

<i>-dj-(odjūrili)</i>	: <i>tj-</i> —;
<i>-bj-(òbjužilo)</i>	: <i>-pj-(opjanić)</i> ;
<i>-gj-(Ųgjēn, M.)</i>	: <i>-kj(ukjúčili, Musl.)</i> ;
<i>-dl-(pòdlanica)</i>	: <i>-tl-(mètla)</i> ;
<i>-gl-(pòglēd)</i>	: <i>-kl-(pròklēt)</i> ;
<i>-bl-(òblāčno)</i>	: <i>-pl-(òplakat)</i> ;
<i>-blj-(zòbljē)</i>	: <i>-plj-(snòplje)</i> ;
<i>-dlj-(pēdlja)</i>	: <i>-tlj-(pētlja)</i> ;
<i>-glj-(ūgljēn)</i>	: <i>-klj-(rākļje)</i> ;
<i>-bm-(òbmana)</i>	: <i>-pm</i> —;
<i>-dm-(nādmē)</i>	: <i>-tm-(òtmē)</i> ;
<i>-gm-(jāgma)</i>	: <i>-km-(òkmetit se)</i> ;
<i>-bn-(zbābna)</i>	: <i>-pn-(nāpnē)</i> ;
<i>-dn-(jādna)</i>	: <i>-tn-(srētna)</i> ;
<i>-gn-(prògna)</i>	: <i>-kn-(skòknī)</i> ;
<i>-bnj-(būbnjā)</i>	: <i>-pnj-(klápnja)</i> ;
<i>-dnj-(zādunjā)</i>	: <i>-tnj-(šētnja)</i> ;
<i>-gnj-(ògnja)</i>	: <i>-knj-(sūknja)</i> ;
<i>-br-(ùbra)</i>	: <i>-pr-(òpra)</i> ;
<i>-dr-(òdra)</i>	: <i>-tr-(òtra)</i> ;
<i>-gr-(ògrada)</i>	: <i>-kr-(ùkrāde)</i> ;

- bv-(òbveznica) : -pv- —;
 -dv-(òdvoje) : -tv-(otvòri);
 -gv-(Zàgvozđ) : -kv-(pòkvāri);

b) ploziv + ploziv:

- bd-(òbdān) : -pt-(lòpta);
 -bg-(òbgrlili) : -pk-(opkòlili);
 -db-(sùdba) : -tp-(otpùsti);
 -gb-(igbāl!) : -kp —;
 -dg-(odgònētāj) : -tk-(pòtika);
 -gd-(blāgdān) : -kt-(nòkti);

c) ploziv + strujni:

- bz-(òbzīr) : -ps-(òpsādnò);
 -bž — : -pš-(òpšij);
 -dz-(podzīdali) : -ts-(pòtstīne);
 -dž-(nadžīvili) : -tš-(nàtšumār);
 -gz-(bògzna) : -ks-(budibóksnama);
 -gž- — : -kš-(àkšam);

d) ploziv + afrikata:

I ova je skupina dosta ograničena:

- bdž-(tòbdžija) : -pč-(topčija);
 -gdž-(buregdžija) : -kč-(burekčija);
 -ddž-(inaddžija) : -tč-(inatčija);

svakako, moguće su, u govoru Muslimana, i alternacije: *gd*: *kč*; *bd*: *pč*: *buregdija*: *burekčija*; *inaddija*: *inatčija*; *tòbdija*: *tòpčija*;

uz:

- pc-(répca);
 -kc-(màkca, lùkca od makac, lukac);

2.

a) strujni + strujni:

Pošto se veze *z* — iz prefiksa i inicijalnog *s*- jednače po zvučnosti, to isto se dešava i sa vezom *-z* i *š*- (*rasici*, *raširi*), ostaje jedina skupina *-sf-* *ušfalili* i ev. *:-sh-* *-rashládili se* koje potvrđuju vezu dvaju strujnih sugl. u sredini riječi;

b) strujni + ploziv:

- zb-(pròzbori) : -sp-(òsperi);
 -žb-(ùžba) : -šp-(òšpice);
 -zd-(pòzdravi) : -st-(òstavi);

-žg-	: -šk- (uškòpili);
-žd- (màždi)	: -št- (pòštīj);
-zg- (màzga)	: -sk- (dàska);
	-ht (pihtìjalo, Musl.);
	-ft- (mùftija, Musl.);

c) *strujni + sonant*:

-zl- (pòzlilo)	: -sl- (màslo);
-zlj- (izljúbili/ižljúbili)	: -slj (pòslje!);
-zj- (ùzjaši)	: -sj- (òbasjāna);
-zm- (vřzmā se)	: -sm- (òsmi);
-zn- (kāzna)	: -sn- (krāsna);
-znj- (ùznjēt!)	: -snj (snjēško!);
-zr- (ùzrnila)	: -sr- (ùsričila se);
-zv- (pòzvāli)	: -sv- (osvānila);
-žl- (vřžle)	: -šl- (dòšla);
-žlj- (làžljivac)	: -šlj- (kàšlja);
-žj- (vràžji)	: -šj (nūšji);
-žm- (zažmíri)	: -šm- (išmrčē);
-žn (dúžni)	: -šn- (brāšno);
-žnj- (pòžnjeli!)	: -šnj- (kàšnjē, lāšnjē);
-žr- —	: -šr- (zašráfi!);
-žv- (gūžva)	: -šv- (lřšvi).

Tako i: *nāhlada, sàhrana, almedija, pòhvatali* — u govoru Muslimana;

d) *strujni + afrikata*:

-ždž- (iždžikljā)	: -šč (iščerùpali);
-žd- (iždikljā)	: -šč (čišći);
	: -sc- (kosca);

3.

a) *sonant + sonant*:

-jl- (pònajlāk = polako)	-lj- —;
-jm- (pójma)	-lm- (dòhma);
-ilj- (nājljučī)	-lj- —;
-jn- (dójnjī)	-ln- (stālnā);
-jj- (nājjjačī)	-lnj- —;
-jr- (bùjrum)	-lr- —;
-jv- (hājvān)	-lv- (hàlva àlva);
-nj- (mjāučē)	-nj- (injèkcija!);
-ml- (òmladina)	

- <i>nn-</i> (<i>zímnica</i>)	- <i>nm-</i> —;
- <i>nnj-</i> (<i>súnnja</i>)	- <i>nlj-</i> —;
- <i>mlj-</i> (<i>grmlje</i>)	- <i>nnj-</i> —;
- <i>mr-</i> (<i>úmrit</i>)	- <i>nr-</i> (<i>ũnra!</i>);
- <i>mv-</i> —	- <i>nv-</i> (<i>ĩnvāzija!</i>);
- <i>njj-</i> —	- <i>rj-</i> (<i>bàrjāk</i>);
- <i>njn-</i> (<i>kònjna!</i>)	- <i>rl-</i> (<i>órla</i>);
- <i>njlj-</i> —	- <i>rlj-</i> (<i>bùrljā, cǎljen</i>);
- <i>njm-</i> (<i>kònjma</i>)	- <i>rn-</i> (<i>cǎnā</i>);
- <i>njr-</i> —	- <i>rnj-</i> (<i>cǎnjā</i>);
	- <i>rv-</i> (<i>cǎven</i>);
- <i>njv-</i> (<i>konjvódac!</i>)	- <i>rm-</i> (<i>òrmār, Òrman</i>);
- <i>vj-</i> —	- <i>vr-</i> (<i>òvrjā</i>);
- <i>vl-</i> (<i>zàvlādā</i>)	- <i>vnj-</i> (<i>glàvnja</i>);
- <i>vlj-</i> (<i>zdrāvlje</i>)	
- <i>vm-</i> —	
- <i>vn-</i> (<i>glàvnī</i>);	

b) *sonant + strujni*:

- <i>jz-</i> (<i>njôjzi</i>)	: - <i>js-</i> (<i>najsiròviji</i>);
- <i>jž-</i> (<i>najžàlijē</i>)	: - <i>jš-</i> (<i>najšaliviji</i>);
- <i>lz-</i> —	: - <i>ls-</i> (<i>kòlskī</i>);
- <i>lž-</i> —	: - <i>lš-</i> —;
- <i>ljz-</i> —	: - <i>ljs-</i> (<i>zadovoljstvo</i>);
- <i>ljž-</i> —	: - <i>ljš-</i> (<i>pobòljšalo se</i>);
- <i>mz-</i> (<i>Hāmza</i>)	: - <i>ms-</i> (<i>òsamstō</i>);
- <i>mž-</i> —	: - <i>mš-</i> (<i>kòmšija</i>);
- <i>nž-</i> —	: - <i>nš-</i> (<i>kònšija</i>);
- <i>njž-</i> —	: - <i>njš-</i> —;
- <i>njz-</i> —	: - <i>njs-</i> (<i>strānjskī</i>);
- <i>vz-</i> (<i>òvzir!</i>)	: - <i>vs-</i> (<i>òvsa</i>);
- <i>vž-</i> —	: - <i>vš-</i> (<i>òvšila</i>);
- <i>rz-</i> (<i>zàrzalo</i>)	: - <i>rs-</i> (<i>přsa</i>);
- <i>rž-</i> (<i>zàržē</i>)	: - <i>rš-</i> (<i>zàvrši</i>);
- <i>nz-</i> (<i>brònzīn</i>)	: - <i>ns-</i> (<i>òsanstō</i>);

c) *sonant + ploziv*:

- <i>jb-</i> (<i>gājba</i>)	: - <i>jp-</i> (<i>Lòjpur</i>);
- <i>jd-</i> (<i>hàjde àjde</i>)	: - <i>jt-</i> (<i>svòjta</i>);
- <i>jg-</i> (<i>Bājgorić</i>)	: - <i>jk-</i> (<i>mājka</i>);
- <i>lb-</i> (<i>mòlba</i>)	: - <i>lp-</i> (<i>colpa</i>);

-ld-(l̥lda)	: -lt(māлта);
-lg-(l̥lga)	: -lk-(bālkōn);
-lj̥b-(pāl̥jba)	: -lj̥p- —
-lj̥g- —	: -lj̥k-(bōlj̥ka);
-lj̥d-(hēlj̥da ēlj̥da)	: -lj̥t-(mēlj̥ta!);
-mb-(stāmbenī)	: -mp-(strāmpūtica);
-md-(Hāmdija)	: -mt-(pām̥ti);
-mg- —	: -mk-(mómka);
-nb-(stānbenī)	: -np-(strānpūtica);
-nd-(Hāndija)	: -nt-(kānta);
-ng-(zīnga)	: -nk-(cīgānka);
-nj̥b- —	: -nj̥p- —
-nj̥d-(Bānj̥dō)	: -nj̥t- —
-nj̥g- —	: -nj̥k-(mānj̥ka);
-rb-(bōrba)	: -rp-(kórpa);
-rd-(ūrda)	: -rt-(tōrta);
-rg-(būrgija)	: -rk-(čvórka);
-vb- —	: -vp- —;
-vd-(óvdi)	: -vt-(hēvtu ēvtu);
-vg-(kāvga)	: -vk-(čāvka);

d) *sonant + afrikata*:

-jdž-(dāj̥dža)	: -jč-(māj̥čin);
-jd-(naj̥dovolāstij̥i)	: -jč-(naj̥čutlj̥vij̥i);
	-jc-(nājc̥rnj̥i);
-ldž-(fildžān)	: -lč-(pāl̥čevī);
-ld-(fildān, M.)	: -lč-(bēl̥cim, M.);
	: -lc-(pāl̥ca);
-mdž-(kāmdžija)	: -mč-(hūmčica ūmčica);
-md-(kāmdija!)	: -mč-(zul̥umčār);
	: -mc-(Hūmca Ūmca);
-ndž-(kāndže)	: -nč-(kanč̥ēlo);
-nd-(Ānda)	: -nč-(Sārānca, Musl.);
	: -nc-(lōnci);
-nj̥dž- —	: -nj̥č-(kēnj̥čina);
-nj̥d-(k̥lnjdūrī se)	: -nj̥č-(kēnj̥čina, M.);
	: -nj̥c-(kēnj̥ca);
-lj̥dž- —	: -lj̥č-(Malò pōlj̥če);
-lj̥d- —	: -lj̥č-(mīlj̥ca);
	: -lj̥c-(mól̥jca);

-rdž-(kòvrdža)	: -rč-(stârče);
-rd-(zařdalo)	: -rč-(trčí, M.);
	: -rc-(stârca);
-vdž- —	: -vč-(òvčiji);
-vd-(òvde!)	: -vč-(òvčiji, M.);
	: -vc-(nòvca);

4.

a) afrikata + strujni:

-džž- —	-čš- —;
-džd- —	-šč-(ùšće);
	-cš- —;
-džz- —	-čc-(máčci);
-dz- —	-čs-(vòčstvo);
	-cs- —;

b) afrikata + ploziv:

-džb-(svidòdžba)	: -čp- —;
-džd-(sèdžda!)	: -čt-(ùčtiv);
-džg- —	: -čk-(măčka);
-dg- —	: -čk-(mũčka);
-db-(svidodba)	: -čp- —;
-dd-(sèdda)	: -čt-(ùčtiv, M.);
	-cp- —;
	-ct-(octa!);
	-ck-(kòčka);

c) afrikata + sonant :

-džj-(àdžjin!)	: -čj-(păčji);
-dj- —	: čj (păčji, M.);
	: cj (ũcjena!);
džl —	: -čl-(učláníja se);
dl —	: -čl-(ucláníja se, M.);
	: -cl-(šnìcla! cũcla);
džlj (kovřdžljav)	: -člj (mũčljivo);
dlj (kovřdljav)	: -člj-(mũčljivo);
	: -clj-(pronìcljiv!);
-džm-	: -čm-(săčma);

-dm-	: - <i>čm</i> -(<i>sàćma</i> , M.);
	: - <i>cm</i> -(<i>ucmékat</i>);
-džn-	: - <i>čn</i> -(<i>pòčnī</i>);
-dn-	: - <i>čn</i> -(<i>kūčnī</i>);
	: - <i>cn</i> -(<i>kūcmī</i>);
-džnj-	: - <i>čnj</i> -(<i>mūčnjāk</i> , <i>tūčnjava</i>);
-dnj-	: <i>čnj</i> (<i>tūčnjava</i> , Musl.);
	: <i>cnj</i> (<i>pūcnjjava</i>);
-džr-(<i>hidžra</i>)	: <i>čr</i> (<i>ičrām!</i>);
-dr-(<i>hidra</i>)	: <i>čr</i> (<i>Šúcro</i>);
	: - <i>cr</i> -(<i>òcṛnī</i>);
-džv-	: - <i>čv</i> -(<i>učvrstī</i>);
-dv-	: - <i>čv</i> -(<i>nāčve</i>);
	: - <i>cv</i> -(<i>ucvīlī</i>).

Kraj riječi je skoro lišen suglasničkih skupova. Ukoliko bi se tu i pojavila takva skupina, ona se, po pravilu, uprošćava. Tako imamo:

st > *t* (*mās*, *pōs*, *ūbos*; *pṛs*, *čvr̥s*);
št > *t* (*priš-prišta*, *prēgr̥š-prēgr̥šti/prēgreš-prēgēši*);
zd > *d* (*grōz-grōzda*).

Naravno, tudice i tu mogu da iskaču iz sisteme pa se javlja:

<i>nk</i> (<i>čīnk</i>);	<i>ns</i> (<i>āvāns</i>);
<i>ng</i> (<i>fénīng</i>);	<i>nt</i> (<i>stūdēnt</i>);
<i>rč</i> (<i>hārč</i>);	uz: <i>-jn</i> (<i>kòmbājn</i>);
<i>rz</i> (<i>fārz</i>).	<i>-jl</i> (<i>emàjl</i>).

Kao što primjeri pokazuju, i tu sugl. skupinu čini, po pravilu, jedan sonant i neki drugi: ploziv ili konstriktiv. To je i razumljivo. Sonant ovdje preuzima na sebe slogotvornu ulogu, ukoliko je to nužno. Svakako, u novije vrijeme bi se našle potvrde i za druge kombinacije, ali takvi primjeri, po pravilu, još nisu postali dio opšteg leksičkog fonda (kombajn, email).

Na osnovu date građe lako se zaključuje da su i u ovom govoru najrjeđe skupine sastavljene od ploziva i afrikata, dvaju sonanata, naročito ako je prvi iz skupine lateralno -*l*, a nisu obične ni skupine: -*mž*-, -*nž*-, -*ljz*-, *ljž* -*njš*-, -*ljp*-, -*ljg*-, -*njb*-, -*njp*-, -*mg*-, -*vb*-, -*vp*. Iz grupe afrikata + sonant nije se našla nijedna potvrda, a odsustvuju i skupine sastavljene iz jednog zvučnog afrikata i sonanata -*l*, *lj*, *n*, *m*, *nj*, *v*. Sve je ovo razumljivo. Takve skupine su, u većini slučajeva, strane i našem književnom jeziku. Narodni govori ih, pogotovo, ne podnose.

I svojom prozodijskom komponentom naš govor potvrđuje svoju pripadnost hercegovačkim govorima. To znači da je njegova osnovna akcenatska odlika—četroakcenatska sistema, sa jasno izraženim novoštokavskim ograničenjima. To, drugačije rečeno, znači da su i ovdje akcenti silazne intonacije vezani za inicijalni slog višesložnih riječi i da se akcenti uzlazne prirode ne mogu naći na ultimima.

Izuzetke od ovoga nalazimo ili u tudicama (*komāndant, televizija*), ili u složenicama (*nazlobŕz, ranorānijoc*) ili u uzvicima (*ahā, tamān*), odnosno krnjim oblicima (*dŕž se, dód vamo*).

Dakle, silazni akcenti i u našem govoru, van navedenih izuzetaka, vezani su za prvi slog akcentogene riječi: *māma, čāća, kūća, māmica, kūćica, kūćili se, mūčila se; pričā, kāžū, mlātīmo, brānīmo*; uzlazni akcenti mogu se javiti na svim slogovima osim na posljednjem, osim navedenih izuzetaka (*nōga, nōžica, nogētina, rūka; rukotvōrina, rukōdilo, brāda, brādonja, mašina, lokomotīva*).

U primjerima tipa: *dŕž ga, vrāt se* i ovdje imamo sačuvan dugouzlazni akcenat, iako je glagolski oblik jednosložan. Za to postoje dva objašnjenja: a) redukcija nije davnašnja. Izvršila se tu skoro, tako da se prozodija nije priklonila fonetici i b) enklitike koje slijede iza ovakvih gl. oblika čine akcenatsku cjelinu sa tim oblicima i tu ne mora ni da dolazi do mijenjanja prirode akcenata. Ovakvo stanje nalazimo u mnogim našim govorima, čak i onim koji čine najužu osnovicu našega standardnog jezika.

Dužine su postojane u našem govoru. Istina, ne i sve, ali, ipak, one čine sastavni dio ovdašnje akcentuacije (*vōdē, čītā, divōjka*, iako: *divojākā, ūčenikā*).

Prenošenje akcenata na proklitiku

Prenošenje je još uvijek živa pojava u našem govoru: kako staro (*nā vodu, nā glāvu, nā rūku*), tako i novo (*ōd brata, nā kuću, izā brata, priko kuće*).

Istina, nisu neobični ni primjeri sa neprenesenim akcentima silazne intonacije (*od snīga, do grāda, priko zīda*), što može biti i stilistički uslovljeno.

Od akcenatskih posebnosti ovoga govora ukazujem na sljedeće:

1. U Gpl imenica m.r. tipa *drug, grad* imamo i vukovski akcenat: *drugōvā, gradōvā, sinōvā*, prema ch. *drūgōvā, šinōvā, grādōvā*;

2. I u DILpl tih imenica, takode, imamo vukovski akcenat: *drugōvima, gradōvima, sinōvima*, prema ch. *drūgovima, grādovima, šinovima*.

Ovakve akcente nalazimo i u i-šća govorima Zapadne Bosne. To govori da su ih ti govori razvili samostalno, bez ikakvih uticaja sa strane. Jer, da se i toga podsjetimo, i i-šća govori Zapadne Bosne, kao i naš i-šta govor, nisu trpjeli uticaje svojih susjeda ijekavaca, ili su ti uticaji bili neznatni. U svakom slučaju nikako nisu bili presudni za razvitak akcentuacije. Akcentuacija ovih govora je plod vlastite evolucije. A što je ona podudarna sa našom klasičnom akcentuacijom, to je razumljivo. U pitanju su iskonski štokavski govori sa identičnim prozodijskim impulsima. Razlika je samo u vremenu realizacije pojedinih i prozodijskih i drugih razvojnih procesa.

3. Javiće se, istina rjeđe, i akcenti u glagola tipa: *imámo*, *želímo*. (U govoru s. Tuholj, Kladanj, ovakav akcenat je običan, iako ni taj govor nije trpio uticaje govora istočnoher. tipa).

4. U zamjeničkoj promjeni imamo akcenat: *měne*, *těbe*.

5. Sonant *r* u slogotvornoj službi čuva, uglavnom, svoje kvantitetske odlike, tj. ne skraćuje se kao što je česta pojava u ch. govoru (*cŕn*, *cína*).

6. Postoje i pojedinačna neslaganja u akcentima između ovoga govora i ch. govora up. *sùza-súzā* : *sūza-sūzā*, *mòmak-mòmka* : *mòmak-mómka*, *šāv-šáva* : *šāv-šáva*, *číst-čístā-čísto* : *číst-čístā-čísto*, *bôs-bòsa-bòso* : *bôs-bòsa-bòso*. Tu, dalje, imamo i *zènica* u ch. *zěnica*, *sànjā* ch. *sānjā*, *jětrva*, u ch. *jětrva*, *grēde-grēdam*, u ch. *grēde-grédama*/*grédama*, *čāda*, u ch. *čāda*. I ovdje, kao i u ch. je *némam-néma-némamo*. U Gpl od imenice *óvca* imamo: *òvācā*, u ch. samo *ovácā*. U radnom gl. pridjevu ovdje imamo i: *kòpāla*, *òrāla*, *iskāla*, u ch. *kòpala*, *òrala*, *iskala*. Ovdje sam bilježio i: *udāla se*, *udāta* (Koč) u ch. je samo: *ūdāla se*, *ūdāta*.

I ovo nekoliko akcenatskih osobina pokazuje da je zh. govor i u akcentuaciji slijedio svoj vlastiti put, tj. nije bio pod neposrednijim uticajem svoga susjeda iz Centralne Hercegovine; ili, tačnije, nije prihvatao njegova akcenatska rješenja.

Svakako, moguće je, pogotovo danas, da se u obje ove hercegovačke oblasti jave i drugačiji akcenti od onih koji su tu dati, tj. da se i u nekom mjestu sa zh. tla čuje akcenat koji je ovdje dat kao odlika ch. govora, i obrnuto. Danas, u doba vrlo jakih i intenzivnih preplitanja i govornih i drugih osobina, to ne bi trebalo da nas iznenaduje.

II. DIO

MORFOLOGIJA

RIJEČI SA DEKLINACIJOM

IMENICE

IMENICE MUŠKOGA RODA

Jednina

1. Nominativ

Da bi se mogle pratiti neke pojave u promjeni imenica, ovdje će se dati jedan broj imenica m.r., karakterističnih za cijelu ispitivanu oblast, a koje će svojim oblicima poslužiti za praćenje ovdašnje deklinacije. Naravno, da to i ovdje istaknem, u pitanju su hercegovački govori sa hercegovačkom fonetikom, a to znači da ovdje nema onakvih odstupanja od standarda za kakva znaju bosanski govori. Ukoliko neke imenice poznaju dvojake likove, i to će biti naznačeno:

àbdes(t), àber/hàber, ádet, àga, agàluk, àjluk, àjvān/hàjvān, àirsuz/hàirsuz, àmbār/hàmbār, àlāl/hàlāl, àstāl/hàstāl, astàluk/hastàluk, àvan/hàvan, àrār/hàrār; bàjam, bàgrēn/bàgrēm, bàk, basàmak, badžànak, bàdanj, bàbōr/blàvōr, bàden/bèdem, bèdel, bèlāj, bètōn, bìdōn, bìljac, bìk, bìčāl, bìljeg, bìlānjac, bìlznac, bōj/sprāt, brōd, brōnzīn/brōnzīr, brīg, brātić, brāt, brūs, brōdić, bùbrig/bùbreg, brīs(t);

cār, càkā, cábā, cāv, cvāt, cèler, crnògrab, cìnostrīg;

čāvā, čāgalj/čāgaj, čāj/čāj, čòban/čòban, čòrap, čèkić, čvórak, čòvik, čùvāl, čùdāk; cēnār, cìlim, cìlit, cōšak, cùmez;

dān, dār, dāmar, dèrne, dēnjak, dēmīr, dēmet, dīm, dīmīnjak, dlān, daždēnjāk, dīd, dīvēr, drīn/drīnj, drōs(d), dīvān/dūhān, dīvār, dībāč, dīv/dūh/dū, dúb, drždēnjāk;

džām/dām, džāndār, džēmpēr, džūdžan, džīn;

dāvā, dōn, dēvdīr, dūbar/dūbre;

fēs, fēnjer, fīldžān/fīldān, fīlānc, frātar;

gād, glād (Gsg i: glāda), gāvran, gōlūb, Gōžulj, gōst, gnjōj, grēb, grēdelj, grād,

grāb, gfm, grōz(d), gūšter/gūštar, gusak, gūndelj, gūnj, Grūdanin, grūnt;
grīh/grīj/grī,

hādija, hād, hājir, hairsuz, hāfiz, Hāsan, hāk, hāvan, Hēcegovac, hārār,
hlīb, hōšef, hīrsuz, Hūtovac,

jēcam/jēcam, jāstrēb, jāvōr, jārāc, jāram, jēž, jāsēn, jāzavac, jārān, jūnac, jaré-
bac, jānjac,

lānac, lāv, lākat, lēmeš, lēd, lōnac, lópov, lōvac, liv, līvāc, lītar, lūč, lūk, lūdāk,
lúpež,

ljūlj, ljiljan,

kājmak, kátīl, klīn, klīs, kēr, klīp, klānac, klās, kljūč, kōmād, kōlāč, kōtāč, kōlac,
kōzlac, kukūruz/kūruz, kīrmak, kvāsac, krāstavac, kukūrik, krēč, kōtā, kōrīn, knēz,
krōmpīr/kūmpīr,

māčak, majdōnos, mlādič, mētak, mēhlem/mēlem, mlīn, mlīnār, mīsec, mīsecār,
mīsnīk, mēdvid, mājstor, mīh|mīj, mīgīnj, mōs(t), mīrāv, mōljac, mūž, mūhur/mūur,

nāboj, nāpršnjāk, nālog, nālet, nāzeb, nāramak, nārod, nāplet, nāmet, nīmet,
nōž, nōkat, nōs,

ōbād, ōgranak, ōcū|ōcūv|ōcūn, ōrah|ōra|ōras, ōrašak, ōpanak, ōglāv, ōbraz|ōbras,
ōžic, ōžeg, ōbičāj, ōbrūč, ōvan, ōprēz, opōravac,

pālac, pātak, pīlāv, pīvac, pīsak, plās(t), plān, plāč, pānj, pākā, pōp, prādid,
přstēn, podglāvāč, prōsac, pōvodanin, pūrījāk, pūrīš(t), prāg, pīrmīč, pōtīljak, plōt,
pēlīn, pūt, pūtār, prōpūh|prōpūv, prāšak, pījatelj, pōsik, pōriz, pūrāč,

rād, raspušćenīk, rōdījāk, rudēnjāk, rāž, rōg, raspušćenjāk, rāk, raspādžik, rūčak,
rēbac/vrābac, rudēnjāk, rōj, rāsod, rōdāk,

sāč, sarānjsak/sarānsak, sādžāk/sādāk, sān, sēden, sřp, sīn, strīc, strūk, stāp,
strāh, stūp, svřdā, sřr, stāvōr, svītījāk, sāt|sāhat, svēcenīk, sīrcet, snōp, sōkō, slāvūj,
spūž, svītlac, sřšljēn, svītlac, sūmbul, svēkar, svētac,

škīp, štāp (ščāp), šīpak, šāv, šīljeg, šīglic, šlānjak, šljūnak, šljūk, šūt,
tānjir, tōr, tēmelj, tōkmak, tībuh|tībuv, tēljig, tēžāk, tūkac, trūt, trōšak, tūtōr,
tūrbān,

ūlog, ūlār, ūnuk, ūčkur, udōvac, ūštīpak, ūdūt,

vrāt, vřsnīk/vřšnjāk, vāricāk, vūk, vukōdlak, vīlanac/fīlanac, vīldžān/fīldān
vōdīr, vrāg, vīšek/fīšek,

zātījok, zīāk, zvīždūk (zvīždūk), zēc, zrāk, zējten, zelēmbāč, zvōnār, zūb,
zūbār,

žāndār, žāovac, žāc|žālac, žābac, žāhōr, ždribac, žřvanj, žēludac, žūlj, žlīb,
žumānjak.

Genitiv

Genitiv singulara u ovoj govornoj zoni ima opšteštokavsko obličko obilježje, ali se mogu javiti i neka neslaganja sa našim jezičkim standardom. Dakle, po pravilu je:

càra, cîra, dîda, lōma, nōsa; ràta, sàča, šàva; dāvla, mîja, pālca, stârca, brâka, mrâka; mómka, lónca, lóvca, kénjca, svéca, dičáka, gudína, Mostára, seljâka, šoféra; crvendáca, zemebáca,

pored *snà* (u većini mjesta), javlja se i *sàna* (Izb, Treb, C.G, Bi, Čit);
pored *psà*, ukoliko nije čuke, zabilježio sam i *pàsa* (Bi, Rad, Vaš).

Muška lična imena tipa *Ívo, Mého; Máte, Máše*, kao i prezimena tipa *Lózo, Pézo, Péco* imaju promjenu po obrascu imenica ž.r. na -a, dakle, u Gsg imamo: *Ívê, Méhê, Mátê, Mášê; Lózê, Pézê, Pécê*.

Od imenice glad zabilježio sam u Gsg i *glâda* (Zvir).

Vokativ

Ni u Vsg nema nekih posebnosti. Stanje je ovakvo:

a) *brâte, càre, dîde, dîvere, dōkture, lópove, làžove, mèdvide, prōfesûre/prōvisûre, sîne, svêkre, šarove, zête;*

b) *bêže, bōže, dičāče, kénjče, mágārče, křmče, mómče, púnče, pîvče, ôče, strîče, zêče;*

c) *dāvle, ôrle;*

d) *sîromāhu* (Lj, V), *grāhu* (Lj, V), *grāu;*

e) *cvîtu, mîšu, mrāvu, gúndelju, prîjateljju, sřšljenu, žûlju;*

f) *likāru, mlikāru, rîbāru, mlināru, žāndāru;*

g) *mlādiću, šîglicu, mómčiću, lónčiću;*

h) *lúpežu/lúpeže, vrāže/vrāgu;*

i) *Ėnesu* (Vaš), *Ėmālu, Ėsādu, Ābdulāhu* (Vi, Ljub.);

j) *Ibrāhime, Ėsade, Sūade, Stîpāne, Pètre, Šimîne;*

k) *Ívo, Pêro, Mújo, Húso;*

l) *dêdo, bâbo;*

lj) *Āndrija, Īlija, Ālija, Ševkija;*

m) *čāca, tàta, Húsa, Mûha, Nîka, Mārka;*

n) Nsg u službi Vsg običan je kod etnika tipa: *Mostárac, Trebínjac, Ljubušāk, Prozòrāk*. Tako i: *tetak, patak, gusak;*

inače je i od imenica toga tipa Vsg: *Trebižacâne, Ràšnjāne* — naravno, ako se Vsg od ovih imenica upotrebljava.

Instrumental

Između Isg u našem govoru i istoga oblika u sh. jezičkom standardu postoje dvije razlike: a) nejednaka je distribucija morfema -om i -em; b) prema bilabijalnom -m, kao morfološkim obilježjem Isg, u našem govoru, i ne rijetko, javlja se labiodentalni nazal -n (v. u Fonetici).

U zapadnohercegovačkoj govornoj zoni nalazimo ovakvo stanje oblika Isg:

a) *brāton/brātom, cvîton, dîdom, bùbrigom/bùbrigon, čibukon, čòvikon, čòbanom, dāvlon, lópovom, mómkon, mrākon, cřvon, ôrlon, nōkton, grāom, pútom/púton, dákon,*

nōsom, prātron, mèdvidom/mèdvidon, mrāvom/mrāvon, pòpom/pòpon, sātóm; sānom (Biog.); *sèpetom, sīnom/sīnon, sīrom/sīron, svèkrom/svèkron, sřšljenom/sřšljenon; sřšje-nom* (Vi), *pěščešom* (Vi); *šarðvom, šeširon, težákon, tēljigon, trāktoron, tōpon, tūtoron, ũstipkon, zīdom/zīdon, zārom, zórom, žāndaron/žāndarom, žlibon,*

b) *čekičon, mladícon, mūžon, spūžom, krèčon, kljúčon, sáčom/sáčon, nóžom/nóžon, pīrinčom/pīrinčon; pīrimičon, mīšom/mīšon,*

c) *čuváron, likárom, mlinārom, mājstoron/mājstorom, mornáron/mornárom, rībārom/rībaron, rudárom/rudáron,*

d) *òcom/òcon, zēcom, svécon/svécom, mīsēcom/mīsēcon, žèlucom/žèlucon, ždrīp-com/ždrīpcon,*

e) *gúndeljon; gúndejom* (Vi, Lju); *přijateljom/přijatelson; přijatejom* (Vi, Lju); *kònjon/kònjom, mrgínjom, žúljom, žřvnjom**.

Znatno manji broj potvrda nude oblici Isg sa morfemom *-em*:

a) *kònjem* (Bi), *gnòjem* (Vi), *žújem* (Vi), *cārem* (Vi), *pánjem* (Vi), *puráčem* (Bi), *kosiričen* (Zvir.), *kljúčen, nóžen* (Gr.),

puráčen (Bi), *sáčem, puráčen* (Ras), *kljúčen* (Zv, Zvir, Bi, Izb), *sáčem* (K.G), *gúnjem, kljúčem* (Izb).

Lokativ

Morfološki ovaj oblik ne pruža ništa što bi privuklo pažnju ispitivača, ali će se ovdje navesti nekoliko primjera i toga oblika zbog akcenta. Naime, počesto se tu javlja Vuk-Daničićev akcenat. Čak, znatno češće nego što je to slučaj sa centralnohercegovačkim govorom:

na trágu, na glásu, u grádu, po snígu, na brígu, po dávlu, na órlu (orahu, K.G); *po zúbu, u grádu, na cvítu, u svítu, u kuránu, na mejdánu, o vojníku, na ibríku* (Vi); *na zídu, na brígu, o slavíju, na órlu, u mráku, na vidíku, u bunáru* (Vaš); *na rudenjáku, u kanáhu, u zúbu, na plótu, po mðžgu, u govóru, po òbrazu* (Or).

Imenice tipa *šerbet, sirčet*, iz skupine naših turcizama, u Zapadnoj Hercegovini, kao, uostalom, i u drugim dijelovima Hercegovine, najčešće pripadaju imenicama muškoga roda, za razliku od i-šća govora Zapadne Bosne gdje su te imenice srednjega roda, sa morfološkim obilježjem *-e — eta*: *šerbe-šerbeta* (Škaljić ima: *šerbe* i *šerbet*, a samo: *sirće-eta*. U tur. je, prema Škaljiću: *šerbet*, ar. *šārbā*, a tur. je *sirka*, tako je i u persijskom. Ovaj lik, *sirke*, još živi u nekim bosanskim govorima). Hercegovачki govori su sve imenice ovoga tipa najčešće uklopili u naše imenice m. roda: dali im u Nsg obilježje tih imenica i, prema tome, njihovu paradigmu. Otuda: *sladak ti je ovi šerbet* i: *daj mi taj sirčet*.

Iz Crvenog Grma imam: *sirčet* i *sirće*, a iz Gruda *sirće*. Ovakvi likovi ove imenice (*sirće(t)*) zabilježeni su još u nekim hercegovačkim mjestima. Grada za be-ha dijalektološki atlas te oblike potvrđuje iz Kružnja (Podveležje), Odžaka i Zaloma (Nevesinje), Zurovića i Kule (Gacko). Ipak mi se čini da je osnovni lik ove imenice

* Oblici bez oznake mjesta svojstveni su svim posjećenim punktovima u zh. Ukoliko se daju dvojaki likovi, prvi je običniji od drugoga.

u Hercegovini sa plozivom *-t* na kraju u Nsg, tj. kao imenice m.r., a da su oblici bez te morfološke oznake, dakle: *sirće*, nanosi sa strane. I za Kružanj, i za Odžak, pa i za Kulu, moglo bi se reći da su taj oblik primili u Bosni, za vrijeme izгона stoke u te krajeve preko ljeta.

Muška lična imena

Muška lična imena u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni imaju, najčešće, ova morfološka obilježja: Ø, *-a*, *-o*, *-e*:

- a) *İvan, Marijān; Pētar; Ōsman, Jūsuf*,
- b) *Āndrija, Īlija; Hāmđija, Ālija*,
- c) *Mārko, Vīnko; Sālko, Ōsmo*,
- d) *Ānte, Māte, Jūre; Vráne*.

Jedino su muslimanska lična imena tipa *Salko, Osmo* iz grupe hipokorističnih (*Salīh-Salko, Osman-Osmo*).

Ni promjena ovih imena ne nudi ništa posebno, ništa što ne bi bilo poznato ostalim hercegovačkim govorima. To jest, imena tipa *Ānte, Māte* imaju promjenu imenica ž.r. na *-a*. Imena, hipokoristična, tipa *Ōsmo, Īvo* imaju, takođe, tu promjenu. Imena, pak, tipa *Vīnko, Mārko*, sa ovim prozodijskim obilježjem, tj. sa dugosilaznim akcentom u Nsg, imaju promjenu imenica m.r. na suglasnik: *Mārko-Mārka-Mārku*. Istina, u Crvenom Grmu sam dobio podatak, od tamošnje učiteljice, da tu ovakva muška lična imena znaju i za promjenu po obrascu imenica ž.r. na *-a*. Dakle, *eno Mārke, daj Mārki, vidija Mārku; daj Stānki, vidija Stānku*. Ovakva promjena muških ličnih imena ovoga tipa još ranije je konstatovana u nekim govorima Bosne (isp. kod mene u BHDZb. II, 119 i BHDZb. III, 97). Pošto ova osobina nije svojstvena drugim mjestima naše zone, moguće je da je to nanos iz susjedne Imotske krajine. Naime, još od ranije nam je poznato da u Imotskoj krajini imamo nejednaku promjenu ovakvih muških ličnih imena. Pored *Ānte-Ānte, Pére-Pérē* tu imamo i: *Marīnko-Marīnkē*, a *Miško-Miška i Miško-Miškē, Mīlēnko-Mīlēnka i Mīlēnko-Mīlēnkē*, tj. takva imena idu i „po muškoj i po ženskoj” promjeni (Šimundić, Imotski, 85). Naš govor ne zna za promjenu tipa *Đuro-Đúra, Jóvo-Jóva*, koja je tipična za istočnohercegovački govorni tip, ali poznata i u govoru Imotske krajine (Šimundić, op. cit.).

Množina

Nominativ

Osnovni problem oblika množine u ovim govorima jeste u kom odnosu stoje kraći i duži oblici, tj. kakav je odnos množinskih oblika koji proširuju svoju osnovu morfemama *-ov/-ev* i oblika koji ne znaju za takvo proširenje.

Za govor Imotske krajine i Bekije M. Šimundić konstatuje postojanje i oblika sa proširenjem osnove morfemom *-ov* „i to u manjem broju primjera, uglavnom jednosložnih i nekoliko dvosložnih” (op. cit. 87). Šimundić misli da je ta osobina, tj. čuvanje kraćih oblika u množini „jedna od najvažnijih morfoloških osobina toga govora po kojoj je istovjetan sa štok. sinjskim govorom, štokavsko-čakavskim

poljičkim i čak. govorima srednjodalmatinskih otoka". A postojanje dužih oblika u Bekiji tu se tumači uticajem „istočnijih hercegovačkih govora" (isto).

U ramskom govoru situacija je znatno drugačija. Istina, i tu dolazi do uopštavanja morfema *-ov* i iza palatalnih suglasnika, ali je zato širina zahvata oblika sa proširenjem osnove dosta velika. Čak i veća nego u nekim drugim govorima, pa i u hercegovačkim govorima (up.: žandarovi, mjesecovi, muškarcovi, Okuka, Rama, 87—88).

Brojni su primjeri, sa proširenjem osnove u Npl, koje nalazimo u govorima sjeverozapadne Bosne. Tamo nalazimo ne samo: *brkovi*, *bakovi*, *bubnjovi* i sl. nego i: *crvovi*, *danovi*, *kamenovi*, *loncovi*, *patkovi*, *člankovi* i sl. (materijal iz Upitnika za bh. dijalektološki atlas, v. BHDZb. V).

U našem govoru imamo ovakvo stanje:

a) Oblici bez proširenja osnove:

Goranci:

čâvli, *kljûci*, *lâkti*, *pâlc*, *pûti*, *vûci*, *zûbi*, *žûlji*;

Dobro Selo:

čâvali, *čâsi*, *ôrli* (= orasi), *pòsli*, *zûbi*;

Vitina:

lâkti, *mîši*, *ôrli*, *pòsti*, *sòkoli*, *vûci*;

Vranić:

čâvli, *dâvli*, *lâkti*, *mîši*, *pòsti*, *vûci*, *žûlji*;

Krehin Gradac:

dôci, *dâvli*, *čânki*, *kljûci*, *nôži*, *svîdli*, *vîtli*, *žîvnji*;

Kočerin:

dâvli, *kâbli*, *kôci*, *kljûci*, *mîši*, *nôži*, *pâlc*, *pîvci*, *pòsli*, *zûbi*, *žûlji*;

Izbično:

gûnji, *lâkti*, *mîlni*, *pòsli*, *svîdli*, *škîpi*;

Zvirići:

kôci, *mîlni*, *pòsti*, *rûcci*, *svîdli*;

Zvirovići:

kôci, *kljûci*, *kòtli*, *kâbli*, *mîši*, *nôži*, *pîski*, *rûcci*, *zûbi*, *žûlji*;

Crveni Grm:

kòtli, *mîši*, *nôži*, *pòsli*, *vûci*, *zûbi*;

Hardomilje:

mîlni, *mrâzi*, *mîši*, *zûbi*, *žûlji*;

Biograci:

dlâni, *čâvli*, *kòtli*, *kôci*, *ôrli*, *pòsli*, *pòsti*, *škîpi*;

Vašarovići:

dāvli, čāvli, kòtli, kôci, mīši, órli, pòsti, pòsli, svřdli, zūbi, žúlji;

Ljubuški:

dāvli, lākti, mīši, nóži, pòsli, zūbi;

Orahovlje:

čāvli, kôci, mīši, pòsli, svřdli, žúlji;

Humac:

kôci, kòtli, mīši, pòsli, pòsti, šípci, zūbi;

Radišići:

dāvli, kòtli, mīši, nòsi, órli, pòsli, žřvni, žúlji;

Studenci:

kljúči, kôci, pàuci, spúži, zūbi;

Miljkovići:

kljúči, nóži, pòsli, zūbi;

Trebižat:

čàiri, čāvli, gròši, kljúči, kôci, pòsti, pālci, svřdli, vūci, vrāzi, žřvni;

Čitluk:

kôci, kljúči, mīši, órli (= orasi), svřdli, vūci, šljúki, zūbi, žřvni, žúlji;

Uzarići:

kljúči, mīši, órli (= orasi), svřdli, vřtli, žúlji;

Grude:

břci, kôci, mīši, vřtli, zūbi, žúlji;

Lištica:

břci, kôci, mīši, nóži, pòsli, svřdli, vūci, zūbi, žúlji.

b) Oblici sa proširenjem osnove morfemima *-ov* ili *-ev*.

1. Proširenje osnove morfemom *-ov*:

Proširenje osnove ovim morfemom je znatno češće nego morfemom *-ev*. To će pokazati primjeri koji slijede:

Goranci:

drřgovi, grādovi, krājovi, kmětovi, pānjovi, plřgovi, šřnovi, šřrovi, stāpovi, štāpovi, zēcovi;

Rasno:

grěbovi, kljúnovi, krřvovi, křruzovi, mđstovi, nđsovi, órlovi (= orasi), pūtovi, šřnovi, stāpovi, strūkovi, svātovi, trřsovi, zēcovi, žřvnjovi;

Vranić:

dřverovi, dđlovi, grězdovi, jārcovi, jāstrebovi, jěžovi, lāktovi, mđstovi, mlřnovi, nđsovi, přpunovi, pūtovi, třmovi, trāpovi, šāvovi, žřvnjovi;

Grude:

ambārovi, cārovi, čadorovi, drūgovi, dlānovi, grāдови, jastrebovi, jēžovi, kūkovi, mōstovi, nōsovi, prištovi, prštenovi, stāpovi, svřdlovi, snōpovi, sřpovi, sáčovi, skēčovi, šišovi;

Kočerin:

ambārovi, būbnjovi, brīgovi, cvītovi, cvātovi, dlānovi, drūgovi, dūvarovi, dōnovi, grābovi, grāдови, grōbovi, grījovi, kātovi, křstovi, kōtlovi, krōvovi, krūvovi, jār-movi, jastrebovi, lāktovi, mlātovi, mrāzovi, nōsovi, nōžovi, órlovi, plāstovi, plō-tovi, rātovi, rōbovi, rúčkovi, sřpovi, stāpovi, svātovi, súdovi, škípovi, šišovi, vō-lovi, vrāgovi;

Biograci:

bākovi, bīkovi, būbnjovi, cvītovi, dlānovi, drūgovi, drōzdovi, džēpovi, grōmovi, kōtlovi, kūmovi, jastrebovi, lāktovi, mlīnovi, nōsovi, nōžovi, šāvovi, šālovi, vēsovi, vūkovi, ždrālovi;

Izbično:

ambārovi, ānovi, ātovi, bākovi, bānovi, bīkovi, būnārovi, cārovi, čadorovi, dlā-novi, drūgovi, drūmovi, džēpovi, káblov, kērovi, kōtlovi, kūmovi, jāsenovi, jā-strebovi, mōzgovi, nōsovi, pūtovi, sīnovi, snōpovi, sprātovi, sřpovi, sřšljenovi, vūkovi, žīrovi, žlíbovi, žřvujovi;

Zvirovići:

ambārovi, āpsovi, bākovi, bólovi, brīgovi, cvītovi, drūgovi, drūmovi, grāдови, grōbovi, jastrebovi, krōvovi, krūvovi, kūmovi, lāktovi, mrāmorovi, plūgovi, pō-stovi;

Zvirići:

ambārovi, brīgovi, dūvarovi, džēpovi, grāдови, grōbovi, klīnovi, klīpovi, kūmovi, mōstovi, pūtovi, sřšljenovi, trāčovi, zēcovi;

Crveni Grm:

bākovi, bōkovi, dūverovi, džēpovi, gřmovi, jārmovi, jāsenovi, nōsovi, órlovi, pō-povi, prāgovi, sōkolovi, šljúkovi, vūkovi, zīdovi;

Hardomilje:

grāдови, gúnjovi, krōvovi, krūvovi, lēšovi, ònovi, snīgovi, snōpovi, stāpovi, šā-vovi, šēfovi, šljúkovi, zīdovi;

Vitina:

cvītovi, dīdovi, dílovi, dūbovi, dūhovi, grābovi, grāдови, hānovi, hājrovi, mīhu-rov, pūhovi, snīgovi, svītovi, žlōbovi;

Dobro Selo:

dōnovi, džēpovi, nōsovi, pōpovi, rātovi, snōpovi, svātovi, šāvovi, zīdovi, žlíbovi;

Krehin Gradac:

bīkovi, čēpovi, dlānovi, drūmovi, dōnovi, džēpovi, grāдови, grōmovi, jastrebovi, jāblanovi, kljúčovi, kōlutovi, mūžovi, nōžovi, lāktovi, pāsovi, pōpovi, prāgovi, sáčovi, sōkolovi, snōpovi, štābovi, zēcovi, zūbovi, žlōbovi;

Čitluk:

āmbārovi, bikovi, bròdovi, būnārovi, cvītovi, čirovi, dōnovi, džēpovi, gādovi, grādovi, gròbovi, grūmenovi, jāblanovi, jāsenovi, mōstovi, mōzgovi, nuīževi, nōsovi, nōžovi, órlovi, òvnovi, sàčovi, sīnovi, snīgovi, snòpovi, tòpovi, trāpovi, zēcovi, žlòbovi;

Medugorje:

gālebovi, gòlubovi, jāstrebovi, kòtlovi, kljúčovi, nōžovi, snīgovi, snòpovi, svātovi, vūkovi;

Humac:

dīdovi, dīverovi, džēpovi, gādovi, klīnovi, kūmovi, lòmovi, pòpovi, sīnovi, stāpovi, stūbovi, šūmovi, tòpovi, zīdovi, zēcovi;

Radišići:

āmbārovi, brīstovi, dīdovi, džēpovi, grādovi, grūmenovi, jāblanovi, lāktovi, òvnovi, órlovi, prīstovi, snòpovi, štāpovi, vrískovi, vrātovi, vřvovi, vūkovi, žlòbovi;

Lištica:

drūgovi, klāsovi, kmětovi, kròvovi, kūmovi, kljūnovi, nōsovi, pòstovi, prāgovi, zēcovi;

Studenci:

bīkovi, blòkovi, brčkovi, cārovi, cvītovi, čirovi, dīdovi, dílovi, dīverovi, dūvarovi, dōnovi, džēpovi, grādovi, gròbovi, gròzdovi, jāstrebovi, krājovi, kljúčovi, lāktovi, mōstovi, mōzgovi, nōsovi, órlovi, parcòvi, plánovi, pòslovi, prāgovi, rātovi, sīnovi, svātovi, šāvovi, válovi, vòlovi, žákovi, ždrālovi;

Miljkovići:

djēverovi, dīdovi, dòlovi, dòmovi, nōsovi, plòtovi;

Trebižat:

bākovi, bikovi, bōgovi, búkovi, būnarovi, cārovi, čēpovi, dīdovi, dīverovi, džēpovi, klāsovi, kòtlovi, pòslovi, rātovi, sīnovi, snīgovi, šālovi, žglòbovi;

Uzarići:

drūgovi, dōnovi, džēpovi, grādovi, nōsovi, plòtovi, sīnovi, svītovi, vòlovi;

Ljubuški:

brīgovi, grādovi, gròzdovi, klāsovi, klípovi, kmětovi, kūmovi, mīšovi, nōžovi, snòpovi, sòkolovi, svātovi, stògovi, škípovi, šūmovi;

Bijača:

gòlubovi, kmětovi, plāmenovi, plòtovi, prāgovi, sīnovi, snīgovi, snòpovi, žákovi;

Grude:

cārovi, dīdovi, dīverovi, dílovi, gòlubovi, grādovi, kmětovi, mījovi, mīšovi, pútovi, rēpovi, vūkovi;

2. Sa morfemom -ev:

Broj potvrda sa proširenjem osnove morfemom -ev znatno je manji od onih sa morfemom -ov. Najčešće su u pitanju primjeri:

nōževi, očēvi, gúnjevi, slūčajevi, žūljevi, čirevi, bròjevi,

mada i ovi oblici mogu da se jave i sa morfemom -ov.

Iz Studenaca ima najviše potvrda za ovaj tip Npl: *žúljevi, kljúčevi, nóževi, zěčevi, mīševi, bībrijevi, stríčevi, jěževi, sáčevi* — što bi se moglo različito tumačiti. Ipak, tu se ne smije zapostaviti uticaj škole i našega standarda, a Studenci spadaju među bogata i napredna hercegovačka sela. Slično stanje nude nam i Biograci. I tu imamo: *kljúčevi, jěževi, cärevi, širevi, sáčevi, skěčevi, pútevi*. Svakako, Mostar ima, pogotovo danas, veliki uticaj i na govor ovih mjesta. Nije isključeno da se oblici sa morfemom *-ev* uopštavaju pod uticajem mostarskog govora. Uz to, kao važan činilac, ne treba zaboraviti ni povećani broj osoba sa srednjom pa i višom školskom spremom.

Od imenica koje u Nsg imaju *-in* oblici množine se tvore bez tog morfološkog obilježja: *Imoćanin-Imoćani, Trebižaćanin-Trebižaćani, Čitlućanin-Čitlućani, Blaćanin-Blaćani, Stóćanin-Stóćani, Lištićanin-Lištićani* i sl. Tako i: *grādanin-grāđani, ciganin-cigani, brđanin-brđani*.

Slično stanje nudi nam i pisana riječ Ljubušaka Lovre Šitovića. Istina, M. Šimundić, u osvrtu na jezik ovoga Ljubušaka, konstatuje sljedeće: „U suvremenom ljubuškom govoru podosta je jednosložnih i dvosložnih imenica kratke množine. U Šitovićovo vrijeme sigurno ih je bilo više, kako se to pokazuje u Pismi od pakla. Tako nom. jed. stanovitih imenica glasi: *štiti, sudi, nosi, plaći*. Iz kratkoga akuz. jed. zaključiti je da je takav i nominativ. To su: *vitre, lede, like, glade, lave*”. U akuzativu množine, opet, Šitović ima duže oblike: „snigove, komadove, dneve, gro-move, valove, skutove” (Mate Šimundić: Jezičke osobitosti „Pisme od pakla” Lovre Šitovića, ljubaznošću autora citirano prema neobjavljenom radu, str. 9—10).

U vezi sa ovom konstatacijom M. Šimundića vrijedno je reći sljedeće:

1. Savremeni ljubuški govor ne nudi ništa drugačiju sliku Npl imenica m.r. od zapadnohercegovačkog i šta govora u cjelini uzetog. A tamo je, kao i u samom Ljubuškom, broj kraćih oblika Npl imenica o kojima je riječ dosta ograničen. Teško je pretpostavljati, bez sigurnijih pokazatelja, kako je bilo ranije. Ja bih mogao reći, na osnovu onoga što je u svom govoru imala moja rahmetli majka — rođena i odrasla u Ljubuškom — da ni početkom ovoga vijeka nije bilo ništa drugačije.

2. Šitovićevi oblici: *plaći*, pogotovo Apl *vitre, lede, like, glade, lave* — mogu biti uslovljeni i potrebama stiha. Up.: Koya čini sve *vitre* puhati; Ona kupi sve svitovgne *Ledde*; Vodi na nas voiske i sve *ghlade, Lave, zmiye*, i ostale *jade*. Svi ti oblici ovdje odgovaraju potrebama deseteračkog stiha. Dakle, u pitanju je pjesnički manir a ne osobina govora.

3. Ako Šitovićevi oblici tipa: *vitre, lede* . . . upućuju na kraći oblik Npl ovih imenica, isti zaključak bi se mogao donijeti i za odnos između Apl i Npl imenica: *snigove, komadove* i sl. Mada ni tu nije isključena potreba stiha, up.: Pakmu s' kognma tilo razmakosce, *Komadove* oggnem saxegosce —.

U proznom tekstu, kada se obraća čitaocu i slušaocu, Šitović ima: *u grissih, u grihe, u vike, od grihov, carvi, ostavi grihe, u vike, na grihe, od grihov, nemili vragovi*. Dakle, ponavljaju se iste riječi: *vijek, grijeh*, tj. *vik, grih*, gdje Gpl, dva puta, ima duži oblik od imenice *grih*, iako su Apl i Lpl dati u kraćem obliku. Od imenice *vrag*, opet, Npl je dat sa proširenom osnovom.

I ovo pokazuje da ni u Šitovićovo vrijeme nije moralo biti znatno drugačije nego danas. Uz to, kraće oblike uslovljavala je ne samo potreba stiha, nego su ti oblici bili frekventni i u molitvama koje je učio i naučavao Šitović. Dakle, tu su se sastala dva momenta koji su uslovljavali upotrebu kraćih oblika: stih i jezik molitava.

U Zaostrogu imamo: *vrazi, popi, roge*. Gpl je tu uvijek na -a:

iljadu pušaka, dino ima puno škrapa i jametina, do prvi pivaca, na stotine vruga, oko greba, gradina, zidina i mostova, oko jametina i potočina, četrdeset godina, sto godina (Banović op. cit. 195—210).

Na osnovu iznesenog materijala o Npl imenica muškoga roda u našem govoru moglo bi se reći sljedeće:

a) kraći oblici Npl imenica tipa: *miš, nož, žulj, ključ* nisu nepoznati ovom govoru, ali nisu ni tako česti. Moguće je da njihova upotreba ima i stilske vrijednosti. Ja, nažalost, nisam mogao prilikom sakupljanja grade na terenu da pratim i tu govornu osobinu.

b) Oblici sa proširenjem osnove morfemom -ov, -ev su brojni. Naš govor, istina, ne pokazuje u ovoj osobini onakvo stanje kakvo nam se nudi u Rami (Okuka, op. cit.), ali se, tu, ne slaže ni sa situacijom koju nalazimo u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit.). Naš govor će i u ovoj osobini ići zajedno sa svojim jekavskim hercegovačkim susjedom.

c) Ja u ovoj osobini na području Zapadne Hercegovine ne bih tražio bilo kakve uticaje sa strane, nego bih i ovu osobinu posmatrao u sklopu cjelokupne strukture ovoga govora, tj. ja bih i tu gledao vlastitu osobinu ovoga govora. Distribucija dužih i kraćih oblika u narodnim govorima ne ide uvijek zajedno sa zaključcima gramatičara i proučavalaca jezika. Moguće je da pisana riječ slijedi takve kanone, ali živa narodna riječ — ne.

d) Mada je osobina nekih čakavskih govora (sjevernočakavskih) da u oblicima množine čuvaju neproširene osnove (up. u Novom: *časi, hlibi, vlasi*; u Istri: *gradi, voli, noži*, Belić, op. cit.); i u senjskom govoru se čuva „kratka množina i nastavak -i u nom. množ.: *brigi, brodi, čepi, dedi, gradi, kipi, kljini, ključi, miši, pragi, raki, šćapi, zidi, žepi*”, (M. Moguš: *Današnji senjski govor*, Senjski zbornik, II, Senj 1966, str. 62), za takve množinske oblike znaju i štokavski govori, čak i oni koji čine užu osnovicu sh. jezičkog standarda. Tako u pivskodrobnjačkom govoru imamo: *ključi, krši, klini, vrači, brci, džini, uz: rozi-rogov, vuci-vukovi* (Vuković, *Piva*, 52). U govoru Istočne Hercegovine zabilježeni su ovi kraći oblici: *bezi, čajri, čiri, gunji, kotli, mezari, noži, oci, pluzi, voli, Vrsi, vuci, znaci* (SDZb, XIV, 118). Sve ovo je i razumljivo: stariji množinski oblici, kako je i ovdje već rečeno, imali su morfemu -i u Npl. Takvo morfološko obilježje zadržano je do danas kod nekih imenica. Istina, činjenica je da su duži oblici navedenih imenica običniji u što-govorima, ali to nikako ne znači da su im strani i kraći oblici.

f) Posebno je pitanje koliko se u ovoj osobini ogleda vlastita evolucija, a koliko je to posljedica uticaja jezičkog supstrata, odnosno koliko je to balkanistička osobina. Naime, još je A. Vajan upozorio na pojavu proširenja množine u balkanskim jezicima (Zlatarić, 16, v. o tome i P. Ivić; *O govoru galipoljskih Srba*, str. 175, i B. Popov, JF LX, 33). Ako bismo posmatrali stanje koje nam nude naši dijalekti, i distribuciju morfema -ov i -ev, sa, naravno, razumljivim disimilacionim pojavama, mogli bismo reći da su oblici Npl sa proširenjem osnove običniji u istočnijim nego u zapadnijim našim govorima (isp. kod mene za zapadno-bosanske i-šća govore, BHDZb. III, 45—46).

e) Ako bismo poredili naš materijal sa stanjem kakvo nam nudi Imotska krajina, i zaključak koji izvodi M. Šimundić (up.: „Ovo je, dakako, jedna od naj-

važnijih morfoloških osobina toga govora — tj. govora Imotske krajine, A.P. — po kojoj je istovjetan sa štok. sinjskim govorom, štokavsko-čakavskim poljičkim i čak. govorima srednjodalmatinskih otoka”, op. cit. 87), mogli bismo reći da je i ovom osobinom zapadnohercegovački ikavski govor tijesno vezan sa ostalim govorima Hercegovine.

Genitiv

Genitiv množine u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni ne nudi ništa posebno, ništa što bi ovaj govor odvajalo od ostalih govora Hercegovine. To znači, prvo, da je i ovdje najčešći oblik ovoga padeža sa novoštokavskim morfološkim obilježjem *-ā*; to znači, drugo, da su oblici ovoga padeža sa morfološkim obilježjem *-i* ili *-ju* dosta rijetki, ograničeni na određen broj leksema; to znači, treće, da oblici Gpl bez morfološkog obilježja, tj. bez navedenih morfema, nisu obični. Ta činjenica me malo iznenadila. Poznato mi je, od ranije, da i u Istočnoj Hercegovini, i u Centralnoj Hercegovini mogu se sresti primjeri tipa: *sto dinar*, *sto tovar* (v. SDZb. XIV, 119). Nije isključeno da ovakve konstrukcije žive i u našem govoru, a da ja na njih nisam naišao. U svakom slučaju u zh. govoru Gpl ima obilježja našega standardnog jezika. Evo potvrda, po mjestima, za to:

Goranci:

břkōvā, būbrigā, dlānōvā, dōnōvā, lākātō, kōkūrūzā, momākā, mōstōvā, daždēnjākā, ōbrūčā, pīvācā, pīsākā, vrēbācā, ōrāsā, siromākā, zūbā, žūljā, žlōbōvā, šāvōvā.

Posebno ukazujem na oblike Gpl sa Vuk-Daničičevim akcentom, što rijetko nalazimo u centralnohercegovačkom govoru:

brkōvā (uz *břkōvā*), *diverōvā, brigōvā, vukōvā* (uz *vřkōvā*), *kamenōvā, golubōvā, virōvā, cvitōvā* (uz *cvřtōvā*), *mijurōvā*;

uz:

crvī, misēcī, mrāvī, zūbī;

i:

nōktijū, přstijū;

Uzarići:

Biogrācā, āndēlā, kūrūzā, čāvālā, momākā, džūdžānā, ōrālā (oraha), *mījōvā, vřtālā, Stūdenācā, Dōvā* (Duhova), *Ūzaričā*;

kao i:

sinōvā, krajēvā;

I:

nōktijū, přstijū;

Kočerin:

dlānōvā, būbrēgā, lāktōvā, rōdijākā, raspuštenjākā, rudenjākā, tērlūkā, ōpanākā, džēpōvā, lōnācā, kēnjācā, daždēnjākā, mrāvā, gōlubōvā, mōstōvā, přstā, nōkātā;

uz:

brkōvā, gradōvā, duvarōvā, prstenōvā, sinōvā;

i:

dávlī, crví; p̃rstijū;

Krehin Gradac:

dūōvā, dōnōvā, dūlīmā, duānā, lemēšā, kokōšnjārā, k̃rmetārā, nōsōvā, jēžōvā, mījōvā, ōrāsā, ōpanākā, snōpōvā, sīnōvā, sṽrdālā, vr̃šnjākā, siromākā, vūkōvā, vōžōvā, tanjīrā, ž̃řvānjā, ž̃úljevā;

uz:

crví, mrávī, zúbī;

Vranić:

grōždōvā, duvánā, blūgosōvā, bronzvīnā, kūrūzā, čēkīcā, džēpōvā, dōnōvā, brō-jēvā, grédēljā, dlānōvā, bākōvā, kōtlōvā, kljúčā, rúčākā, māčākā, bībīgā, ōra-šākā, sulunārā, šāvōvā, nōžōvā (i nōžā), krūvōvā, žīdōvā, ž̃úljevā, žlōbōvā, sṽrdālā, ṽřtālā, ōrlō vā, vūkōvā, mīšōvā;

uz:

diveróva, sinóva;

i:

misēcī; nōktijū, p̃rstijū;

Gornja Britvica:

bālavācā, dīlōvā, nārōdā, milicionérā, dánā, kónjā, brāvā, meāničārā, šoférā, šīpākā, sīnōvā;

uz:

dubōvā, snigōvā;

i:

nōktī, dávlī; nōktijū, p̃rstijū;

Rasno:

grōbōvā, ōrālā (oraha), dinārā, lītārā, komádā, ōcīmā, krōvōvā, rēbācā, kēnjācā, ž̃drībācā, vōlōvā, prāgōvā, vrsnikā, tēmēljā, štápōvā, daždenjākā, sādžākā, sṽrdālā, ṽřtālā;

uz:

jastrebovā, sinóvā, strukōvā;

i:

dávlī, nōktī; p̃rstijū;

Biogranci:

cārēvā, dīlōvā, čīrēvā, brīgōvā, bīkōvā, kljēnōvā, cērōvā, dīlōvā, rātōvā, ròvōvā, krīžā, b̃řkōvā, kūrūzā, kvintālā, ōpanākā, ōčēvā, ōcīvā, stōlōvā, stānōvā, sprātōvā, mūžōvā, svātōvā, svidókā, siromākā, žēndārā, rōdākā, tērlūkā, ūnūkā, sīrēvā, kljúčōvā, ž̃řvunjēvā, stāvōrā, vūkōvā, žēcōvā, žākōvā;

uz:

golubōvā, sokolōvā, sinóvā, diverōvā;

i:

misēcī, mrávī; gōstijū, p̃rstijū, nōktijū;

Dobro Selo:

daždenjākā, brīgōvā, momākā, ajdúkā, čāvālā, lōnācā, ōrālā (oraha), nápršnjākā, lōvācā, šīpākā, škīpā, tābānā, trāktōrā, šljānākā;

i:

zúbī; nòktijū;

Zvirici:

*dīnārā, kokūrūzā, džèpōvā, milijónā, Mètkovičā, prātārā, òrāsā, mètārā, kīlo-
metārā, rēbācā, vildžánā, vùčijākā, pòrizā, Stùdenācā, žúljevā;*

uz:

dīveróvā;

i:

misécī, p̀stijū;

Zviroici:

*bàkōvā, kèksōvā, cvìtōvā, kokūrūzā, dinārā, komádā, dánā, Ljubušákā, òcūvā,
vrsníkā, šavōvā, ùštīpākā, kljúčevā, pràgōvā, džèpōvā, đđnōvā, kónjā, čīrā,
òrāsā, pútōvā, mrgínjā, p̀rstā, nokátā;*

uz:

dīveróvā, sinóvā;

i:

mrávī, zúbī; gòstijū, nòktijū, p̀stijū, zùbijū;

Izbično:

*b̀rkōvā, bùbrigā, lākātā, čòbānā, máčākā, mètārā, òpanākā, òrāsā, mlīnā, lópōvā,
rúčākā, dūlīmā, grédēljā, spràtōvā, kròvōvā, žlībōvā, daždenjākā, čvòrākā, v̀tālā,
sv̀dālā, p̀sālā;*

uz:

golubóvā, drugóvā, kumóvā, sinóvā;

i:

mrávī, sátī, crvī, zúbī; p̀stijū, zùbijū;

Crveni Grm:

*bàkōvā, bìkōvā, b̀rkōvā, džèpōvā, kónjā, bùbrigā, m̀jōvā, pràgōvā, pòslōvā, òcūvā,
ròdijākā, v̀kōvā, šljúkōvā, zèčēvā;*

uz:

dīveróvā;

i:

p̀stijū, zùbijū;

Hardomilje:

*čòbānā, gròfōvā, lèšōvā, lèdōvā, mètārā, milijónā, òvmōvā, ròdākā, Bòrāsā, Bú-
bālā, Māndičā, Stùdenācā, štápčvā, nóžōvā, v̀kōvā, šljúkōvā;*

Vitina:

*crvā, càrēvā, čīrēvā, cvìtōvā, dánā, dīlōvā, Dūhōvā, momákā, mètārā, mlīnōvā,
m̀hōvā, òpanākā, òrāhā, m̀šā, pràgōvā, plòtōvā, pòpōvā, pòslōvā, ròdākā, rād-
nīkā, pīsākā, prístēvā, pòstōvā, sīnōvā, sīrēvā, šlānākā, spúžēvā, snīgōvā, žlò-
bōvā, žījēvā;*

uz:

dīveróvā, sinóvā;

i:

gòstī/gòstijū, nòktijū, p̃r̃stijū, zùbijū;

Radišići:

bristōvā, čirōvā, daždenjākā, kūrūzā, òrāsā, gúnjēvā, óvnōvā, ṽr̃vōvā, štápōvā, kròvōvā, vrískōvā, vùkōvā, ròdijākā, zēcōvā, žúljevā, nōsā;

uz:

diveróvā;

i:

misécī, mrávī/nòktijū, p̃r̃stijū;

Humac:

duánā, mētārā, kvintálā, kēnjācā, momákā, prātārā, učiteljā, svātōvā, ròdijākā, vojnikā, vòzōvā, zùlīmā, žúljevā;

uz:

kumóvā, diveróvā;

i:

mrávī, misécī; p̃r̃stijū, zùbijū;

Bijača:

dínārā, dūlīmā, dònōvā, džēmpērā, džūdžānā, lópōvā, livórā, pràgōvā, šipākā, žúljevā;

uz:

diveróvā, sinóvā;

up. i:

pèt godīn;

Lištica:

dínāra, dūlīmā, dlānōvā, cvītōvā, cvřčākā, dònōvā, džēpōvā, lópōvā, litārā, mētārā, mlīnōvā, pòslōvā, pòpōvā, rádnikā, rúčākā, svātōvā, sīnōvā, šipākā, vojnikā, vùkōvā, zīdōvā, žúljevā;

uz:

sinóvā, drugóvā;

i:

misécī; p̃r̃stijū;

Čitluk:

bīkōvā, gřebōvā, čirēvā, momákā, mījōvā, prōfisūrā, lōnācā, daždenjākā, Blīzanācā, Stūdenācā, Slīpčīcā, Tēpčīcā, Šūrmanācā, mlīnārā, mētārā, svātōvā, kōkūrūzā, òbičājā, křstā/křīžā, šljúkā, šoférā, zvīždūkā, ždrībācā, žlòbōvā;

uz:

golubóvā, vukóvā;

i:

zúbī/zùbijū;

Studenci:

būbrigā, brīgōvā, brīstōvā, brávā, dílōvā, dīdōvā, dīmnižākā, čirēvā, cvītōvā, grōmōvā, gřmōvā, gròbōvā, kòtlōvā, kónjā, krājēvā, kapūtā, křmākā, lópōvā, litārā, Livnjākā, mlīnōvā, mōstōvā, Mòstārācā, Mētkovićā, plòtōvā, rádnikā, vršnjākā, ūnūkā, vùkōvā, ždrálōvā;

uz:

diveróvā, sinóvā, vukóvā;

i:

misécī, crví; gòstijū, nòktijū, zúbī/zúbijū, súdī;

Medugorje:

dánā, ĩmočānā, mētārā, kàzānā, avijónā, kàtulikā, kljúčā, milijúnā, plěčkāšā, Medugórcānā, Trebižacānā, Žitomislićā, Zvìrovicā, zúbā, žúljevā;

i:

misécī; gòstijū, p̀stijū;

Ljubuški:

dínārā, momákā, ĩtārā, Ljubušákā, lópōvā, kmětōvā, vagónā, sīnōvā, šīpākā, zīdōvā;

uz:

sinóvā;

i:

misécī; p̀stijū;

Trebižat:

dánā, dðktōrā, gróšā, fijákērā, k̀rmākā, kvintālā, kīlometārā, Čapljinācā, Trebižacānā, bñbrīgā, džēpōvā, čōrāpā, čuvālā, čōbānā, kljúčā, kēksōvā, jēzikā, kónjā, oficirā, ðrāsā, p̀pōvā, prātārā, rādnikā, prðfesōrā, Talijānā, snðpōvā, sēpētā, svītnjākā, siromāā;

uz:

bunaróvā, ovnóvā, pipunóvā, sinóvā, vukóvā;

i:

misécī; nòktijū, p̀stijū, zúbijū;

Vašarovići:

lumērā, bñbrīgā, nðsōvā, zúbōvā, dánā, kapetānā, brīgōvā, Gràbovčānā, Bijačānā, Ljubušákā, stanovnikā, rātōvā, mētārā, bēgōvā, komāda, Francézā, Inglézā, t̀rgovācā, grðbōvā, ròvōvā, strānjācā, rògōvā, prðvisūrā, ðrāsā, kùrūzā;

uz:

mijóvā, sinóvā, slučajēvā, sršljenóvā, zubóvā;

i:

misécī, dāvī; nòktijū, p̀stijū;

Orahovlje:

ēksērā, kokùrūzā, čōrāpā, kónjā, momákā, Òrovljānā, Vēljačānā, Klðbučānā, daždenjākā, džūdzānā, ròdijākā, prātārā, jūnācā, cmīčākā, rēbācā, Vášarovićā;

i:

mrāvī; p̀stijū;

Grude:

đákā, vojnīkā, seljákā, Grūdānā, lākātā, b̀rkōvā, bàkōvā, bìkōvā, gðlubōvā, vúkōvā, cvītōvā, svītōvā, p̀ipunōvā;

uz:

vukóvā, sinóvā, diveróvā;

i:

zúbā/zúbijū, p̀stijū, nòktijū.

Opšti zaključak je da u zapadnohercegovačkim i-šta govorima imamo standardne oblike Gpl imenica m.r. Čak bi se, na osnovu datog materijala, moglo reći da je tu morfema *-a* znatno češće u upotrebi nego što je to u govoru Imotske krajine, (Šimundić, op. cit. 88). U Rami (Okuka, op. cit. 88), opet, zabilježen je i oblik Gpl rogu : *oko rogu* (što je potvrđeno i u govoru Pive i Drobnjaka, Piva, akcenat, SDZb. X, 198). Naš govor ne zna za takav oblik.

Oblici Gpl sa morfemom *-i* nisu brojni. Broj potvrda za takav Gpl je znatno manji nego u Imotskoj krajini, ili u i-šća govorima Zapadne Bosne (BHDZb. III, 49—50).

To vrijedi i za Gpl na *-iju*. Pored oblika za koje zna i naš jezički standard (*prstiju*, *noktiju*), ovdje se može još javiti i: *zubiju*. Dakle, ni tu ništa posebno. U Imotskoj krajini se javlja i: *mraviju*, *crviju*.

A, kao posebno, ističem rijetkost Gpl bez morfološkog obilježja, tj. sa *o* morfemom u Gpl. Takav oblik ovoga padeža potvrđen je, istina rijetko, u susjednim govorima (Imotska krajina, 88; Rama, 88, Centralna Hercegovina). Teško je reći da li je slučajno što takav oblik Gpl nije ovdje potvrđen sa više primjera ili je, zaista, i u ustaljenim izrazima tipa: *sto dinar*, tu preovladao noviji oblik. U svakom slučaju činjenica je da i-šta govori Zapadne Hercegovine i ovim svojim oblikom pokazuju svoj novoštokavski karakter.

Slično stanje nalazimo i u još nekim susjednim ikavskim govorima. Tako u Drežnici (Okuka, op. cit. 17) imamo skoro isti odnos oblika Gpl sa morfemom *-a* i morfemom *-i*.

Istina, u jeziku Lovre Šitovića Šimundić konstatuje nekoliko tipova Gpl: *sedam danak*; *iz Apenina*; *grihov*, *vikov*; *duhova*, *vikova*; *gradovah*, *vikovah*; (Šimundić, op. cit. 10).

Naravno, i ovdje se nameće pitanje: šta je od svega toga Šitović nosio u svom ljubuškom govoru, a šta je prihvatio pod uticajem pisane riječi koja mu je bila dostupna. U svakom slučaju tu ima podosta onoga što nije, ni tada, bilo svojstveno govoru Ljubušaka, pogotovo Muslimana. Najvjerovatnije bi bilo pretpostaviti da je Šitović nosio u svom gramatičkom sistemu oblika Gpl na *-a*, možda mu nisu bile tude ni brojne konstrukcije sa okamenjenim oblikom Gpl, tipovi *sedam danak*, *deset godin*. Takvi oblici Gpl, kao što je i ovdje rečeno, još uvijek žive i u hercegovačkim govorima.

Od imenica *dan*, u brojnim konstrukcijama sa dva — i tri — dolazi na cijelom području Zapadne Hercegovine, a i šire, oblik na *-i*: *dva dni*, *tri dni*, ali: *četiri dâna* (isp. o tim oblicima kod Belića, Deklinacija, 57).

Dativ, instrumental i lokativ

Ova tri padeža svojim oblicima samo se u jednome slažu sa ostalim hercegovačkim govorima, a to će reći i sa našim standardnim jezikom, to je njihov sinkretizam. Svatri ova padeža i u našem govoru imaju ujednačene oblike. A razlika između ovih oblika u našem govoru i u ostalim govorima Hercegovine je znatna. Prema istočnohercegovačkim oblicima na *-ma* i *-ima* ovdje su najčešće uopšteni oblici na *-im*, *-in*. Znatno je manji broj potvrda sa novoštokavskim morfemom *-ma* u tim oblicima. Radi preglednosti, i ovdje će se materijal dati po mjestima: Goranci:

golubòvin, *cvìtovìn*, *mìjovìn*, *brkòvìn*/*břkovìn*, *cvàtovìn*, *zùbìn*, *nòktìn*, *sindòvìn*, *kljúčìn*;

pored:

ljúdima, ali i: ljúdmán, kònjma i kònjman;

Dobro Selo:

cvítovín, golubòvín, aparátím, u pjàtím, na traktòrim, sà svatovín, ròditeljím, vòlovím, ù Tepčícím;

pored:

kònjima, s kònjma, daj ljúdma, s prìjateljima, na órlima (orasima), sa traktòrima;

Rasno:

sínovím, koláčím, na prózorín, u Ŭzarićín, u Stùdèncím, Žitòmislicín;

pored:

sínovima, štápovima;

Vitina:

Tu imamo uopštenu morfemu *-ma* u svatri ova padeža:

cvítovima, bròjevima, bòjevima, břkovima, cřvima, kjúcevima/kjúcima, nòsovima, nòktima, mòmćima, lãktovima, pãlcima, kònjima, prìštevima, pòslovima, pòpovima, ròdãcima, spúževima, šlãncima, zěčevima, zùbima/zúbima, žújima, žlìbovima;

a samo jednom:

u Tùćepím;

Vranić:

po prštím, s prštím, po nòktím, tím vragòvím;

pored:

džèpovima, šãlovima, sínovima, u òpãncima, po dućánima, u vagónima;

Kočerin:

po prštím, s prštím, u Mámićím, tím mòmćím, sa kljúčím, na vòlovín, mřjovín, temèljím, krùvovín, sa žúljevín, u kùruzín, u krmetnjácin, po prãgovín, sa kljúčín, po ćilimín, sa nózín, sa komádin, po snòpovín, sínovín, daždènjácin, ròdijácin,

pored:

kònjma, ljúdma, grãdovima, òpãncima, tèrlucima i: nòktiman;

Krehin Gradac:

kljènovín, kòzlicím, jãnjcím, brkòvín, nóževín, lòncím;

pored:

kònjma, nóžima, òrasima, sínovima, po zùbima;

Izbično:

dřdovín, mèdvidím, čvórcín, gòlubovín, drugòvín, u òpãncím, u kòtlín, sa svřdlin, u džèpovín, po zřdovín, ne kròvovín, po pãnjevín, s kljúčín, sa svòjín dřdovín, sa ùnucím, mřším, vřkovín;

pored:

gòlubovima, dřřgovima, sínovima, vòlovima, ljúdima, břkovima;

Zviríci:

Dalmatíncím, bàjamím, kumpírín, sa kumpírín, òrasín, ù Metkovićím, ròdijácin, rudenjácin, u Stùdèncín;

pored:

kònjma, ljúdma, òpāncima;

Zvirovići:

vòlovīm/n, snìgovīm/n, vùkovīm/n, davòlīm/n;

pored:

kònjima, nòktima, pùtovima, sīnovima;

Crveni Grm:

břkovīm/n, búbřizīm/n, dīveròvīm/n džèpovīm/n, jānjcīm, òrasīm/n, répcīm/n, kònjīm, sīnovīm/n;

pored:

kònjma;

Hardomilje:

āgam, Muslemānim, vòlovīm/n, vùkovīm/n, Stùdēncīm, Zvìrovičīm, žúljevīm, žlòbovīm/n;

Trebižat:

čòrapīn, búbřizīn, kùruzīm, sīnovīm, svàtovīn, Tàsovčīcīm, Zvìrovičīm, u Zvìričīm, u bidónīn;

pored:

čilīmima, kljúčima, nòktima, prstima, po zùbima;

Medugorje:

u bidónīn, sa bràtičīn, kamijónīm, Mèdugorčānim, ròdācīm, u Zvìrovičīm, skùtovīm, plèčkāšīm, Trebižacānim, tanjīrīn;

pored:

ù Klēpcima, nà prstima;

Uzarići:

među órlīm, po búbřizīm, sa tējācīn, u kùruzīn, vrépcīm, s mèdedīn, u Biògracīm;

pored:

prstima, po nòktima;

Čitluk:

u Blžāncīm, golubòvīm, kokùruzīm, s mōmcīm, kumpīrīn, po vīnogrādin, u dīnārīn, po dućānīn, lōncīm, u Stùdēncīm;

pored:

sīnovima, sèpetima;

Biograci:

gòlubīn, kljúčovīn, búbřezīm, mūžovīn, sīndvīm, vùkovīn, težācīm, zēcovīn, žákovīn, vřovīn, vīrovīn, snìgovīn, sīromācīm, žúljevīn;

pored:

mōmcima, břkovima, kurùzima, ljúdima, òpāncima, nóžovima, órlima, svìtovima, žlòbovima;

Humac:

na dèrnecīm, s našīm mōmcīm, za borīcīm, k ròditeljīm, ù Metkovičīm, na Zvìričīm;

uz:

po grādovi sam išla;

pored:

kõnjma, ljudma, dāvlima;

Vašarovići:

gròbbovim, bēgovim, mījovim, po kùruzim, krājevim, ždràlovim, pòslovim, òrlovim, zùbovim, sa kljúčim, Bosáncin;

pored:

s ljudima, s ljudman, kàblima;

Ljubuški:

ròdācim, ùnucim, mōmcim, u Stùdēncim, u Vášarovićim, s kolācim, na tefèrićim;

pored:

kātulicima, Muslimánima, po prštima, tēpisima, Mostárcima, šoférima;

Orahovlje:

čòrapin, kanálin, Klobúčanin, kokùruzim, répcin, Ljubušācim;

pored:

na kōnjma, po prštima;

Grude:

zùbima, nòktima, sinovima;

pored:

zùbin, nòktin; zùbiman, nòktiman, sinoviman.

Izneseni materijal sa područja Zapadne Hercegovine dozvoljava nam da zaključimo sljedeće:

1. Sinkretizam dativa, instrumentala i lokativa množine je potpun: bilo da su uopšteni oblici na *-im/-in* ili na *-ma/-ima*.

2. Put ka ovom sinkretizmu je poznat: pod uticajem jednakosti dativa i instrumentala dvojine (*gradoma, krajema, synma, gostma, kamenma*) došlo je do ujednačavanja tih oblika i u množini, pa su se u funkciji tih padeža mogli upotrebljavati kako pojedinačni stari oblici tih padeža, tako i oblici drugih padeža, uključujući i dvojinske. U našem govoru, kako navedeni primjeri pokazuju, uopštili su se oblici na *-im/-in*, mada nisu nepoznati ni oblici na *-ima, -ma*. Jedino u govoru Muslimana Vitine imamo pobjedu ovih posljednjih oblika sa novoštokavskim morfološkim obilježjem. Razlozi za to mogu se naći kako u posebnosti ovoga govora, tako i u njihovim vezama sa Mostarom i uopšte centralnom Hercegovinom.

3. Distribucija oblika sa očuvanim bilabijalom *-m* na kraju, ili njegovim debilabijaliziranim supstutuantom *-n*, govori koliko je ova osobina nestabilna. Sigurno je da mlade generacije sve više, i ovdje, idu sa standardom.

4. Upotreba standardnih oblika DILPI je fakultativna. Ipak, moglo bi se reći da mjesta bliža Neretvi, to će reći bliža centralnohercegovačkom govoru, mogu imati češće u upotrebi ove oblike, mada ni to nije uvijek tako. Naš materijal, naime, pokazuje, da u Izbičnu imamo češće takve oblike nego u Medugorju.

5. Koliko je živo osjećanje ovih oblika sa obilježjem: *-im/-in*, pokazuje i pojava oblika tipa: *ljudman, konjman, noktiman* (isp. o ovome kod Belića, *Deklinacija*, 67—68).

6. Oblik Lpl iz Humca: *po gradovi sam išla* upućuje na pomisao da su takvi oblici ranije mogli biti običniji u ovom govoru. Ovo je jedan arhaizam, ali koji govori da je uopštavanje oblika DILpl sa datim morfološkim obilježjima, ipak, skorija pojava.

7. Slično stanje nalazimo i u govoru Drežnice (Okuka, *op. cit.*) i Rame. Istina, u ramskom govoru nema pojave supstitucije *m* sa *n* (Okuka, *Rama*, 89—90). U Imotskoj krajini je kao i u našem govoru uopšten nastavak *-im/-in*, a samo se, kao dubleti, nalaze oblici: *konjma, ljudma i zubma* (Šimundić, *Imotski*, 88).

8. Šitović nam nudi ovakvu sliku ovih množinskih oblika: dativ: *grišnikom, pristupnikom, psom, gradjanom, zločincem*; instrumental: *zubi, redovnici; konjma, ljudmi*; lokativ: *vikovah, grisih, vaših* (Šimundić, *op. cit.*).

To bi govorilo da je, možda, Šitović ponio iz rodnog doma neujednačene ove oblike. Istina, ni tu se ne smije potpuno isključiti uticaj pisane riječi na njegovu gramatiku. Da je ova zona kasnila u procesu ujednačavanja ovih množinskih padeža, to je van svake sumnje. Samo je pitanje da li je proces gubljenja starijih oblika množine bio tako spor da smo starije oblike imali i u prvoj polovini 18. vijeka. Onaj primjer iz Humca kao da bi išao u prilog shvatanju da su stariji oblici množine na ovom tlu bili doskora u upotrebi.

9. Ima još jedna osobina na koju je ovdje vrijedno ukazati, a to je da odnos Npl i ostalih padeža, pogotovo DILpl, ne mora biti isti, tj. prema dužem obliku Npl ne moraju i drugi oblici biti iz te kategorije oblika. Otuda prema *miševi-miša* i *mišima*, i sl. Teško je, da to i ponovim, utvrditi kada dolaze kraći a kada duži oblici množine, isto onako kao što je teško utvrditi uslove pod kojima dolazi do debilabijalizacije finalnog *-m* u ovom govoru. Isti govornik, u istom govoru, isti oblik može da izgovori sa različitim fonetskim vrijednostima toga ploziva na kraju riječi. Svakako, ovome danas mnogo doprinose i sredstva masovnih informacija.

IMENICE SREDNJEGA RODA

Instrumental singulara

U jednini mogu biti interesantni samo oblici instrumentala zbog distribucije morfema *-om* i *-em*. I tu se osjeća vitalnost morfema *-om* koji se javlja i mjesto očekivanog morfema *-em*:

vesejom (Vi), *uljon* (D.S), *lišcon, grēbljon* (Bi), *grōždon* (Či), *grōždon, gōždon* (K.G), *ulišton, grōždon* (Med), *Ripišton, sa jājom, prōlicom* (Ras), *plēcom, ognjištom* (Koč), *sřdom, veseljom, pićom* (Vr), *ognjištom, ulištom* (Izb), *žumáncom* (Zvir), *gōdištom* (Hard), *lišcon, grōbljon* (Gr).

Potvrde za Isg sa morfemom *-em* su sljedeće:

ulištem, žumáncom (Vi), *gōdištem* (Gor), *ognjišten, kōsišten* (D.S.), *grōždem/|grōžden* (Či), *pōljen* (Bi), *vinćanjem, sirišten* (Ras), *ognjišten* (Vr), *sirišten, smēt-*

ljšten (Izb), *ògnjšten* (Zv), *lišcem* (Zvir), *ògnjšten* (C.G), *òrùžjem* (Hard), *pòljen*, *lišćen* (Tr), *pòljem*, *pròlicen* (Stud), *pošténjem* (Vaš), *Pòbrišćem* (Ljub), *Pòbrišćen* (Or), *gòdištem*, *ùlištem* (Li), *pòljem*, *lišcem* (Gor), *pòljen* (Gr).

Množina

Od oblika množine našu pažnju privlače genitiv i dativ, instrumental i lokativ

Genitiv množine ima morfološko obilježje *-a*; *-iju*, *-i*, *-Ø*:

a) *sělā*, *mīstā*, *póljā*, *gòdištā*, *ústā* (Gor), *mīstā*, *ògnjīštā*, *vrīmēnā* (D.S.), *rebārā*, *žītā*, *klišťā*, *kōlā*, *vrīmēnā*, *ústā* (Vi), *gróždā*, *ústā*, *póljā*, *sělā*, *mīstā*, *rebārā*, *ramēnā* (Či), *ramēnā*, *prezīmēnā*, *imēnā*, *jājā*, *dřvā*, *klūpākā*, *grēbljā*, *zvónā* (Bi), *rebārā*, *nīdārā*, *křstā*, *ramēnā*, *kōlīnā*, *klišťā*, *křmēnjā* (K.G), *křstā*, *āūtā*, *kōlīnā*, *vrātā*, *imēnā* (Bij), *kōlīnā*, *lédā*, *rebārā*, *simēnā*, *vīmēnā*, *vrīmēnā*, *jājā*, *póljā*, *kilā* (Bi), *sělā*, *vīnā*, *ùlišťā*, *ògnjīštā*, *pīsāmā* (Med), *mīstā*, *kilā*, *vrīmēnā* (G.B), *Rīpištā*, *ògnjīštā*, *klišťā*, *grēbljā*, *ústā*, *simēnā*, *vinčānīz*, *vrīmēnā*, *jājā*, *šīrīštā*, *klišťā*, *kōlīnā*, *vrīlā*, *gòdištā* (Ras), *īlā*, *ústā*, *rebārā*, *nīdārā*, *ramēnā*, *plēcā*, *pīsāmā*, *stīgānā*, *prśā*, *imēnā*, *vrātā*, *rašētā*, *zvónā* (Koč), *rālā*, *šcā*, *lédā*, *prśā*, *ústā*, *klišťā*, *vrīlā*, *picā* (Vr), *nīdārā*, *plēcā*, *pīsāmā*, *klišťā*, *vrātā*, *jājā*, *vīmēnā* (Izb), *vīnā*, *křmēnjā*, *kilā*, *lédā*, *dōbā*, *plemēnā*, *sètēnjā*, *kōlā* (Zv), *klišťā*, *sto kilā*, *rebārā*, *nīdārā*, *imēnā*, *vrātā*, *simēnā*, *kōlā*, *stābālā* (Zvir), *nīdārā*, *lédā*/lédijū, *kōlīnā*, *ùlišťā*, *vrātā*, *māgarēnjā*, *křmēnjā*, *jājā* (C.G), *āūtā*, *šīrīštā*, *kilā*, *kōlā* (Hard), *křmēnjā*, *vrēnā*, *gnjīzdā*, *grēbljā* (Uz), *gòdištā*, *čōsānjā*, *mlīkā*, *jājā* (Ra), *kōlā*, *žītā*, *zēmlijīštā*, *vrīmēnā*, *jājā*, *vīnā*, *gróždā* (Tr), *silā*, *āūtā*, *sělā* (Hu), *šústā*, *lédā*, *plēcā*, *rebārā*, *pīsāmā*, *kōlīnā*, *rašētā* (Stud), *imēnā*, *ústā*, *štīpānjā* (Vaš), *kumpīrīštā*, *kokūruzīštā*, *jūtārā*, *vrīmēnā*, *jīlā* (Or);

b) *prśijū*, *lédijū* (C.G), *prśijū* (Koč), *lédā*/lédijū (Gr);

c) *dese kilī* (ukoliko nije: *kila*), *dese jājī* (Ra), *is prśī* (ako nije: *prśi-prśi/prśijū* (Vi);

d) Iz Izbična imam jednu potvrdu za Gpl bez morfema *-a*: *pīsām*.

U Imotskoj krajini, takode, postoje oblici Gpl tipa: *mīstī*, *zřnī* (Šimundić, op. cit. 99). To bi govorilo da i u našem govoru navedeni oblici mogu biti i Gpl od imenica srednjega roda. Istina, tu će se navedene imenice javiti i kao imenice ženskoga roda, upravo to su dvorodne imenice: *ova prsa* i *ove prsi*, *ovo kilo* i *ova kila*. Bitno je, ipak, da oblici Gpl na *-i* i od imenica srednjega roda ne čine izuzetak koji ne bi bio potvrđen i van ove govorne zone (isp. o tome kod Belića, *Deklinacija*, 29–30).

Šimundić (op. cit.) ukazuje na slučajeve kada se u Gpl imenica sr. roda ne javlja nepostojano *-a*: *māslā*, *dřšťvā*, *šcā* i sl. Ta pojava ima znatno širu areu, a uslovljena je suglasničkim skupom: ako je frikativ ili sonant u skupini sa plozivom, može skupina ostati neizmijenjena i u Gpl (*māslā*, *šcā*), a ako sugl. skupinu čine ploziv i frikativ ili sonant, tu, počesto, imamo pojavu nepostojanog *-a* (*rebārā*, *nīdārā*). Naravno, izuzetaka ima na obje strane, up. *pismo-pīsāmā*, *veslo-vesālā* i: *grēbljā*, *kōpljā*).

I naš govor zna za morfem *-enja* kojim se tvori množina od nekih imenica srednjeg roda: *sètēnja*, *māgarēnja*, *křmēnja*. Prva imenica iz naše grupe, u tom obliku, poznata je i jekavskoj Hercegovini, ostale dvije tamo ne nalazimo, kao ni: *brimēnja*, *slīmēnja*, *vīmēnja* što ima Imotska krajina (Šimundić, op. cit. 99).

Oblik Gpl bez morfološkog obilježja: *pīsām* (iz Izb), ne predstavlja neku izuzetnu rijetkost u govorima što-dijalekta. Ne čak ni u hercegovačkim govorima, makar bili u pitanju i ustaljeni izrazi (v. za istočnohercegovački govor, SDZb. XIV, 126).

Osnovna odlika ovih padeža jeste oblički sinkretizam. Potvrde su sljedeće:

a) *čelima, timenima, tilima, rebrima, nđrima, lédima, písmima, kòlinima, stáblima, gnúzdima, dŕvima, tlíma, sèlima, krílíma* (Vi), *ústima, vrimènimá, u pŕsima, krílíma* (D.S), *ústima, simènimá, jájima, gòdištima* (Ras), *ù nđrima, nà kolima, po gúvumá* (Vr), *ramènimá, po dŕvima, klùpcima, pòljima, grèbljima, rebrima, nđrima, kòlinima, imènimá, klíštima, nà kolima* (K.G), *ústima, rebrima, lédima, plècima, písmima, stègnima, pŕsima* (Koč), *lédima, imènimá, jájima, ùlištima* (Izb), *kòlima, kŕmènjima, jájima, srèstvima* (Zv), *prezimènimá, za vrátima, simènimá* (Zvir), *nđrima, kòlima, jájima, kòlnima* (C.G), *ramènimá, gnúzdima, po dŕvima, klùpcima, grèbljima, pòljima, ústima* (Bi), *vrímènimá, bŕdima, ramènimá* (Tr), *pŕsima, plècima, po ramènimá, kŕmènjima, stáblima* (Stud), *nà kolma, za vrátima* (Gor), *po sèlima, u ústima* (Vaš), *po sèlima, sa klíštima* (Liš), *u ústima, na sèlima, po igralištima* (Ljub);

b) *po sèliman, u ústin* (Či), *u kŕstín, za vrátín, àutím* (Bi), *kŕmènjim* (K.G), *kòlin, jájim* (Zv), *lédim, rebrim, pòt kolim/pòt kolin* (Zvir), *za vrátim/za vrátín, u kòlin, jájim* (C.G), *kòlinim/kòlnim, u pŕsin, po jezèrin, kako češ vrátín* (Koč), *na klíštím, na lédím* (Vr), *jájim/jájín, nà kolin, klíštím* (Ras), *u àutín, pò lédín* (Hard), *ústin, u nđrín, po plèčin, ramènin, po bŕdín, po kòlinún, prèd vrátín, za vrátín, jájim/jájín* (Izb), *lédím, kòlinim, klíštín* (Treb), *jájím, lédím, kòlinim, kòlin, ústin* (Stud), *ù mistím, nà vrátín* (Hu), *lédín, plèčin, nđrín, rebrín, kòlinim, imènim, kŕmènjín, pòljím, po dŕvín* (Gor);

c) Iz Zvirovića imam jedan primjer za Lpl bez morfološkog obilježja: *na kòlini*, a iz Rasna: *nà vráti*, iz Rad.: *po ramèni*.

Ovakav oblik Lpl poznat je našoj istorijskoj gramatici. Dosta potvrda našlo se i u zapadnobosanskim i-šća govorima (v. kod mene BHDZb. III, 67—68). Naši primjeri bi govorili da su oblici toga tipa doskora bili i tu obični. A kao što navedene potvrde govore, i kod imenica sr. r. česti su slučajevi bez uopštenog morfema *-ma*.

Imenice srednjega roda tipa *ime, pile*, tj. koje u zavisnim padežima sing. proširuju osnovu, ne čine ništa posebno u kategoriji imenica na području Zapadne Hercegovine. Drugačije rečeno, odnos Nsg i ostalih padeža je, uglavnom, kao i u našem jezičkom standardu. Tako imamo prema sing. *ime-ìmena, ràme-ràmena* i u plur.: *imèna-ìvrénà, ramèna/raménà*. Sličan odnos imamo i kod imenica tipa: *kùbe-kùbeta; kùbeta-kùbétà*. Jedan broj ovih imenica ne zna za proširenje osnove u oblicima množine, pa imamo:

jáje-jájeta : jája-jájà; dŕvo-dŕveta : dŕva-dŕvā.

Svakako, prema *díte-àiteta* imamo: *dica-dicē*, a prema imenicama sa odnosom *-e, -eta* u sing, a koje imenuju mladunčad, u množini imamo kolektivne imenice na *-ad* (*pílād, járād, máčād*), odnosno na *-enja* (*magàrènja, sètènja*). U nekim slučajevima javlja se i množina: *píle-píleta : pílići, mäche-máčeta : mächici, kùče-kùčeta : kùčići, päche-páčeta : pächici; tèle-tèleta : tēlāci, tējāci*.

Od imenica koje proširuju osnovu morfemom *-es*, ovdje žive pluralski oblici od imenice *nebo*: *nebèsa-nebésā*. Oblik *čudèsa* imaće, ako se javi, priloško značenje: *čudèsa* je činija; *čudèsa* je ispriča. Iz Vašarovića imam i *tilèsa*.

Imenice *uho/uvvo, oko* imaju, ovdje, promjenu po obrascu imenice tipa selo: *ùho-ùha, ùvo-ùva; òko-òka*. Množina je po obrascu imenica ž.r. na suglasnik: *òči, ùši, òčijū, ùšijū*.

Jednina

Morfološko obilježje Gsg je -e, Dsg -i, Isg -om, Lsg -i. Dakle, kao i u ostalim hercegovačkim govorima, odnosno, kao u našem jezičkom standardu.

Razlika između našega standarda i ovoga govora ogleda se u nekim fonetskim nedosljednostima za koje zna naš govor, a koje ne prihvata sh. jezički standard. To su:

a) U Dsg i Lsg imenica na -ka i -ga prema standardnim oblicima sa palatalizovanim zadnjonepčanim plozivima (*ruci, nozi*) u našem govoru počesto imamo neizmijenjene te suglasnike: *jăbuki, rîki, mājki; kûčki, prăski, pljăčki/pjăčki, plěčki, krîški, krûški, mîški; zădrugi, pòlugi* (Vi);

běški, kăški, vîljuški, rāniiki, mōtiki, cîtki, smîtljiki, kulēniki, cūrki, gēski, pătki, šētki; ũ knjigi, žîgi, pîrgi (K.G);

răstiki, rûki/rûci, nōgi, trîski, šcérki: mājci, rûci (D.S);

njûški, đivōjki, măčki, kôčki, kûčki (Ljub);

rûki, mājki, pătki, gûski, bēški, varēniki; nōgi (Čit);

rûki, ũnuki, dăski, bēški, kăški, vîljuški, cidăljki, cîtki, mōtiki, šcérki, smrîki, šišariki, šiški, škrîljki, trîski, riki, ũ bānki, nōgi, zădrugi, pòdlogi, ũ knjigi (Bi);

na nōgi, u vójski, dăski, vrîski, pištăljki (G. Br);

rûki, mîški, pûški, mōtiki, đivōjki; nōgi, zădrugi (Ras);

kûčki, zăruki, jăbuki, na nōgi (Hum);

žăki, cîtki, švrăki, lîski: đivōjci, u rûci, na nōzi (Vr);

šljûki, švrăki, nōrki, gûski, pătki, răsetki, šepûrîki, trepêtljiki, păpriki, krûški, prăski, đivljaki, džóki, dăski, kăški, vîljuški, đivōjki, bēški, šûnjki, ali: rûci, nōzi (Koč);

rûki/rûki, nōgi, mōtiki, čitānki (Gr);

čerki, kăški, vîljuški, mōtiki, dăski, păpriki, răstiki, nōgi, pòlugi (Izb);

mōtiki/mōtici, rûki, dăski, kûčki, răstiki, mōtki; nōgi (Zv);

mājki, mōtiki, kăški, răstiki, šētki, vîljuški, nōgi (Zvir);

răstiki, păpriki, kăški, vîljuški, đivōjki/đivōjci, bēški, dăski: rûci, nōzi (C.G);

u Mēriki, Amēriki, stōki, măčki, nă okuki (Hard);

rûki, mājki, đivōjki, bēški, dăski, kăški, kokûruški, slāmki, cūrki, smrîki, jăbuki, krûški, vōčki, rîki/rîci (Stud);

ũnuki, mûziki, đivōjki, kăški, mōtiki, sùrutki, smrîki (Treb);

u vójski, nă sliki, mājki, u apotēki, ũ bānki (Med);

rûki/rûci, nōzi/nōgi, đivōjki, kăški, răstiki (Gor);

jăbuki, krûški, kăški, mōtiki (Uz).

Naš govor ovom svojom osobinom ne čini izuzetak. Od Bosanske krajine (v. kod mene u BHDZb. III, 75—76), preko Rame (Okuka, Rama, 85) do Imotske

krajine (Šimundić, *op. cit.* 105), brojne su potvrde za neizmijenjene zadnjonepčane suglasnike u Dsg i Lsg imenica ž.r. na *-ka, -ga, -ha*. Činjenica je, još ranije konstatovana, da su depalatalizirani oblici sve češći i da se, kao takvi, nameću i našem jezičkom standardu. Ma kakav bio stav budućih jezičkih normiraca, ova činjenica se u buduću neće moći zanemarivati. Drugo je pitanje koliko se tu može ići sa narodnim govorima: da li prihvatiti neizmijenjene oblike samo u sekven-cama *-tki, -ski, -zgi, -čki, -čki* i sl. ili to protegnuti i na još neke slučajeve? Jedno je izvjesno: kao što se ne smije dopustiti da zavlada anarhija, ne smije se ići ni u krutu normu. I ovdje treba pokazati što više elastičnosti koja će počivati na vukovskoj „općenitoj pravilnosti”.

Prema mome materijalu, oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima su znatno rjeđe u upotrebi:

u rúci (Či), *na rúci* (Bi), *rúci, nòzi* (Gor), *u rúci, na nòzi* (Uz), *divòjci* (K. G), *u vòjsci, na rúci* (Med), *mājci; nòzi* (Vi), *na nòzi* (Rad), *nà okuci* (Ras), *u rúci* (G. Br), *mājci* (D.S), *běšici* (Stud), *mòtici* (Zv), *na nòzi* (Zvir), *ù zādruzi* (Tr), *na nòzi* (Izb), *rúci, nòzi* (Koč), *u rúci, na rúci; na nòzi* (Vr), *ù knjizi* (Gr), *nà mucu* (Bij), *mājci* (C.G), *u rúci, na nòzi* (Vaš), *nà mucu, na Lúci* (Ljub), *nà mucu, u rúci, ù zādruzi* (Or).

Lična imena

U vokativu ličnih imena tipa: *Mara, Kata* imamo oblike na *-e*: *Kâte, Âne, Lúce, Ânde, Rûže, Mâre; Hâjre, Đûlse, Fâhre*; ali: *Kâto* (Vr).

Takav oblik vokativa mogu imati i lična imena na *-ica*: *Ânice, Mârice, Dâ-nice, Rûžice; Hanûmice*; odnosno: *Mâtinice, Júrinice, Íbrinice, Méhinice*. Ali i: *čuješ ti, Dànica* (K.G).

Imena tipa *Drága, Divna* obično se sklanjaju po imeničkoj deklinaciji. Vokativ je jednak nominativu: *Đivnê-Đivni-Đivna, Drágê-Drági-Drága*. Jedino iz Gruda imam: *Đivnôj*.

Slično je i u Imotskoj krajini: *Mare, Ruže; Marice, Ružice* (Šimundić, *op. cit.* 105).

Ženska lična imena, najčešće, imaju standardno morfološko obilježje *-a*: *Káta, Mára, Ánda, Lúca, Iva, Ána, Drága, Divna; Ânica, Mârica; Mâtija, Mílka; Hajríja, Fatíma, Emína, Zéjna* u Nsg.

Rjede su potvrde za morfemu *-e* u Nsg: *Âne, Kâte* (G. Br). Nemam potvrda za ovakav morfološki lik od imena *Ánda, Lúca*. Naš govor, isto tako, ne zna ni za ženska lična imena na *-o*, tip: *Ajko, Mejro*, što nalazimo u nekim bosanskim govorima (v. BHDZb. III, 92 i dalje), a i u Rami (Okuka, *op. cit.* 84).

Množina

Genitiv

Osnovni oblik Gpl imenica ž.r. u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni ima obilježje našega standardnog jezika, tj. morfem *-a*.

Nekoliko potvrda:

ògrādā, àljīnā, rūtīnā, òbrvā, súzā, pīānā, dīvojākā, žēnā, kūcā, māčākā, šē-tākā, trīšānjā, cīkāvā, jāgōdā, pāpriķā, kišā, lōkāvā, čātīnjā, mlinicā, òvācā / ovācā, gōdinā, kōzā, krāvā, kōbīlā, svičā, vrānā, nēvistā, sestārā, smrīkā, kōs-tilā, čēiljā, bēšīkā, bāčāvā, lētāvā, bedārā.

Znatno je manje potvrda za Gpl sa drugačijim morfološkim obilježjem:

nògū/nógā, rùkū/rúkā, nógō/nògijū (Gr).

Oba ova oblika Gpl poznata su na cijelom području Zapadne Hercegovine. Istina, u nekim mjestima preovladuje upotreba prvog a u nekim drugog oblika. Tako, primjera radi, u Vitini imamo u upotrebi oba oblika, naporedo; u Dobrom Selu, pak, preovladuju oblici na -a: *rúkā, nógā*.

Imenice: *vīlc, jāsle, grāblje*, pluralia tantum, u Gpl imaju oblik na -a: *vīlā, grābālājā, jāsālā*.

Odsustvo bilo kakvog morfološkog obilježja u Gpl, tj. upotreba starog oblika ovoga padeža, zabilježeno je u primjerima:

pūno gōdin imān (Či), *dvādes gōdin* (Vi), *sedāmlēs iljād* (G.B), *jedānēs gōdin* (Hu), *dvājes gōdin* (Zv); *šēs iljād* (Stud).

Genitiv plurala sa morfemom -i nije običan u govoru Zapadne Hercegovine.

U mom materijalu se našlo samo nekoliko potvrda za takav oblik ovoga padeža:

pet džēzvī (Zvir), *nekoliko bōmbī* (Vi).

I u susjednim ikavskim govorima imamo slično stanje. U Imotskoj krajini je Gpl bez morfološkog obilježja bilježen samo u brojnim konstrukcijama od *godina* i *nedilja*, a Gpl na -i potvrđen je samo u nekoliko slučajeva: *bānki, glāvni*(!), *āspri, urī, vīstī* (Šimundić, *op. cit.* 106). Nešto slično nam nudi i Rama: *čorbī, bōmbī*, hiljad (Okuka, *op. cit.* 89). Ni u zapadnobosanskoj i-šća zoni nije običan Gpl bez obličkog morfema, ali je, zato, tamo Gpl na -i znatno prisutniji nego u našem ikavskom govoru (BHDZb. III, 78—79).

Da je morfema -a ovdje prihvaćena kao izrazito obilježje Gpl pokazuju i primjeri tipa *ruka, noga* koji su skoro potpuno potisnuli stare dvojsinske oblike *ruku, nogu*. Naš govor ne zna za oblike tipa: *vrātū, ūstū* koji su potvrđeni i u Rami (Okuka, *op. cit.* 89), a samo iz Gruda imamo *nògijū*, što je potvrđeno i u Imotskoj krajini (Šimundić, *op. cit.* 106).

Slično stanje nudi nam i govor Drežnice. M. Okuka konstatuje u tom govoru, kao običan, Gpl na -a: *gōdinā, iljādī*; „morfema -i . . . je rijetka: *brēskvi, vīstī, sōrtī*” (Drežnica, 18), a od *ruka* i *noga* pored oblika: *rùkū, nògū*, javlja se i: *rúkā, nógā* (isto).

Šitović ima u Gpl sljedeće morfološke obrasce: *godin, stotin; godina, hiljada; jamah, mukah; rukuh, noguh; Alpīh, zapovī tih* (Šimundić, Šitović, 11). Sigurno je da ni ovdje Šitović nije odražavao govor svoga kraja. Nešto zbog potrebe stiha, kako to ističe i Šimundić, a nešto pod uticajem postojeće pisane riječi, on je proširio način tvorbe Gpl imenica ž.r.

U Zaostrogu, prema podacima Stjepana Banovića, Gpl je na -a: *gradina, zidina, jametina, potočina, 40 godina* (*op. cit.*).

I ova tri padeža imaju izjednačene oblike koji su najčešće sa uopštenim morfemom *-am/-an*; izuzetak čini govor Vitine gdje je uopšten morfem *-ama*:

- a) *ávljama, grédama, čášama, čóšama, čívijama, búhama, gúskama, grédama, kúćama, dīvōjkama, hōđama, krūškama, óvcama, pātkama, smōkvama, šljīvama, vātrama, trúbama, trišnjama, ženama* (Vi);

grédama, ù naćvama, stinama, strinama, pārama, cíkvama, gúslama, s rú-kama, kònsijama, ženama, u Jārama (Bi);

māšama, óvcama, zvízdama, rúkama, nògama (K.G);

trišnjama, kúćama, stinama (Zv);

u stinama, pò njivama (Zvir);

na glávama, sùzama, ženama (Izb);

rúkama, nògama, ženama, sèstrama (Koč);

grābljama, vílama, sùzama, na nògama, sèstrama (Vr);

u našim zèmljama, pò kućama, pò škòlama, ù njivama, krāvama, ù godinama (Či);

po smríkinjama, s dīvōjkama/děvōjkama (Hu);

ù smokvama, kako ćete oniñ kúćama (Vaš);

u mārka, pò kućama, u hàjinama, sa sèstrama (Ljub);

- b) *óvcam, kòsam, zà kravan, pò kućam, sà knjigam, ù knjigam* (Či);

pò šumam, s nòžican, ù trišnjam, jāgodam, stinam, u drugim državam, po mli-nican (Bi);

po isam, nà jaslam, mojim kolègicam, jarànicam, krāvam/n, striže se nòži-cam, pò škòlam, nà Pločam (K.G);

planinam, čòbanican, ù lokvan, māčkam (Hard);

kàšikam, víljuškam, dīvōjkan (C.G);

po slùžbam, víljuškan, māćijan (Zvir);

pò šumam, rúkan, jāsłan, ženam (Zv);

màkazan, nòžican, kùinan, óvcam, ù žakam, na dàskan (Izb);

ù naćvan, óvcam/n, jāsłam/n, nògam, sèstram/grèdan, dīvōjkan (Koč);

ù godinam, kúćam, s krāvan, ù knjigam (Vr);

baci krāvan is, ù naćvan, māćijan, tètkan, po ljutinan se krije, sa ženam (Ras);

na nògan, krāvan, s pāran (G.Br);

s cùram, u knjižgan (Hu);

na nògam, kúćam, óvcam (Bij);

ríkam, rúkan, ženam, grèdan, ù naćvan (Stud);

za óvcam, po tèstam, sùzan, mòtikan, ìnukam, ù jaslām, kùćam (Tr);
rùkam, křpan, metnili kràvan, ù čatrujam, pò škòlan, ja san ù godinan (Med);
jàslan, ù jaslān, gùšterican, sa zvìzdan, rùkan, nògan, màćijam (Gor);
žènam, sèstram, sùzam, kàvodan (Uz);
u nàćvan, zà kravan, sa óvcan (Vaš);
u rùkam, na nògan, pò kućan (Or);
zà kravam, na nògan, sa žènan; nògaman, žènaman (Gr);

c) *rùkami* (Zvir).

Dakle, u sva tri padeža mogu se javiti oblici na *-ma*, *-am/-an*, a samo je jedna potvrda za morfem *-ami*, i to u Ipl: *s rukami*.

Slično stanje nalazimo i u Imotskoj krajini (op. cit. 106), Rami (Okuka, 89—92), Drežnici (Okuka, 18).

Šitović ima Dpl na *-am*: *divojkam*, Lpl na *-ah* i *-am*: *na travah, u knjigam*; Ipl je na *-am*: *beštijam, suzam* (Šimundić, op. cit. 11).

U Zaostrogu, prema Banoviću, ti oblici su, također, izjednačeni: *po raskrsnican, s motikan, na nin stinan, na nogan, u Bijokovskin litican, spiletinan, među kozan*, kao i: *po prsiman* (op. cit. 185—195).

IMENICE ŽENSKOGA RODA NA SUGLASNIK

Oblik Isg sa morfološkim obilježjem *-ju* zabilježen je samo od imenica mast: *krv*: *māšću, křvľju*. Ostale imenice i u tom padežu zadržavaju oblik na *-i*: *riči, žūči, čèri* (ako nije: *čèra-čèròm/n*), *glādi, zòbi, dòbi, ràži, òglāvi, ūši, prègršti, žèdi, būdi, večeri, nòci, zàpovìdi, kòkoši; prègeši* (Vi), *zviri, svàsti, òbisti, pāmēti*.

U Gpl pored oblika na *-i* imamo i oblike na *-iju*:

riči, is prsi, od čèri, razni māsći, iz grūdi, njegovi làži, kòsti, niti, večeri, nòci, ščèri, zàpovìdi, cívì, zviri, bolēsti, stvāri, žalōsti;

odnosno:

pršijū, grūdiū, čèrijū, kòkòšijū, kòstijū; ščèrijū (Gor, Zvir), *nòcijū* (Zv), *čèri/čèrijū* (Gr).

Naravno, ne mogu sve imenice ovoga tipa imati dvojak oblik Gpl, na *-i* i na *-iju*. Od imenica: *mas(t), laž, nit, civ, zvir, boles(t) žalos(t)* Gpl je na *-i*. Od imenica, pak, *kos(t), grudi, prsi, kokoš* i sl. naporedo žive oba ova oblika.

Da je morfem *-iju* postao tvorački, pokazuje Gpl *nògijū* (Gr), u susjednim govorima i *rùkijū*.

Od imenica *oko* i *uho/uvo*, već je rečeno, Gpl je najčešće sa morfemom *-iju*: *òčijū, ūšijū*.

U DILPl i ovih imenica imamo ista morfološka obilježja kao i u ostalim imeničkim grupama:

-ima: *kòstima* (Stud), *ričima, kòstima, plèćima* (Gr, Zvir, Bi), *kòkòšima* (Vi, Bi), *čèrima* (Ras, Vr, Bi, Koč, C.G), *grūdima* (Vi, Ljub, Bi, Koč, K.G, Vr), *pēnderima* (Vi);

-im/-in: *ričim, kòstìn, plèčim/n* (Stud, Bi, Vi, Gr, Gor), *grúdim/n* (Gor), *kòstìn/n, prsim/n, kokòšin* (Zvir, Izb), *kokòšin, sleženim* (Koč);

-imam/-iman: *čèriman, kokòšiman, cíviman* (Hu), *čèriman, kòstiman, òčiman, ušiman* (Bi, Stud, G. Br, K.G, C.G, Gr, Gor), *čèriman, kòstiman* (Vaš, Or, Koč, Či, Ras).

I ovo govori da je u svijesti govornika još uvijek živo osjećanje vezano za DILPl sa morfološkim obilježjem -m/-n.

Slično stanje nalazimo i u Imotskoj krajini (Šimundić, *op. cit.* 114).

Jedan broj imenica ove vrste u govoru Zapadne Hercegovine može da ima promjenu imenica ž.r. na -a: *žeda, čada*. Imenica *mater*, iako zadržava taj oblik u Nsg ima, isto tako, promjenu po deklinacionom tipu -a osnova *mātēr-māterē-māteri*. Iz Kočerina imam: *bèdre-bèdrima*, a iz Vitine: *pēnder-pēnderē-pēnderima*.

Toponimi: *Vèlēž, Pòdvelēž* pripadaju ovoj deklinacionoj skupini: s *Vèlēži, na Velēži, is Pòdvelēži, u Pòdvelēži* (u ch je Pòdvelēžje, iz Pòdvelēžja, u Pòdvelēžju).

KOLEKTIVNE IMENICE NA -ad

U Isg i ove imenice imaju morfološko obilježje -i:

tèlādi, jārādi, křmādi, prāsādi, ùnučādi, vřsničādi, ždrībādi.

Takav oblik ima i Gpl, upravo, oblik koji ima značenje Gpl. U DILPl imamo oblike na -ima, -im/-in/-iman: *čèljādima, praìmučādima* (Či), *tèlādima* (K.G), *čèjādima, jùnādima, ždrībādima, křmādima, štenādima* (Vi), *křmādima, tèlādima* (Stud), *kòzlādima* (Zv), *ždrībādima* (Izb);

jùnādim, tèlādin (Či), *ùnučādin* (Or), *čèljādin* (Vr), *křmādin* (C.G), *tèlādin, mǎgarādim* (Hu);

tèlādiman (Hu), *ždrībādiman* (Gor, Gr, Izb), *ùnučādiman* (Vaš, Zvir).

NEKOLIKE NAPOMENE UZ PRETHODNO POGLAVLJE

I promjena imeničkih riječi pokazuje koliko je naš govor i samosvojan i hercegovački. Njegova hercegovačka pripadnost ogleda se kako u sedmopadežnom sistemu tako i u novijem obliku Gpl i obličkom sinkretizmu dativa, instrumentala i lokativa množine. A njegova samosvojnost, opet, ogleda se u pojavi klasičnog akcenta u Gpl, rjede u DILPl, i u posebnim oblicima DILPl.

Kao što se sa prethodnih stranica može zaključiti, pojava dugouzlaznog akcenta na penultimi u Gpl tipa *diveróvā, sinóvā* nije rijetka pojava u našem govoru. Takav akcenat, od ranije je poznato, karakteriše vukovski prozodijski sistem. Takav akcenat, uz to, karakteriše istočnohercegovačku govornu zonu. Takav akcenat, međutim, nije svojstven centralnohercegovačkoj govornoj zoni sa kojom zapadnohercegovački govor ima tijesne dodire. U centralnoherceg., naime, obično je: *glāsōvā, rēpōvā, drūgōvā*; rjede: *kumōvā-kūmōvā, sinōvā-sīnōvā* (isp. kod mence: *Akcenat sela Ortiješa*, Naučno društvo BiH, Grada X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1961, str. 12). I u i-šća govorima Zapadne Bosne nalazimo ovakav,

tj. Vukov, akcenat (isp. kod mene: *sinóvā*, *kunóvā*, *kestenóvā*, *keróvā*, *batakóvā*, makar i uz akcenat na inicijalnom slogu -BHDZb. III, 48—49). I u Imotskoj krajini se javljaju dvojaki akcenti: *lišťóvā* i *listóvā* (Šimundić, *op. cit.* 88) i ramski govor zna za: *golubóvā*, ali: *zěcōvā*, *bōgōvā* (Okuka, *Rama*, str. 88). Sve to govori da se žarište novoštokavske politonije moglo naći svuda tamo gdje su postojali uslovi za metatonijsko pomjeranje akcenata ka početku riječi. Drugačije rečeno, nije isključivo istočnohercegovačka govorna zona bila središte ove pojave. Pojava vukovskog akcenta u širokoj zoni ikavskih govora jasno upućuje na zaključak da je tu ta pojava autohtona, da nije nastala pod uticajem istočnohercegovačke prodzijske situacije (isp. o tome kod mene: Žarišta novoštokavske politonije).

U Gpl svih imeničkih vrsta, vidjeli smo, imamo novoštokavski oblik i morfološko obilježje -a. Beznastavački lik ovoga padeža sveden je na minimum. To znači da je pojava širenja morfeme -a u ovom padežu zahvatila i ovu govornu zonu kao i ostale govore Hercegovine, a i šire od hercegovačkih meda. Ova se pojava, svakako, već bila ustalila prije znatnijih pomjeranja našega življa, prije velikih migracionih pokreta.

Sa dativom, instrumentalom i lokativom množine nije bilo kao sa genitivom množine. Istina je, naime, da su se i na ovom području ta tri oblika izjednačila: imaju ista morfološka obilježja, ali ne i novoštokavska obilježja. Kao što nam i navedni primjeri pokazuju, pored oblika na -ima, i češće od njih, u upotrebi su i oblici sa drugačijim morfološkim obilježjima: -im/-in, -imam/-iman i sl. Pitanje je kako objasniti ovu pojavu, otkuda to da su Muslimani ove zone bliži našem standardu nego Hrvati. Odgovori na ova pitanja mogu biti različiti. Činjenica je da je proces ujednačavanja ovih padeža tekao i u našem govoru kao i u drugim što-govorima (v. kod Belića, *Deklinacija*, 64—75). Ovdje su uopšteni oblici sa morfemama -im/-in, -am/-an. I takvi su oblici, sigurno, u nedavnoj prošlosti, bili znatno češći nego danas. Oblici sa novoštokavskim morfološkim obilježjem tek u novije vrijeme ulaze u širu upotrebu. Ona nekoliko primjera bez morfolškog obilježja (*na kolini*, *za vrati*) kao da upućuju na zaključak da su i takvi oblici doskora bili ovdje u upotrebi. Istina, Šitović nam daje pravo za takvu pretpostavku, samo je pitanje koliko je on tu pouzdan svjedok. Ipak, ovi ostaci starijih oblika Lpl i Ipl biće nekakav pokazatelj. Ne treba zaboraviti da su takvi likovi ovih padeža dosta obični u zapadnobosanskim i-šća govorima, a ti govori cjelokupnom svojom strukturom pokazuju sporiju evoluciju od govora hercegovačkog tipa.

A na pitanje: zašto ovdašnji Muslimani u ovoj osobini pokazuju više sličnosti sa ostalim hercegovačkim govorima nego Hrvati, odgovor bi mogao glasiti ovako. Ta je osobina u govoru Muslimana razvijena pod jačim uticajem centralnohercegovačke govorne zone, Mostara, u prvom redu. Muslimani i Ljubuškog i Vitine bili su tješnje vezani za Mostar nego Hrvati — i vjerski i klasno. Uzor su im uvijek bili Muslimani sa druge strane Neretve. Hrvati, pak, imali su tješnje veze sa Hrvatima zapadnijih predjela, Dalmacije. Otuda u govoru ovih dviju nacionalnih skupina i druge razlike. Uz to, i ovdašnji Muslimani čuvaju fonemu -h, i u finalnom položaju, ali su i oni prihvatili oblički sinkretizam Lpl sa Ipl kao što je to slučaj i sa istočnohercegovačkom govornom zonom (v. kod mene u SDZb. XIV). Moguće je da su podsticaji za ove procese začeti prije islamizacije i da promjena vjere nije taj proces zaustavljala. U govoru Hrvata, pak, proces je tekao usporenijim tempom. Javili su se noviji oblici, pa i oni sa -ima, ma, ali oni nisu uspjeli da se nametnu i kao jedini oblici. Da je taj proces tekao dosta sporo, potvrđuju i oblici bez ikakvih posebnih morfoloških obilježja.

Ukazujem ovdje na neke primjere koje nalazimo u pismima ljubeškog kapetana Mahmuta, a koja su nastala krajem XVIII vijeka (pisma se čuvaju u Dubrovačkom arhivu, isp. o tome kod mene: *Jekavske oaze u Zapadnoj Hercegovini*, JF XXVII, 1966—67, str. 278 i dalje): *s ovim emini*, *s temesući*; tu imamo i stari oblik dativa: *gospodi begovom*, i *ostalim begovom*. Jasno, tu ima i osobina koje nikako nisu bile svojstvene njihovom pošiljaocu, Mahmut-kapetanu, recimo ispuštanje foneme *-h*, čak i iz kapetanovog imena, ali je upotreba starijih oblika i Dpl i Ipl mogla biti osobina poznata u to vrijeme i kapetanu i njegovom pisaru.

ETNICI I KTETICI

Tvorba etnika i ktetika na ovom području ne nudi ništa interesantnijeg. Sve je u okvirima standardnojezičke norme. Tako imamo:

Bijača:

Bijačanin-Bijačanka-bijački

Biograci:

Biogračanin/Bijogračanin/Bijogračan-Biogračanka/Bijogračanka-bi(j)ogrački

Britvica:

Br̃tvičanin/Br̃tvičān-Br̃tvičanka-br̃tvički

Bròtnja/Bròčno:

Broćanac-Broćanka-bròćanski

Čapljina:

Čapljīnac-Čapljīnka-čapljīnski

Čitluk:

Čitlučanin-Čitlučanka-čitlučki

Cr̃nač:

Cr̃nčanin-Cr̃nčanka-cr̃nčanski

Döbro Sèlo:

Dobrosélac-Dobròsēlka-dobròsēlski

Dōnji Cr̃nač:

Dònjoseljāk-Dònjoseljānka-dònjoselski

Gōrnji Cr̃nač:

Gòrnjoseljāk-Gòrnjoseljānka-gornjòselski

Gòranci:

Gòrančanin-Gorānka-gòranski

Grāb:

Grābljanin-Grābljanka-grāpski

Kréhin Grádac:

Grāčanin-Grāčanka-grāčanski

Húmac:

Hùmčanin-Hùmčānka-hùmačkī (Ŭmčanin-Ŭmčānka-ùmačkī)

Īzbično:

Izbičāk-Īzbička-izbičānski

Jāre:

Jāranin-Jārānka-jārānski

Klōbūk:

Klōbučanin-Klōbučānka-klōbučkī

Līstica:

Līštičanin-Līštičānka-līštičkī

Ljubuški:

Ljubušāk-Ljubušānka-ljubuški

Ljūtī Dòlac:

Ljutòdočanin-Ljutòdočānka-ljutòdočānski

Mámići:

Mámičanin/Mámičan-Mámičānka-mámičkī

Mèdine:

Mèdinac-Mèdīnka-mèdīnski

Mèdūgōrje:

Medugórac-Mèdugōrka-mèdūgōrski

Míljковиći:

Míljkovićānīn/Míljkovićān-Míljkovićānka-míljkovićī

Ōrahōvlje/Ōrōvlje:

Ōrahōvljanīn/Ōrovljanīn-Ōrahovljānka/Ōrovljānka-ōrahovljānski/ōrovljānski

Pòlog:

Pòložānīn-Pòložānka-pòložī

Ràdišīći:

Ràdišīćānīn-Ràdišīćānka-ràdišīčkī

Rāsno:

Rāšnāk-Rāšānjka-rāšanjski

Stūdēnci:

Stūdenčanin-Stūdenčānka-stūdenačkī

Trebižat:

Trebižācānīn/Trebižācān-Trebižācānka-trebižācānski

Ūzārići:

Ūzārićānīn-Ūzārlcānka-ūzaričkī

Vášarovići:

Vášarovićānīn/Vášarovićān-Vášarovićānka-vášarovićī

Veljāci:

Veljācānīn-Veljācānka-veljācānski

Vitina:

Vitinjanin/Vitinjan-Vitinjanka-vitinski

Vrānić:

Vrānicānin-Vrānicānka-vrānički

Zvirići:

Zvirićanin/Zvirićan-Zvirićanka-zvirički

Zvirovići:

Zvirov(i)ćanin/Zvirov(i)ćan-Zvirov(i)ćanka-zvirovački.

Z A M J E N I C E

Promjena zamjenica, u odnosu na standard, ne nudi mnogo razlika. A ako i postoje razlike, one nisu isključivo vezane za područje Zapadne Hercegovine. Evo tih odstupanja:

Lične zamjenice

a) Prema standardnom kratkouzlaznom akcentu oblika Gsg, Dsg, Asg, Lsg zamjenica prvog i drugog lica i povratne zmjenice *sebe*, naš govor ima kratkosilazni akcenat: *mēne, tēbe, sēbe; mēni, tēbi, sēbi*. Ova prozodijska osobina svojstvena je i mnogim drugim govorima „jugozapadnog” dijela što-dijalekta (v. Belić, Deklinacija, 105—106).

To vrijedi i za oblike Gsg, Asg, Dsg-Lsg zamjenice trećeg lica m.r.: *njēgā, njēmū*.

Pored običnog *ōn* našla se potvrda i za *ōn* (Ras), što može biti uslovljeno i intonacionom komponentom rečenice. Naime, i van ovoga mjesta, pa i ovoga govornog područja, ova zamjenica može se čuti sa kratkim akcentom u rečenicama posebne intonacione obojenosti, up. *Ōn mi je to rekao. Ōn!?*

Prenošenje akcenata na proklitiku je sasvim obična pojava: *nà mene, dō tebe, sà sebe; ū meni, nà tebi, ū sebi; òd njegā, ū njemu i sl.*

U Gsg i Asg zamjenice trećeg lica, m.r., česta je dužina na posljednjem slogu: *njēgā*.

b) Od obličkih razlika ukazujem na sljedeće:

Pored standardnog lika *mnōm-sā mnōm, tōbōm-s tōbōm, sōbōm-sā sobōm*, ovdje je sasvim obično i:

a) pojava sonanta *-n* umj. *-m* na kraju: *sā mnōn, s tōbōn, sā sobōn* (o čemu je bilo riječi u Fonetici);

b) na cijelom području obični su i oblici: *s mēnōm/n, s tēbōm/n, sā sebōm/n*;

c) uz to imamo i ove oblike: *sā mlōn* (Gor, Uz). Iz Vaš imam: *spored mōmnōm*. Najvjerovatnije je da tu imamo analoški proces. Prema odnosu koji imamo u: *meni-mnom i: tebi-tobom, sebi-sobom* moglo se javiti i *momnom : meni*;

č) u Dsg i Lsg od zamjenice *on* u Gr zabilježen je i oblik: *njēme* (up. odnos: *š njim-š njime; ovom-ovome-ovomu*; v. Belić, *Deklinacija*, 106);

ć) u Dpl, Ipl i Lpl obični su oblici: *nāmi, vāmi*, u svim posjećenim mjestima. To su stariji oblici koje potvrđuju i susjedni govori, a i stariji naši pisci (Belić, *op. cit.* 105);

d) pored *njōj* javlja se, i često, *njōjzi*;

e) pored *njīh* (Vi, Ljub) imamo, u svim drugim mjestima, *njīā, njījā*, uz moguće partikule: *njīān, njīāna; njījān, njījāna*; up. i: *njīzi* (Hu);

f) enklitički oblici su, kao i u našem jezičkom standardu: Dsg: *mi, ti; si* (rijetko), Gsg, Asg: *me, te, se*; odnosno: *nas, vas; nam, vam* u Gpl, Apl, Dpl. Enklitički oblici zamjenica 1. i 2. l.pl.: *ni, vi; ne, ve* nisu u upotrebi na ovom govornom području.

Od zamjenica 3. l. imamo enklitičke oblike: *ga* u Gsg i Asg; *mu* u Dsg; odnosno: *je i joj* u sing., a: *i, ji; ih, jih; im, jīm/jin* u pluralu. Enklitički oblik *ju* u Asg potvrđen je samo iz Gruda.

Iz Medugorja imam potvrdu za upotrebu enkl. oblika zamjenice 3. l. *on -nj* u rečenici: otišli su *pō nj*, iako je sasvim obično: *pō njegā*, ali up.: *pōdā nj, prēdā nj*, u svim mjestima, kao i: Neću se ja *zā nj* ispovijdat (C.G);

g) i naš govor zna za oblik *nje* u Apl: sad je borba *zá nje*; *grōm* ti puka *ú nje* (D.S, K.G). Takav oblik živi i u Imotskoj krajini (Šimundić, *op.cit.* 120) i nekim mjestima Istočne Hercegovine (v. kod mene, SDZb. XIV, 135).

Imeničke zamjenice

Odnosno-upitna zamjenica *kō* u Nsg zna samo za taj oblik. U zavisnim padežima imamo: *kōgā, kōmē/kōmu, kōgā, s kīm(e)*.

Tako i:

nēko, nīko, īko, svāk(o)...

Zamjenica *štō* u zavisnim padežima pored standardnih oblika: *čēgā, čēmu, s čīm* zna i za ove oblike: Gsg *čēsa*: nije ni bres *česa* (D.S), *čēsa* (K.G), Rad; Dsg: *čeme* (Vi, Gr, Bi, Gor, G.Br, Či, Vaš). U Isg pored *čīm/n* često je i: *čīme: š čīme* ga udari? (Tr, Stud, Vi, Or, Bi).

Od zamjenica: *nēšto, nīšto, īšto/nēšto, nīšta, īšta* u zavisnim padežima nisam bilježio oblike tipa nečesa, ničesa (v. Belić, *Deklinacija*, 127). U upotrebi su oblici: *nēčeg(ā), nēčem(u, ē); nīčeg(ā), nīčem(u, ē)* i sl.

U pisanoj riječi L. Šitovića nalazimo skoro isto stanje: *nami, vami*, čak i *njimi*, u dativu. I u lokativu Šitović ima uz *njima* i *njimi*, što nije osobina današnjeg govora Ljubuškoga (v. Šimundić, *Šitović*, 12). Šitović potvrđuje i akuzativni oblik: *nje*, za koji se našla potvrda i iz savremenog govora te zone.

Interesantno je da Drežnica ne zna za oblike: *nami, vami*. Okuka, naime, za svatru ova množinska oblika daje likove na *-a*: *nama, vama*. Tu je samo: *sa mnon, sa tobon/s tobon*. Znači, nema oblika sa *-e:s menom, s tebon*. Drežnica zna i za pojavu oblika *non, jon* u DILSg (Okuka, *Drežnica*, 18). Naš govor ne nudi potvrda za takve oblike.

Pridjevske zamjenice

Ako se izuzmu fonetske specifičnosti ovoga govora, malo je razlika koje nam nudi promjena zamjeničkih riječi na ovom području u odnosu na naš jezički standard. Tako imamo:

a) Prisvojne zamjenice

Deklinacioni obrazac je sljedeći: *môj-môga-môm* (-e, -u), *môga*, s *môjim/n*, o *mom* (-e, -u);

môja-môje-môjôj-môju-s môjôm/n-o môjôj;

môji-môji/nôjih, môjim/n;

môje, môji/môjih, môjim/n.

Tako i:

njegov-njegova-njegovu-s njegovim-o njegovu;

njézin-njézina-njézinu, s njézinim/n, o njézinu;

kao i:

naš-našeg (-ā), našem (-ē, -u), s našim/n, o našem (-ē, -u), njišov/njišov/njišov-njišova/njišova/njišova, njišovu/njišovu/njišovu.

Kao što navedeni primjeri pokazuju, a to vrijedi i za ostale prisvojne zamjenice — koje nisu ovdje spomenute, naš govor ne pruža ništa posebno u deklinaciji prisvojnih zamjenica. Istina, tu je još uvijek dominantna imenska promjena (*njišov-njišova*), kao što je ta promjena živa i u pridjevskoj deklinaciji. Uz to, u našem govoru običniji su oblici tipa *našeme, vašeme* nego oni sa morfološkim obilježjem -u: *našem, vašem*. Ali, zato, ovdje nisu tako česte partikule kao u govoru Imotske krajine (up. *našizi, vašizi*, op. cit. 121), niti ovaj govor zna za oblike *mojiju, njišoviju* koje nalazimo u ramskom govoru (Okuka, op. cit. 103).

b) Pokazne zamjenice

Osnovna odlika pokaznih zamjenica u zapadnohercegovačkom govoru jeste česta upotreba likova: *đvī, đvā, đvō; đtī, đtā, đtō*. Ti su oblici češće u upotrebi od onih standardnih; a javiće se, i ne rijetko, i oblici: *đtāj, đtā, đtō*. Istina, u Vitini i Ljubuškom bilježio sam samo: *đvāj-đvī, tāj, đnāj-đnī*. Uz te oblike bilježeni su i sljedeći:

tōjī-tōjā-tōjō, uz ta vakat (Uz),

tōjī-tōjā-tōjē (Međ, Hu, Bij, D.S, K.G, Koč, Vr, Čer, Rad, Ras), sa mogućom fonetskom varijantom: *tōjō* u sr. r.

Vrijedno je ukazati i na pojavu sažimanja vokala u primjerima tipa: *zá vō, zá nō, ná nī*, što je poznato i drugim hercegovačkim govorima, a i van hercegovačkih meda.

Oblici promjene saobražavaju se sa oblikom Nsg: *đvāj-đvogā, đvī-đvogā; tāj-tōgā, đtāj-đtogā, đnāj-đnogā, đnī-đnogā* i sl: (za akcenat ovih zamjenica v. BHDZb. III, 138).

Pojava oblika *otaj, ota, oto* svojstvena je širem području (isp. — kod mene u BHDZb III, 133).

Upotreba partikula, mada prisutna, nije tako česta ni uz oblike ovih zamjenica: *òvīm, tīzin* (Vaš), *lògāna, ònogāna* (Čit), *tīzi, tīzin* (Hu, C.G).

Ni ostale pridjevske zamjenice ne nude ništa posebno interesantno. I fonet-skim svojim likom, i svojom promjenom, sve se one uklapaju u strukturu herce-govačkih govora. Tako imamo: *něko, něšto/něšta, někoji, někakā* — neodredene; *nīkoji, nīčiji, nīkakav* — odrične; *kòji, čiji, kākav* — upitne; *svāki, svāčiji, svākakav; kòji-god, kòji mu drāgo, vās-svā-svē* — opšte.

P R I D J E V I

Opisni pridjevi

Osnovna odlika ovih pridjevskih riječi u našem govoru jeste očuvanost mor-fološke razlike između određenog i neodređenog vida. Tako imamo:

dòbar-dòbra-dòbro: dòbrī-dòbrā-dòbrō;

līp-līpa-līpo: līpī-līpā-līpō;

vīsoċ-vīsoċa-vīsoċo: vīsoċī-vīsoċā-vīsoċō;

nīzak-nīska-nīsko: nīskī-nīskā-nīskō;

vèlik-vèlika-vèliko: vèlikī-vèlikā-vèlikō;

stār-stāra-stāro: stārī-stārā-stārō;

slādak-slātka-slātċo: slātċī-slātċā-slātċō.

I u zavisnim padežima očuvana je oblička razlika između ovih dvaju pridjev-skih vidova:

zdrāv i mlād insan sve more podnit: *drš* se ti *pāmētñg* pa neš pogrišit (Vi);

līpa rīč i *gvozdēna* otvara: *līpī* pòdlipī (Koč);

vèlik je to posa: *mālā pēča, vèlikī skòk* (Vr);

duvan je još *zèlen*: *žūtī* se bere, *zèlenī* ostavlja (Rad);

stār ti je ovaj đubar: pospi *sà stārīm đūbrom* (Ras);

je l *kīselo mlīko?*: očeš *kīselōg mlīka?* (Izb);

izija je *pūn tājūr*: donesi *pūnī* a ne *prāznī tājūr* (Izb);

kupija *cīl krū*: odlomi o toga *cīlōg* (Zv);

ima *līpu kūćicu*: *ònā līpā kūćica* (Zv);

vèlika šūša: iza one *vèlikē šūšē* (Zvir);

to mi je odilo *vèliko*: je si kupijo *ònō vèlikō odilo?* (Čit);

brali su *zèlene kāvade*: od *zèlērī kāvāīlā* ne valja salata (Tr);

Neretva je vazda *studēna*: u *stūdenōj vòdi* se kupa (Stud).

Taj se odnos čuva i u primjerima: *súva krūva* se najide: očeš li *mlādōg māsła?* (Stud); ne gazaj *po mòkrōj trāvi*: gazaj *pó nōj sūvōj* (Čit); ništa lakše *od*

súvōg duvána; čuvaj se *lādnōg vītra* (Tr); *od smōkova pēkmeza* lipa je halva (Vi); ništa gore *od lina čōvika* (Bi); vi meni kilo *súva duvána*, ja ću vami kilo *lípōg mēda*; iz *dubōka būnāra* teško je vadit vodu (Med).

Ustaljeni izrazi i toponimi imaju oblike određenog pridjevskega vida:
mřtvi klāk, žīvi klāk, žīvā rāna, ljūtā rāna, slīpō ōko, slīpē ōci, bīli lūk, cřnī lūk, cřnō vīno, bīlō vīno (Izb);
ūmitnō sīme, bīlē smōkve, bīlē trīšnje, cřnō grōžde, izvajnā pūnica, izvajnī strīc, mālī ōrā (= jastreb), *gōdišnji ōdmor, lānjskī snīg* (Ras);
dřveni škīp, dīvljā svīnja, bājramskē hālījine/hājīne, dōjní vēs, svīlenā māhrama (Vi);
cřnī prīšt, sūvā bōlēst, žūtī mrāvi, cřnī pétak (Stud);
mlādō māslo, kīselō mlīko, ljūtē pāprike, sītī šēcer (Čit);
lūdā pāmēt, stārī svāt, vīnčānī kūm, vīnčānā hālījina (Ljub);

kao i:

Šīroki brīg, Ljūtī Dòlac, Mālō Pòlje, Bīli brīg, Dōnji Trebižat, Gōrnjā Brītvica, Dōnjā Brītvica, Čřvenī Gřm, Gōrnjē Hrāsno, Bjēlō Pòlje/Bījēlō Pòlje;

tako i:

Vēlikī vřtīlīc, Vēlikī dōlac, Cřnī stūb, Stūdeni srnādō, Mōkrī dōci, Mēkā njīva, Nōvā ōgrada, Mālī dō, Vēlikī dō, Mōkrī dō.

Komparacija pridjeva

I poređenje pridjeva ima obilježja našega standardnog jezika:

a) *blāg-blāži, ljūt-ljūci, sūv-sūvljī, sūh-sūhljī/sūhjī, krīv-krīvljī, cīl-cīljī, mlād-mlādi, tvřd-tvřdi, dēbel/dēbeja/dēbljī, slādak-slādi, vīsok-vīši, tīsan-tīšnji, bīsan-bīšnji, žūt-žūci, cřn-cřnji, krātak/krātak-krāci, plītak-plīci, rīdak-rīdi, mālēn/mālēšan-mānji, tānak-tānji, blīd-blīdi, vrūc-vrūci, čvřst-čvřšci, līn-līnji*;

b) *stār-stārījī, ōštar-ōštījī, cřven-crvenījī, līn-līnji, jēstīn/jēvtīn/jēptīn-jeftīnījī/jēvtīnījī/jēptīnījī, lādan/hlādan-lādnījī/hlādnījī, tōpal-tōplījī, vēsēl/vēsō-vesēlijī, bōgat-bogatījī, sīrōmašan-sīromāšnji, bōlestan-bolēsniījī, žālostān-žalōsniījī, prōklēt-proklētījī, zāvidān-zavidniījī, pōkvāren-pokvarēniījī, pōšten-poštēniījī, prījātan-prijātniījī, dūžan-dūžniījī, tūžan-tūžniījī, rūžan-rūžniījī, čūst-čūstījī, up. i vrūci, prema studēniījī* (Hu, Zv).

c) *mēk/mēhak-mēkši, lāk/lāhak-lākši, līp-līpši*.

Superlativ ima, takoder, standardni oblik:

nājblāži, nājlijūci, nājcrnji, nājviši; nājstārījī, nājtoplījī, nājružniījī; nājčūstījī.

Prisvojni pridjevi

U Fonetici je rečeno da na jednom dijelu ovoga govornog područja prisvojni pridjevi izvedeni od ličnih imena sa morfološkim obilježjem *-ica* mijenjaju afrikatu *-c*, ispred tvorbenog morfema *-ina*, u *-č*: *Ankičin, Māričin, Mīličin*.

Mada danas imamo neizmijenjen ploziv *-k* ispred morfema *-in* u prisvojnim pridjevima tipa *Lúkin, Sálkin*, u prazniku je samo: *Lúčin-dān, Lúčin-dāna, po Lúčin-dānu*.

Od imenica m.r. tipa *Ívo, Mého* prisvojni pridjevi se tvore morfemama: *-in, -ina, -ino*: *Ívin, Méhina, Šévkina, Símin* i sl. To vrijedi i za pridjeve izvedene od imena tipa: *Júre, Šíme*: *Júrina, Šímin*.

U nazivu praznika imamo: *Jurjev, Jurev, Jureva, Jurova, Jurjevo, Jurjeva, Jurevdan*. Kod Muslimana još i *Edrelez*. Tako, npr., imamo: *Júrev* u Stud, *Edrèlez* i *Júrjevo* u Vit, *Júrova* i *Júrjeva* u Gr, *Júrev* u Bi, a *Jùrevdān* u Gor, Ras, u Zviricima je *Júrjev*.

I ovi pridjevi znaju za dvojaku promjenu: imeničku i pridjevsku: *Māričina diteta, Mīličinōg brata, Méhina vinograda, Júrinōga oca, Milanova imanja* (Stud), *Mīlanovog imanja* (Vi), *Józina auta* (Gr), *Périna duvana* (Vr, Ras, Izb, Tr, Zbir, Rad), u *Ívinu bostanu* (Zv, Hu, Bij, C.G, K.G); *Pètrovōg sina, Mārinōg mlika* (Liš) *Títinōg vojnika* (Izb, Stud, G.Br, Čit, Med).

Pored pridjeva tipa *tèleći, gòvedi*, sa tvorbenom morfemom *-ji* i jotovanim prethodnim suglasnikom (v. Jotovanje), na ovom području žive i pridjevi tipa: *gòvediji*, tj. sa morfemom *-iji* i očuvanim prethodnim suglasnikom: *tèletijē mēso* (Gor, Uz, Zv, Izb, Stud) *tèletijā kōža* (Izb), *gòveaijā gláva* (Ras, Izb), *pràsetijē mēso* (Uz, Izb, Ras), *čùketijā kùća* (Ras), *magarètijā dūbar* (Rad). Pored ovih likova, javiće se i likovi sa morfemom *-iii/-ija* i izmijenjenim prethodnim suglasnikom: *gòvediji, tèlećiji, kŕmećiji* (v. kod Jotovanja), koji su nastali ukrštanjem oblika tipa *teleći* i *teletiji*.

BROJEVI

Osnovni brojevi

Osnovni brojevi mogu se razlikovati od istih riječi u našem standardu po svome fonetskom sklopu, što je posljedica asimilaciono-disimilacionih promjena.

Tako imamo:

jedānēs, pètnēs, dvādes|dvāes|dvājēs, trīdes|trīes|trījēs na jednoj strani, odnosno: *osāmnēs|osāmīlēs, ōsamstō|ōsanstō*, na drugoj strani.

Naravno, i ova kategorija riječi zna za glasovne specifičnosti koje karakterišu govor kao cjelinu. Otuda:

čètiri, četères u svim mjestima osim Vitine i Ljubuškog gdje imamo u govoru Muslimana supstituciju afrikata *-č* afrikatom *-ć*: *čètiri|ćètri, četères|cètres*;

bilabijalno *-m* i u ovim riječima na kraju gubi svoju bilabijalnost i prelazi u labiodentalni nazal *-n*: *sēdan, ōsan* — u svim mjestima, istina ne dosljedno, osim u govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog.

Pored fonetskog lika *čètiri* javlja se i *čèteri* (Gr, Gor, Vr, Izb).

Uz *dvī* imamo *ōbe, ōbedvī*; u Grudama, Biograticima i Gorancima *ōbadvī*.

Uz *stōtina* živi i *stō*; *dvīsto, trīsta, čètiristo, pēstō*. Na cijelom području živi samo: *īljada*, kod Muslimana *hīiada|hīljada*, zatim: *miljūn*, rjeđe *miljōn*.

Od osnovnih brojeva mijenjaju se: *jèdan -a, -o, dvâ -dvî, trî*:

jèdan-jèdnogâ-jèdnom (-ê, -u), jèdan/jèdnogâ, s jèdnîm/n, o jèdnom (-ê, -u);

jèdna-jèdnê-jèdnôj-jèdnu-s jèdnôm/n-o jèdnôj;

dvâ-dvâjû-dvâma/n, rjede;

dvî-dvîjû-dvîma/n, češće:

trî-trîjû-trîma/n.

Naravno, promjenljive su i brojne imenice: *stòtina, hîljada/îljada, milîjûn/ milîjôn* — po odgovarajućoj promjeni imenica.

Za broj *četiri* ima, takode, potvrda da se deklinira, ali ne kao prethodni brojevi tako često:

četverijû-četirîma/n (Gr, Gor), što svojim oblikom podsjeća na oblike zbirnog broja *četveri*. Istina, u DIL imamo *četirîma*, ali ni tu nije isključena ni redukcija suglasnika *v* u *-rv-*. Činjenica je da u drugim mjestima ove govorne zone nije obična promjena ovoga broja.

Šitović ima: *obijuh* (Šimundić, *op. cit.* 13).

Promjena ovih brojeva je u Imotskoj krajini obična, i nudi veći broj morfoloških varijanata: *dvâjû, trîjû; dvâma(n), dvâmon, trîma(n), trîmon, dvâmîn, trîmîn; dvâjin; dvîma(n), dvîmon, dvîmîn*, uz to i: *petîma(n), petîmon, petîmîn, šestîma(n), šestîmon, šestîmîn* (Šimundić, *Imotski*, 142). Rama se ne razlikuje mnogo od Zapadne Hercegovine. Tamo je: *dvâ-dvâjû-dvôma (!), dvî-dvîju-dvîma, trî-trîjû-trîma*, a uz *četiri/četeri* javljaju se i: *četirijû, četirîma* kao moguće obličke varijante osnovnog oblika, tj. oblika Nsg. Ramsko *dvoma* bi moglo biti iz kategorije zbirnih brojeva, kao i *četveriju* iz Gruda. Istina, Okuka ove oblike obilježava različitim akcentima: *dvôma* od *dva*, a *dvôma* od *dvoji*. Ja nisam u našem govoru naišao na takvu diferencijaciju, gdje bi prozodijska komponenta bila fonološki relevantna (isp. Okuka, *Rama*, 107).

U Drežnici imamo: *dvâjû, dvîjû; trîma: nîlâ dvâjû, dvîjû cûrâ* (Okuka, *Drežnica*, 20).

U i-šća govorima Zapadne Bosne za promjenu znaju samo brojevi *dva, tri: dvâjû-dvâma, dvîjû-dvîma, trîjû-trîma* (Ikavskošćakavski, 144).

Centralnohercegovačka jekavština nema, kao obične, ni oblike deklinacije brojeva *dva* i *tri*.

Zbirni brojevi

Jedna od karakteristika svih hercegovačkih govora jeste uopštavanje morfeme *-ero* za tvorbu zbirnih brojeva. Tako i ovdje imamo *dvôje, trôje*, ali: *čëtvero, pëttero, dësetero*. Ako se javi i oblik sa *-oro*, biće to nekakav nanos sa strane.

Promjena je: *dvôje-dvôga-dvôma/dvôman,*

trôje-trôga-trôma/trôman,

čëtvero-čëtverôga-čëtverôma/čëtverôman.

Brojne imenice su sa istim tvorbenim karakteristikama, sa morfemom *-erica*: *čëtverica, pëtërica, desetërica*.

Za iskazivanje brojnog skupa, koji se kreće oko iskazanog osnovnog broja, upotrebljavaju se brojni prilozi izvedeni tvorbenim morfemom *-ak*: *desétak*, *stotí-nak/stotínjak*: *bilo ji je dvajéstak*, *ima nas stotínjak*.

Redni brojevi

Ova grupa brojeva po svom glasovnom sklopu najbliža je oblicima tih brojeva u našem jezičkom standardu: *přvi-a-o*, *drugi-a*, *-o*, *treći-a*, *-e*, *čtvrti-a*, *-o*.

U oblicima deklinacije, takode, nema velikih razlika: *přvi*, *přvōga-přvōme*, *přvā--přvē-přvōj-přvōm-ò přvōj*, *přvi-přvi/přvili-přvim/n*; a javiče se i potvrde sa kratkim *r*: *přvi*, *přvā* (Vi, Bi).

tako i: *pěti-pětōg(a)*, *pětōm(-e)*, *s pětīm/n*, *o pětōm(-e)*, *četèrestī-četèrestōg(-a)*, *četèrestōm(-e)* i sl.

RIJEČI SA KONJUGACIJOM

GLAGOLI

Infinitiv

Svojim fonetskim likom infinitiv zapadnohercegovačke govorne zone ne nudi ništa posebno i neočekivano. Najčešće je njegovo morfološko obilježje *-t* ili *-ć*, znatno rjeđe *-ti*, *-ći*. Nekoliko potvrda:

a) *dōnit*, *dōspit*, *cīnit*, *čīnit*, *čūt*, *kūpit*, *kāpat*, *lōmit*, *lēžat*, *māmit*, *mīslit*, *nōsit*, *prōdat*, *prōsit*, *rūčat*, *rādit*, *sījat*, *sīsāt*, *šīšāt*, *slīšāt*, *tōvarit*, *tōpit*, *žīvit*, *žēt*;

pored:

dōniti, *iznīti*, *slōmiti*, *rāditi*, *šīšati*, *žāliti*, *živiti*;

b) *dōć*, *ić*, *dīć*, *pōć*, *nāć*, *sāć*, *sīć*, *sīć*, *dić*, *ulīć*, *imīć*, *užēć*;

pored:

dōći, *nāći*, *līći*.

U Fonetici je ukazano na glasovne promjene koje zahvataju i oblik infinitiva, tj.: suglasnički skup: *-st* se, često, uprošćava: *pās*, *īs*, *izis*, *ūgris*, *pōjis/pōis*, *prēs*, *mīs*, *sīs*, *zāsīs*.

U tom poglavlju je konstatovano da se i na ovom području sreće infinitiv na *-ni*, umjesto očekivanog *-nu*. Primjeri tipa: *dīgnit(i)*, *mākmit(i)*, *krénit(i)* ili žive sami ili se javljaju naporedo sa onima na *-nu*.

Na osnovu prikupljene građe za bosansko-hercegovački dijalektološki atlas danas se može reći da su oblici na *-ni* vrlo česti u govorima Bosne i Hercegovine. Ta će pojava biti osvijetljena posebnim kartama, za atlas, a ovdje samo konstatujem da je u preko pedeset mjesta zabilježen takav oblik. Uz to tamo ima i potvrda sa „slogotvornim” *n*: *dignti*, što, opet, upućuje na izvorniji lik sa *-ni* i redukciju neakcentovanog samoglasnika *-i*. Naš govor, bar tako se zaključuje na osnovu moga materijala, ne nudi potvrde za ovakav lik infinitiva. To je i shvatljivo. Ovdje, inače, redukcija samoglasnika nije izrazita pojava.

I Banović iz Zaostroga nudi sličnu situaciju. Istina, tu se daju samo oblici „krnjeg” infinitiva: *rvat se*, *skočit*, *uvalit*, *naudit*, *čīnit*, *nosit*, *kopat*, *odit*, *satrit*, *poplašit*; *probost*, *uzest*, na jednoj strani, i: *uvuć*, *doć*, *ić*, na drugoj strani.

Banović, isto tako, nudi samo oblike sa infiksom *-ni-* od glagola treće Beličeve vrste: *krenit, obrnit, privrnut, crknit, okrenit, niknit* (isp. o ovim glagolima kod mene: Glagoli tipa *krenuti-krenem* JF XXXV, str. 141—145).

I u Imotskoj krajini su uopšteni supinski oblici infinitiva, Šimundić je kategoričan u tvrdnji da su tu „svi inf. bez krajnjeg *-i*” (str. 144). Tu, čak, imamo prenošenje krnjeg oblika, bez *-t*, i na glagole tipa: *dat, donit*. Šimundić, naime, bilježi i ovakve primjere: ja ću *da* njemu, mi ćemo mu *doni* jaketu, ti ćeš ga *uvati* na guvnu, dite će *voli* svoju baku; kao i: *češlja se, izuva se, naladi se, smija se* (op. cit. 144). Ovakve oblike infinitiva, čak ni u futurskim konstrukcijama, ja nisam zabilježio u našem govoru, ali ih nalazi Banović u Zaostrugu (op. cit. 185, ispod teksta).

Imotska krajina, isto tako, ima „pretežno” oblike na *-it*, kao: *bubnit, maknit* (isto).

I ramski govor ima „uvijek” okrnjenu infinitivnu morfemu: *imat, zaradit, maknut; nać, obać*. Okuka, prema ovoj osobini, dijeli bosansko-hercegovačko područje na dvije polovine: sjever i sjeverozapad sa *-ti* i *-ći*, i jug i jugoistok sa *-t* i *-ć*. U drugu njegovu grupu išlo bi i područje Zapadne Hercegovine. Ja, ipak, ne bih ovdje bio kategoričan. Jeste, krnji oblici su tu česti, ali ne i jedini. Ja sam u više mjesta, uz njih, bilježio i oblike na *-ti* i *-ći*. Upravo zbog toga ja sam i ovdje dao alternativna rješenja. Činjenica je da mlade generacije sve više imaju u svom govoru ovakve oblike, ali je činjenica da ti oblici nisu nepoznati ni govoru starijih.

Istina, ovdje se može navesti i jedan podatak koji nije bez značaja kada je u pitanju oblik infinitiva. Naime, u mome materijalu, koji sam prikupljao na osnovu Upitnika za bosansko-hercegovački dijalektološki atlas, našlo se potvrda i sa morfemom *-ti, -ći*. U zabilješkama, van Upitnika, takvih oblika je znatno manje. To bi govorilo da informator, kada daje odgovore na postavljena pitanja, može ponuditi i puni oblik infinitiva, ali kada priča, ti oblici su znatno rjeđi. Ova pojava nije ni nova, ni neobična. Ako pogledamo, inače, sudbinu kraja riječi, vidjećemo da je ta pozicija često izložena redukciji. Otuda i u infinitivu ne samo: *radit, doć* nego i *pas, ubos, is, a*, vidjeli smo, u Imotskoj krajini ova pojava ide još i dalje pa se javljaju i oblici bez finalnog ploviva. Prema tome, pojava oblika infinitiva bez krajnjega samoglasnika *-i* može biti ne samo naslijede supina nego i posljedica redukcije neakcentovanog samoglasnika u ovoj poziciji. Pošto naš govor ne karakterišu vokalske redukcije, u njemu nema ni oblika infinitiva kakve nalazimo u zapadno-bosanskim i-šća govorima (v. BHDZb. I).

Prezent

Morfološka obilježja prezenta ovoga govora kreću se u granicama koje poznaje ovaj glagolski oblik i u našem standardnom jeziku, tj. obilježje 1. lica sing. je *-m*, 2. *-š*, 3. *-Ø*, 1. l. mn. *-mo*, 2. *-te*, 3. *-u, -ju, -e*. Dakle, tu je: *vezem/n-vezu, rvem/n/-hrvem-rvu/hrvu, dignem/n-dignu, čujem/n-čuju, pišem/n-pišu, znam/n-znaju, nosim/n-nose/cv. -u, držim/n-drže, ev. -u*.

Odstupanja od sh. standarda mogu se ogledati u promjeni konjugacione skupine u ovom govoru u odnosu na standard ili, pak, u nekim fonetskim izmjenama za koje ne zna naš standardni jezik. Tako imamo:

1. Glagol *moć(i)* u prezentu pored *mògu*, istina rjede, u 1. l. sing. ima i *mòrem/n* i *mòšem/n*. Po tom obrascu, prirodno, idu i ostali oblici: *mòreš, mðre, mðremo, mð-*

rete, ali u 3. l. pl. je *mògū*. U Stud, Vi, i Gor. bilježen je u 1. l. sing. samo standardni oblik *mògu*, ali i tu u 3. l. sing. *mòra*.

Oblik negacije je, po pravilu: *nè morem/n* i *nè merem/n*. Svi ovi oblici javiće se na cijelom području ZH, mada njihova upotreba ne mora biti u svim mjestima podjednako intenzivna.

2. Prema *rêst(i)/rês(ti)* prezent je: *rêstem/n-rêstū*.

3. Od gl. *ić(i)* prezent glasi: *īdēm/n-īdū*; tako i: *pōdēm/n-pōdū*, *nādēm/n-nādū*; ali je od *is(ti)*: *īdēm/n-īdū*, tako i: *pōjidēm/n-pōjidū*, *īzidēm/n-īzidū*.

4. Od glagola *vřć(i)*, *vřić(i)* prezent je: *vřšem/n-vřšū*, *vřhū/vřū*.

5. Prema *řvat(i)* se imamo: *řvem/n se-řvu se*.

6. Glagoli tipa *tonuti-tonem*, već je rečeno, u ovom govoru mogu imati drugačiji oblik u inf.; prezent ostaje u svojoj konjugacionoj skupini: *klōnit(i)-klōnēm/n-klōnū*, *dignit(i)-dignēm/n-dignū*.

Po ovom konjugacionom obrascu mogu ići i glagoli *dat(i)-dādnēm/n-dādnū*, *pās(ti)-pādnē* (Stud, Vi, Bi, C.G, Or, Vaš).

7. Po obrascu glagola *čiti-čujem*, *biti-bije* ovdje se konjugiraju i neki glagoli koji u standardu idu po Beličevoj VII vrsti: *zrīt(i)-zrījē*, *vřit(i)-vřijē*, *vřijū*. Takvu promjenu ovi glagoli imaju i u nekim drugim govorima (isp. o tome, Naš jezik VIII, 1956, str. 28—36). Njima se ovdje mogu pridružiti i još neki glagoli: *rōditi-rōdijē* (Hu), *slōžit(i)-slōžijē*, *rōdit(i)-rōdijē*, *křstīt(i)-křstijē*, *sāzdrit(i)-sāzdrijē*, *mrīt(i)-mrījē*, *ūmrīt(i)-ūmrije* (C.G), *rōdit(i)-rōdijē*, *křstīt(i)-křstijē* (Zv).

U nekim mjestima bilježio sam: *zdrījat(i)-zdrījē* (K.G, C.G, D.S, Čit, Med), dakle, po obrascu glagola: *grījat(i) : grījē*.

8. U Fonetici je konstatovano da glagoli *zviždati*, *iskati*, *biskati* mogu u prezentu da imaju sugl. skupine -žd i -šč prema standardnim -žd, -št: pa imamo pored: *zviždīm-zviždē* (Vi, Ljub, Bi, Zv), *zviždīm-zviždē* (Gor) i: *zviščīm-zviščē* (Gr), *zviščēm-pūščē* (Stud, Či, Med, Zvir);

tako i: *īščēm/n-īščū* (D.S, Uz, Tr, C.G, Ra, Izb, Or, Vaš, Bij, Vr, Zv, Zvir); *vřščēm/n-vřščū* (D.S); *bīščēm/n-bīščū* (D.S, Uz, Tr, C.G, Ras, Izb); *stīščēm/n-stīščū* (Rad),

uz: *vřštīt(i)-vřštīm/n-vřštē* (Gor, Tr, Či).

9. Prema *štīpat(i)/ščīpat(i)* imamo: *štīpā-štīpajū* (Vi, Ljub, Či, Tr, Stud, Zvir) *ščīpljē se* (D.S).

10. Po obrascu: *zobat(i)-zoblje* ovdje mogu da se konjugiraju i: *kupat(i) se*, *kapat(i)*, *sīpat(i)*, *uzīmat(i)*, *drīmat(i)*, pa imamo: *kūpljē se* (Ljub, Stud, Tr, Or, Vaš, C.G, Vi), *kāpljē* (D.S, C.G, Bi, Bij, Rad, Gor), *sīpljē* (Vi, Bi, Zv, Či, Med), *ūzimljē* (Hu, Či, Zvir, Tr, Stud, Or, Ras), *drīmljēš* (K.G).

11. Ovdje je: *žmūrīt(i)-žmūrī*; *šūšīt(i)-šūši*; *udūšīt(i)-udūši*; *šūtīt(i)-šūtī*.

Neki glagoli Beličeve VII i VIII vrste mogu uopštiti u 3. l. pl. morfološko obilježje -u: *nōsū* (Gr), *žīvū* (Stud, Gr). Kao što vidimo, ova pojava nije tako česta na području Z.H. Uz to valja istaći da se tu javlja i *žīvem/n*, *žīve*, što bi govorilo da su to oblici od gl. *živsti* — koji ja nisam zabilježio, zatim imamo i: *dřžū* (Gr).

Od *pustiti* imamo u prezentu: *pūščēm/n* (Tr); *pūstīm/n* (Vi, Vi, Gor). U Gr je *pūšcat-pūščām/n-pūščū*; od *trčat(i)* prezent je: *třčēm/n-třčēš*, otuda i: *třčū*.

12. Ovdje je: *puhat(i)/puat(i)*: puše; *dřščat(i)-dřščē* i *dřčē* (Ras), zatim: *māž-dit(i)-māždī* (Ras, K.G, D.S, Tr, Bi); *tkāt(i)-tkājē-tkājū*.

13. U Imotskoj krajini imamo sasvim obične oblike na -u: *lěžū, mīslū, nōsū, vīdū, vōdū* (Šimundić, op.cit. 146). U Rami je situacija kao i u ostalim hercegovačkim govorima, upravo tu je morfem -u običan jedino u govoru Prozora. U ostalim mjestima — ne (Okuka, Rama, 109—111).

14. Pored *strīgū, vūkū, tūkū*, mogu se javiti i oblici sa uopštenim palatalizovanim zadnjonepčanim plozivom -k, tj. sa uopštenim afrikatom -č u 3. l.pl.: *pěčū, strīžū, tūčū*. U Rami je „redovno”: *vūkū, vř(h)ū, sīkū, pěkū* (op. cit. 111). U Imotskoj krajini su obični oblici sa uopštenim afrikatom: *pěčū, lěžū* (isto, 146). U Zaostrugu, prema Banovićevom materijalu, preovlađuju oblici sa morfemom -e: *upale, leta, dolaze, čine*.

Oblici prezenta u našem govoru, kao što navedeni podaci pokazuju, uglavnom se kreću u granicama našega jezičkog standarda. Takvo stanje nalazimo i u govoru Drežnice i Rame. To bi govorilo da je u svim ovim govorima, a oni nisu istoga tipa, uobličavanje prezentskih oblika imalo hercegovačko govorno obilježje, upravo, opšteštokavsko govorno obilježje. Prozodijska komponenta, kao što je to konstatovano u odjeljku o akcentima, pokazuju vlastiti razvojni put, ali u vukovskom duhu.

Aorist

Aorist je postojan glagolski oblik u našem govoru. Karakterišu ga fonetske osobine koje inače odlikuju ovaj govor. To znači fonema -h je pristutna u 1. l. sing. samo u govoru Muslimana; sekvence -smo, -ste često glase -šmo, -šte. Prema tome obrazac ovoga oblika ovdje izgleda ovako:

1. sing. -h/-Ø: *sàtrah/sàtra, vīdih/vīdi/vīdo, dāдох/dādo, dīgnuh/dīgnu/dīgo(h)*;
2. 1. sing.: *sàtra, vīdi, vīde, dāde, dīgnū/dīže*;
3. 1. sing., isto: *sàtra, vīdi* (ev. *vīde*), *dāde, dīgnū/dīže*;

1. 1. mn.: -šmo, -smo: *sàtrašmo/sàtrasmo* (rjede), *vīdišmo/vīdošmo/vīdismo* (rj.), *dādošmo/dādosmo, dīgošmo/dīgnušmo/dīgosmo* (rj.); rijetko: *dīgnišmo; krénišmo*.

2. 1. mn.: -šte, -ste: *sàtrašte/sàtraste, vīdište/vīdiste/vīdošte/vīdoste, dādošte/dā-doste, dīgošte/dīgoste/dīgnušte/dīgnuste*;

3. 1. mn.: *sàtrašē, vīdišē/vīdošē, dādošē, dīgošē/dīgnušē*.

Standardne oblike u 1. i 2. l. mn. bilježio sam u: Vi, Gr, Bi, Stud, Ras, Izb, ali i tu uz one sa izvršenom asimilacijom.

I ovdje jedan broj glagola može imati dvojaku promjenu: *vīdi : vīde, dīgnū : dīže, dāde : dā, prōdade : prōda, pōginū : pōgibe*.

Distribucija navedenih oblika nije teritorijalno omeđena. Čak se i u istom mjestu, i u govoru istog lica, mogu javiti obje varijante.

I naš govor zna za uopštavanje jednoga oblika za sva lica u sing.: *jā dāde, ōn dāde; jā ōde, tī ōde*.

Sve ove pojave poznate su i susjednim govorima: Centralne Hercegovine, Imotske krajine (Šimundić, *op.cit.* 150), i Rame (Okuka, 112—113), Zapadne Bosne (v. kod mene u BHDZb. III, 168, i objašnjenje za to).

Imperfekat

Naš govor nema u svojoj konjugaciji imperfekat kojim bi se iskazivale trajne radnje u prošlosti. Te radnje se, i ovdje, iskazuju perfektom, prošlim vremenom: *rádija sam u Mostaru; vídila san ga, kúpja je sino*. Jedino je još u upotrebi imperfekat od gl. biti: *bijáše: bĭjáše mi čir puka* (Tr), *bĭjáše tu nakav fijaker* (Ljub), *bĭjáše mi brat mali* (Stud).

Slično stanje nalazimo i u susjednim govorima Centralne Hercegovine. Tako je i u Rami (Okuka, *op. cit.* 113). Ali nije tako i u govoru Imotske krajine. U tom govoru, naime, Šimundić bilježi i ovaj gl. oblik, istina, sa posebnim morfološkim rješenjima, ali, ipak, kao postojan oblik (Šimundić, *op. cit.* 149).

Pisana riječ Lovre Šitovića zna za ovaj oblik. Šimundić navodi više primjera iz Pisme od pakla, kao: *valjadiše, slišaše, hotijaše, ktijaše*. Šimundić tu kaže da je „aorist obično utjecao na imperfekat” u govoru Zapadne Hercegovine, kao i da postoji „morfološki utjecaj imperfekta na aorist”. Ja nisam naišao na takve primjere, a već je ovdje rečeno da se govor Imotske krajine i tom osobinom odvajava od našega govora. Tamo je oblik imperfekta, sa različitim morfološkim rješenjima, postojan oblik. U našem govoru nije takvo stanje.

Futur I

U odnosu na standardni oblik, futur I u našem govoru ima ove posebnosti:

1. Kada imamo konstrukciju: lična zamjenica — enkl. pomoćnog glagola htjeti — infinitiv glagola koji se mijenja, ovdje, po pravilu, ima krnji oblik: *jā ču rádit, mĭ čemo kúpit; ōni će dōč, vĭ čete sác* i sl.

2. Ako se ovaj oblik iskazuje bez ličnih zamjenica, poredak je kao i u književnom jeziku kada su u pitanju glagoli na *-ti*: *rádiću, prāvīčemo, pāšču, imačē, ūješčē, porōnučē/potōničē, umāknučē/umākničē*. Kada su u pitanju glagoli na *-ći*, za razliku od našega jezičkog standarda, ovdje isto kao i kod glagola na *-ti*, imamo sraštanje enklitike sa glagolom koji se konjugira: *dōču, dōčeš, dōčemo, dōčete, dōčē; prōčeš, ičeš, ičemo, sáčemo, náčete, prōčete*.

Ovakve oblike futura I nalazimo i u svim susjednim govorima, i šire od tih meda.

Futur II

Morfološki ni ovaj glagolski oblik ne nudi ništa posebno. Ako se upotrebljava, morfološki je identičan istom obliku u našem jezičkom standardu:

ako būdē trāžijo, dobiće (Tr), *ako būdē pītā, naće* (Stud), *ako būdēš čūrā, imaćeš* (Vi, Gr, Tr, Stud, Čit, Or, Med).

Za iskazivanje ovih glagolskih radnji upotrebljava se i prezent perfektivnih glagola:

ako *uščūvāš*, imaćeš (Gor, D.S, K.G, Zv), ako *uštribā*, doće (Rad, Med, Zvir, C.G), ako *pobignū*, teško tebi (Hard, Or, Vi, K.G, Tr).

I na ovom području javiće se futur II sa infinitivom umjesto glagolskog radnog pridjeva:

ako *būdēš čūvat*, imaćeš (Gor), ako i *būdēš sòvat*, pobiće (Zv), ako *būdēš plàkat*, neću ti dat (Vi), kad mu *būdēš pisat*, pozdravi ga (Rad).

Ovakvi oblici futura II nisu neobični u bosanskohercegovačkim govorima. To će pokazati budući dijalektološki atlas tih govora.

Imperativ

Način tvorbe ovoga gl. oblika u našem govoru je isti kao i u našem jezičkom standardu: *vīdi-vīdite*, *īdi-īdite*, *sīdi-sīdite*, *šūti-šūtite*, *jāmi-jāmite*, *donēsi-donēsite*, *bāci-bācite*, *odīli-odīlite*;

dāj-dājte, *skūj-skūjte*, *čūvāj-čūvājte*, *jāmij-jāmijte*, *pōlij-pōlijte*, *rāzbij-rāzbijte*, *vīrūj-vīrūjte*, *čūvāj|čūvāj-čūvājte|čūvājte*, *pīj-pījte*, *čēkāj-čēkājte*, *sānjāj-sānjājte*;

dāji-dājite, *pōji-pōjite*, *dōji-dōjite*, *krōji-krōjite*.

Primjeri pokazuju da tu nemamo oblika za 1. l. mn. I to nije pojava karakteristična samo za ovaj govor. Za iskazivanje zapovijesti koja obuhvata i govornika, postoje druga jezička sredstva: oblik prezenta, upotreba nekih riječi i sl.: *krénimo*, *naválimo*, *pomòzimo mu*, *bižmo*, *sīdnimo malo*; odnosno: *ājmo ić*, *ājmo rádit*, *ājmo se kúpat*; *da mǎlo sīdněmo*, *da se mǎlo òdmorimo*, *da mu pomògněmo*.

Zajedno sa jekavskim govorima Hercegovine ovdje od gl. *ići* imamo imperativ sa jotovanim plozivom -d: *īdi*, *īdite*, ali, zato, od glagola *ist*, i izvedenih, ovdje imperativ ima oblike bez izmijenjenog ploziva -d: *īdi* (uz -ij), *īdite*, *pōidi|pōijidi*, *pōjidite*, *izīdi*, *nājidi se*. Tako je i u Rami (Okuka, op. cit. 111), ali, za razliku od ramskog govora, ovdje nisu zabilježeni oblici tipa: *otīji*, *nái*, *dōji*, *sáji*, što je i razumljivo. Ramski govor je i-šća gvor, i to arhaičnijeg tipa, a naš je govor i-šta govor, i to hercegovačkog tipa.

I u našem govoru često se uz ovaj gl. oblik javljaju partikule: *stānidēr*, *dōdidēr*, *čēkājđēr*, *pōlijđēr mu*. U mn. ova partikula razdvaja osnovni oblik i lični nastavak: *dōdidērte*, *izádídērte*, *pričekājđērte* i sl.

Potencijal

Ovaj gl. oblik je u dosta živoj upotrebi u našem govoru. Karakteriše ga ujednačenost oblika pomoćnog gl. biti za oba broja i sva lica:

jā bi dōšā, *mī bi dōšli*; *jā bi rēkā*, *vī bi rēkli*; *tī bi išā*, *ōni bi išli*; *štā bi rádija*, *štā bi rádili*; *dī bi sīdija*, *kūd bi hōdija*.

Vrijedno je istaći da ovakvo stanje nalazimo na dosta velikom prostoru naše jezičke teritorije. To već zahvata i naš jezički standard, bar njegovu govornu varijantu. Nije isključeno da se ovakvi oblici prihvate, u skoroj budućnosti, i za standardne, u njegovoj pisanoj varijanti. Jer, istini za volju, oblike *bismo*, *biste* još možemo čuti samo od visokoobrazovanih govornika, i to onih sa jezičkim usmjerenjem. Ostali, po pravilu, idu tu za narodnim govorima.

Okuka je za ramski govor konstatovao i postojanje oblika *bismo* i *biše* (op. cit. 114). U Zapadnoj Bosni samo pisana riječ sa toga tla nudi takve oblike, upravo samo *bismo*, *biste*. Savremeni govor i te zone ima uopšten oblik pomoćnog glagola biti *-bi* za sve oblike (Peco, op. cit. 177—178), ali se u govoru Drežnice javlja: *biše čuvali* (Okuka, *Drežnica*). Takav oblik nije svojstven hercegovačkim govorima.

Radni glagolski pridjev

Pošto je fonetski lik ovoga oblika vezan za fonetiku — u našem slučaju za pojavu oblika tipa: *dòšā, pòšā*, u tom dijelu ovoga rada data je cjelovita slika radnog glagolskog pridjeva u našem govoru (isp. str. 75—92). Zato neće biti neophodno da se to i ovdje navodi.

A kada je u pitanju tvorba perfekta, i za naš govor, kao i sve susjedne govore, karakteristična je upotreba tzv. krnjeg oblika perfekta, tj. upotreba samog radnog pridjeva u službi perfekta. Primjeri tipa: *dòšā Ivan, òtišā Máte, vrátija se Pètar* čine sastavni dio svakodnevne komunikacije.

Glagolski pridjev trpni

Ni ovaj oblik ne nudi ništa neočekivano. Tvorba je kao i u standardnom jeziku morfemama: *-n-na-no, -en-ena-eno, -t-ta-to*. Istina, distribucija ovih morfema ne mora uvijek biti kao u standardnom jeziku, tj. mogu u nekim slučajevima da se u ovom govoru uopšte morfemi *-t-ta-to* prema standardnim *-n-na-no*. Ali, a to treba i posebno istaći, broj takvih primjera je vrlo mali. Tako ovdje imamo:

a) *òprān-òprāna-òprāno, skùhān-skùhāna-skùhāno/skùwān-skùwāna-skùwāno, is-pròbān-ispròbāna-ispròbāno, òtkān-òtkāna-òtkāno, ùbrān-ùbrāna-ùbrāno, dŕžān-dŕžāna-dŕžāno, nàpīsān-nàpīsāna-nàpīsāno*;

b) *nòšēn-nòšēna-nòšēno, donēšēn-donēšēna-donēšēno, sakrìven-sakrìvēna-sakrìvēno, ukràden-ukràdēna-ukràdēno, òsùšēn-òsùšēna-òsùšēno, ispèčen-ispèčēna-ispèčēno*;

tako i: *kùpljen-kùpljena-kùpljeno, slòmljen-slòmljena-slòmljeno, ùškopljen-ùškopljeno, ùrēden-ùrēdēna-ùrēdēno, pòsāden-pòsādēna-pòsādēno, òdìljen-òdìljēna-òdìljēno, nàseljen-nàseljēna-nàseljēno*;

c) *smàknūt-smàknūta-smàknūto, zàbrinūt-zàbrinūta-zàbrinūto, òkrēnūt-òkrēnūta-òkrēnūto, nàpadnūt-nàpadnūta-nàpadnūto*.

Istina, pored ovih glagola, glagola III Beliceve vrste, ovakav način tvorbe trpnog pridjeva mogu imati i neki glagoli koji imaju u infinitivu morfemu *-a*: *dŕžāta* (Gr), *ùdāta* (Či, Međ, Stud, Zvir, Tr, Bi, Vaš, Or, K.G, D.S, Vr), *dāta-dāto* (Tr, Gr, Bi, Gor, Stud, Vi, Hard, Or, D.S).

Znatno rjeđe takav način tvorbe ovoga glagolskog oblika imamo i od glagola sa morfemom *-i* u infinitivu, Beliceva VII vrsta: *sàkrit-sàkrīta* (Vi, Gr), *dònit-dònīta* (Vi, Gr).

Slično stanje nudi nam i centralnohercegovački govor, i Rama. U Imotskoj krajini imamo drugačiju situaciju. Tamo je uz morfem *-ut* običan i morfem *-it*; pa i *-en/-jen*: *bòcnūt-bòcnūt-bòcnjēn, bŭbnūt-bŭbnūt-bŭbnjēn*; uz *dìvēn-dìjēn* tu imamo *idīt* (Šimundić, op. cit. 157). Zapadnobosanski i-šća govori imaju, takode, dosta

produktivne morfeme *-t-ta-to* (isp. kod mene u BHDZb. III). Naš govor, kao što navedeni primjeri pokazuju, i tu je ostao u krugu hercegovačkih govora.

Ako se može suditi na osnovu primjera koje nam nudi Stjepan Banović u svojim Vjerovanjima, tako je i u Zaostrugu: ko od majke *rođen, posvećen, zakopano* blago.

I u Drežnici imamo ovakvu tvorbu trpnog pridjeva. Prema Okuki tu je „morfema *-t* vrlo rijetka ... *povita, prolita*” (op. cit. 23).

Možda je malo neobično što prema infinitivu sa morfemom *-ni*, tip: *pokrenit*, nema novoobrazovanih oblika trpnog pridjeva, kao u Imotskoj krajini. U I.k., kao što navedeni primjeri pokazuju, žive naporedo tri oblika trpnog pridjeva: *bocnut*, što odgovara starom načinu tvorbe; *bocnit*, oblik trpnog pridjeva od glagola sa morfemom *-ni* i tvorbenim nastavkom *-t*, i, na kraju, od iste osnove novoobrazovani oblik morfemom *-en*: *bocni + en = bocnjen*. Moglo bi se pomišljati da se ovaj tip infinitiva širi iz zapadnijih predjela i da je otuda dospio i u naš govor. Ako je tako, onda je razumljivo što u našem govoru nema trpnih pridjeva na *-en* od gl. ove vrste. Vidjeli smo, za takve oblike trpnog pridjeva ne zna ni Drežnica, iako je i tu obično *-ni* u inf. Okuka kaže da je izgleda „češće *-ni* od *-nu* u gl. III vrste”.

Glagolski prilog sadašnji

Mada se rijetko javlja, glagolski prilog sadašnji i u našem govoru ima iste obličke karakteristike kao i u sh. jezičkom standardu:

idūci kući, idūc polako, sidēci, bižec, lēžec, strižuc/striguc, doša je plāčūci, igra-jūci se.

Istina, i to treba istaći, ove oblike sam najčešće dobijao na postavljena pitanja, i to onima koji su završili osnovnu školu. U svakodnevnom govoru oni se rijetko javljaju. U takvom govornom nizu zabilježio sam: *idūci/idūc, plāčūci*.

Glagolski prilog prošli

Ono što je rečeno za gl. prilog sadašnji, može da se kaže i za gl. prilog prošli. Rijetko se javlja, a ako se javi, ima oblik kao i u našem jezičkom standardu:

dōnīvši (Tr, Vi), *rēkāvši* (Bi, Čit, Stud, Vi).

Slično stanje, kada su u pitanju ova dva glagolska oblika, nalazimo i u mnogim drugim narodnim govorima.

NEPROMJENJIVE RIJEČI

P R I L O Z I

Najčešće su u upotrebi sljedeći prilozi:

a) za vrijeme:

dōsad/a/n/na/r/ra, dānas, dōslē/n/na, dōkad/a, izdāvna, izjutra, isprva, istom, jēdnōm, jēdnōpūt, jesēnas, jūtros, kād/a, kāsno, kāsnojē, lītōs, lāni, liti, māloprin/a, nēkad/a, nīkad/a, nōčes, nōču, nōmad, nājutro, nīkad/a, otkad/a, ođāvna, ođāvno,

òjutra, òjutròs, òbnòć, òbdān/òvdān, òlomlāni/òlovlāni, òndā/n/na//r/ra, òtkad/a, òpēt, òslē/n/na, pònovo, pòtlje (!), popódne, popónoć, pròlitòs, prìkučēr, prìko-sutra, prìkolāni, prìkodāna, prìja, ràno, rànije, rìtko, rìdē, sad/a/n/na//r/ra, sìnòć, sùtra, spròlića, ùjutro, ùvik, ùrìtko, večēras, vāzda, vrìmenom, zìmi, zìmūs;

b) za mjesto:

āmo, dī, dīgod, dōli/ka//na, dóvlē, dótlē dolēko/dalēko, dē (!), gōri/ka/na, ĩgdi, kùci, kùd/a, nēgdi, nāmisto, nāpolju, nāpolje, nādvōr, nīkud, óde, òdākle/n, òdāvle/n, òdovle/n, òdòtud, òtole, òklēn//na, otrāga, ozāda, òvud/a/n/a, òzgōr, òzdōl/a, sprīda, strāga, svākud/a, svāgdi, svāgde (!), svūgde (!) tāmō/ka/ra/na, túda, túde/na, vōdī, vōde, vāmo/ka;

c) za način:

āsli, āčkōsum, airli/hairli, bīzo, bīžē, čūsto, čisto, drūkčije, dākako, drāgē vōlje, džāba, džābē, gādno, gādnije, gādno, hairli, izbilja, jākako, jāsta, jāzūk, jēftino/|jēvtino/jēptino, jeptinije, mākusz, māšala, malóćak, mǎlo, mǎnjē, mūčno, nāpako, nājposli, nājmanie, nājslabije, nāslade, neòbično/nóbično, òlako, òdāvla, plāho/|plāvo, prāvo, prāvije, pāmetno, pīšice, pròsično, prìkladno, rìtko, ràdo, ràdije, rūžno, slābo, srìtno, sēvāp, vākō, vrūčije, vrìdnije, ùprāv, ūsko, ūkrātko, ūmalo, zgōdno, zgōdnije;

d) za količinu:

dōsta, dōvōljno, čitavo, evlikō, evlišnō, kòliko, malóćak, mǎlo mǎnjē, mlōgo, nēkoliko, ĩkoliko, ĩsta, pūno, svósve, vēle, vīšljē.

Mada sve ove primjere nisam zabilježio u svakom od posjećenih mjesta, a veliki broj jesam, svi su oni prisutni u govoru ispitivanog područja. Svakako, fonet-ske osobine odražavaju se i u ovoj kategoriji riječi. To, drugačije kazano, znači da u govoru Muslimana imamo oblike sa prisutnom fonemom *-h* i da u njihovom govoru nema izdiferenciranih afrikatskih parova.

Uz pojedine primjere ovdje su navođene i moguće partikule, koje prate pri-loške riječi: priloge za vrijeme i mjesto. Ne prati svaki prilog neka od navedenih partikula. To može zavisiti kako od govornikovog raspoloženja tako i od govorne situacije. I ovdje žene češće upotrebljavaju partikule nego muškarci. Svakako je to u zavisnosti od stepena obrazovanja, a i poznavanja govora šire zone. Žene su, naime, u ovim krajevima, sve doskora, bile vezane za selo i kuću. Rijetko se išlo van domaćeg atara — obično na rad ili u preprodaju proizvoda domaće radinosti. Muškarci, pak, s obzirom na teške uslove života, bili su prinuđeni da „idu trbuom za kruom”, kako reče jedan starac. To je učinilo da je njihov govor zapljusnut i osobinama jezičkog standarda, a i osobinama koje su svojstvene nekim susjednim govornim. (Svakako, za našu problematiku uziman je govor žena, kao osnovni govorni obrazac.) Danas je situacija znatno drugačija. I ovdje je nepismenost obilježje prošlih vremena. I ovdje je vrijeme učinilo svoje. Nestalo je one velike provalije koja je doskora postojala između grada i sela. Naravno, sve se to odražava i na govoru.

IZ ZAPADNOHERCEGOVAČKE MIKROTOPONIMIJE

Ovdje se daje jedan broj mikrotoponima do kojih se došlo na terenu. Jasno, spisak nije potpun. Do takvog popisa se dolazi dužim i upornijim radom. Uz to, potrebno je da se naide na lice koje dobro poznaje kraj i koje želi da pomogne. Ali, i ovo nešto malo podataka može poslužiti kao polazni materijal za dalja prikupljanja mikrotoponima na ovom području.

Trebižat:

Nàdljūže, Sm̀rdelj, V̀rba, D̀p, Àslanovac, Tikvēšuša, Kòmun, Jēževine, Džē-
nerika, Lòpata, Paràdžik, Kòrdovina,

Studenci:

Lúke, Ml̀nište, Lìvade, Dràle, Nùgā, V̀ukovine, C̀rkvine, Parcēli, M̀ere,
Kājtašovina, V̀akup,

Radišići:

Kràuzovac, Trinovac, Stàrac, Njìva, Kabànice, Gòrice, Písak, Č̀uprija, Ml̀-
nica/Ml̀nca,

Rasno:

Bāšča, Njìva, V̀aganjac, K̀čevina, B̀log, Rupètina, Stàja, Pòlje, K̀rgača, St̀p,
Poprikuša (ali: paprika), C̀rni st̀b^p, P̀ćine, Pòtkrājnica, Vlājina, D̀ubokovac,
Làtica, Kùlaševa lāzina, V̀elikā ljūt, Mālì v̀rtlić, V̀elikì v̀rtlić, Novina, Ŭmci,
Dògrēblja, Dòc̀rkvē, V̀elikì d̀olac, Kòsmaj, Zagràdinje, Podglāvica, Gāće,
Rìpište, V̀rtā, Spišulja,

Vranić:

Lājica, Nòvā ògrada, Meljáljovac, Strūge, St̀denì srnàdò, Ž̀enidrag, Ž̀eni-
drāga, M̀fkē drāge, Múša, Lìpovac, Dòci, Mòkri d̀oci, Tòmilje, Pāvlov d̀olac,
Javòrina, Strānjik, Vrìlo, Kùšanovac,

Vašarovići:

Dócić, Bàrovina, Drāčevac, Mèkā njìva, Gāj, Òbložak, Njìva, Òrašina, Tòrina,

Zvirići:

maale: Š̀ubići, Àrambašići, Petljāri, Drāgani, Pāponje, Lóvrići, Ĭlići, Dòdigi.
njive: Njìva, D̀ubrava, V̀elikì d̀ò, Mālì d̀ò, Vòdenì d̀ò, Sinòkos, Poprikuša,
Rùšće, Zgòn, Kopìnjāvcì, K̀čovina,

šume: Gràbovine, Pàponjina ògrada, Golòvř, Otàrina, Dìvojačkā gòmila, Fiš-
tět (izvor), Parátak-Òtirak, Stùbičani-Òtirak, Ljūt, Pòdljūt, Vâzlagiçi, Krčù-
mājka,

Zviroviçi:

Brìstica, Sèline, Katùnina, Křča, Pèšljuk, Òsobac,

Hardomilje:

Làzine, Dôci, Křčevine, Drăčevica, Pòdūmci, Pránjine drăče, Žèrnica, Lòvrēc,
Kùstorovača, Dùgolaze, Dăupovina.

Tekstovi:

1. Prija smo mi imávali pòdosta òvácā. Svě smo sěbi préli i plěli. Lípo je mlíko od òvácā, a i vùně je bílo, pòdosta. Okó vuně imā dōsta pòsla. Pŕvo se ostrížū òvce, òperě se vùna, pa se ùndā tō mētně na gārgaše. Da se izgargāšā i izgrebēnā. Òndā se izvlāčī vùna i mēcē na kùdilju da se oprédě prēda. Prēda se mōtā nā klupka i jōndā se prédě.

Od mišině se prāvē mijovi, a mōre i bēkina. Od bēkině se kròji òputa i òpute òpānci. Mijovi su se prāvili od kòzjě kòžě, a mōre i òd jareta, òd jārca. Mī smo u mijovima gònili gròžde i víno.

Ako òčeš da tkājěš, ùndā vùnu i krpètine odnèseš ū boju, da se òboji. Ùndā donèseš kùci, pa ū klupko. Òsnujě se i nāvijě. Ùndā se uvědē na stānu pa se tkājě. Tkājě se svě: serdáde, tórbe, klāšnje-muški bi nòsili šālvare od klāšānjā.

Imāmo mi rāstikě. Dōsta je sādimo, ali sāmō mī stārī. Mlādī vòlē da kúpě, vòlē kúpiti gòtovo. Mī bi prija sādili svāšta, sādā jòk. Od rāstikě se prāvī svāšta, vārī se čórba. Mōre se mētnut i kumpírā. Lípa je i čórba od kumpírā. Mōre se mētnit i mālo pírniča.

(Čitluk)

2. Mi pròdājemo mlíko dōli ū zādrugu. Džāba ga dājemo. Tāko je. Mlíko ti je, mój brāte, iljadu i pō, a píva pět iljādā. Sādā ti tō skòntāj. Štā je lāšnĵē nāpraviti: mlíko ili pívu. Tribā krāvu nājis pa da ti dā mlíka. Òni su prezòbrazni. Pō trī mīsēca nē plātē mlíko. A jā nēmam plācē. Kāko žívit? Jā tō smídēm rěci. Nēm ti tū lāži. Svě ti je tākō. I jùtròs pítajū žēne zā tū plācu; mlíkār vičē — nē znān, štā ću jin jā. Znādū òni, ali nē vodē račūna ò nami.

Nēka mēni mójē ùnukē. Òni ū tricēm dādū cēdulje. Štā ću š njīma? Nē mereš nī soli kúpiti. Tīlbā, mój sine, krāvu nājis. Dok je nāmi bílo tō u Mostāru, bílo je bōljē. Óvdi je svě nēisprāvno, pa ěto ti.

(Biograci)

3. Pričajū da je bĵio jēdan Tŕčĵin kòji se Krého zvāo. Tō je bílo prija Āustriĵē. Nĵégovo je bílo cilō nāše sēlo. Nĵěmu je svāk dāvā. Ōn je stanōvā ū Trāvniku. Iz Mostāra su išli nĵěmu, tāmō ū Trāvnik. Òndāna, ōn ti je imō hāta, kònja, što ga jāšĵio. A imā je i kúlu, nā trī sprāta. Ōn je kŭpijo hāk. Hāk se óvdenāke sāsĵpā. A imā je četĵristo dŭnŭmā zemljē i stòtine òvácā. Sād je svě tō nāše, nāša Kréhovina, nāšegā sēla.

Slučaj je bijo da se zadesijo na silu. Bijo je sâm. Svě je zäključä, ali něko je tō zapälijo. Polètili su pò njegä. Kònj mu se spásija. Kònja su, zäpräv, spásili. Ključì su bìli kòd njegä. Òndäna je òn svě pròdä. Pròdä je cilòm sèlu. Svě. Mì smo tō po isam podìlìli, po isam je pòdìljeno. Ùzō sam ì jã. Òvō je ämbär bijo. Sàda tū imä stō dvädes numérä.

(Krehin Gradac)

4. Lipo se prija glèdō národ. Äjde, mōj bräte. Mì bi pčšle iz Mostára ù trgänje. Nákupì se ti trgáčä dōsta. Išle smo i u Òrtijěš. A ti si iz Ortijěša. Znām jã tãmo sväkū kùcu. Rádìli smo tãmo. Svě se tādä lipo glèdalo. Pošténja je bílo. Bílo je i momáka. Svì smo živìli ko bräca i sèstre. Néma višě dōsadašnjeg, dōsadašnji òbičäja. Ònog pùstčg mládeža.

A kãko se prija pròsilo. Mì se dogòvorimo. Òcemo li — òcemo. Näs dvōje se dogòvorìmo. Ùndä pòdū òtac i dvä strica i još tri — četiri čòvika i dòdū mòjōj mājci. Skùpě se i ämidže, svōjta. Tū bi pòpili kàvu, dāli jim rākiju. Ùndä bi nājstariji pòčeo: Mì smo dōšli, čùli smo, imä ù vās divōjka nã udaju. Ištēm je zà mōga sina. Mōji bi rēkli: Nè znāmo štä òna mīslì. Zvācemo je. Pítacemo je. Ùndä bi cūra dōšla. Fìno se upítala. Poljúbila ù ruku. Štā trážite? Kō, òna nīšta nè znā. Kad jōj òvì kážū, òna bi: nísam pítala òca i mājke. Ako òni dājū, jã òcu. I tākō.

(Dobro Selo)

5. Stūdēnci su dōbili ìme po Studēncìci. Studēncica je vèlikä rika. Òna je ùvik lādna. Lìti, zìmi. Òna imä četiri vrìla. Imä ù njōj i pàstrmkě. Břza je vòda. Ùlìvā se u Trebìžat. Tū je prìrodnì pād. Mì imāmo vòdu sa Kājtažovině. Čítavo pòlje se mòre tòpit. S motórin se mòre i priko tēstě.

Eto něšta zìdēm. Ako bñdē naopòsun, vāljaće. Mětnija san dāske, za šälovänje. Dòtirä sam i blòkove. I sìn mi je tū. Nek rádì. Bòljě tō vet da nēkud idē. Nije lako kō ú vō vrìme imä vèlik imétak. Néma kō da rádì. A svě zòvě. Tribä rádit, kãko nè tribä. Štā ćeš ìs?

Òklēn ste ròdon? Šta vñ rádite? Lipo je óvdi. Sàmo tribä rádit. Imä san ti jã dōsta i šènicē i kokùruza. Gònija san ù mlin, pa razvrstā mèkinje i brášno. Mlìnica je na Úmcu. Nè mere bñt bòljě.

Zdräo ljúdima! Kãko ste, ljùdi? Evo san dòtirä gròžde. Imām nã kolim dōsta gròžda. Mòreš jāmìt kòliko òceš: četiri-pě kílä. Kòliko mòreš. Bìce i vína i rākijě. Da sam imä súdì, bílo bi višě.

Mòre ù nās svāšta uspívat: präsa, kèlj, ràštika, zèlje, grä, bíža. Svě. Imä vòdē i sùnca i nè tribä ti nīšta višě. Dřžě óvdi ljùdi i pò dvì, pò tri kräve.

Jã mīslìn da je ì òn pòginijo. Nìsu mu smìli kázat. A dà šta ćeš. Mòrā se rēc ìstina. Dřžä je gostijónu. Eno dōli. Nìsu stìli da mu kážū. Sìn mu òstā mālì. Òn svě znāde. Mājka mu se sítìla štä je. Mì smo kùmovì. Nè smì se kùmstvo òdbìt. Mīslìn da je i ù vās tākō.

(Studenci)

6. Nije rànije bílo ko säd. Mì smo mògli svì zàjedno živìt: i ròditelji i dìca. Tū se i rádalo i ùmiralo. A säd? Ócu žènu, nēcū dìcē. Kako tō mòre. Dānas nè

valjā národ. Jā sam se vòlila ùdat. Tò je lipo. Ali i rádat dīcu. Išla san jā i ù planinu. S pištóljom san jèdnōn gánjala po planīni nákvē ajdúke, štā li. Nísan dála ná se. Svāšta san ti jā rádila: kōpāla, ōrāla, kūvala. Mī smo prija imali ognjište. Jēsi li vīdijo ognjište? Kad imā krūa, mōre se i rádit. Nēka krūva, dok je krūva, nije glādi. Tāko kážū nāši stāri. Ōvā mladārija ništa nē čūvā.

Tò mi je rōdijāk. I jōni su išli ù planinu, u Vrān. Jèdnōc k mēni dōdū nēkē Ròmice. Ōcē vūnē. Nātīrali mī ōvce, a znāš, ōvcam se mōrā dávat sō. Brē soli nē mogū nī ōvce. Kā san jīn dála, okrénušē léda i ōdošē. Bīja je sā mnōm i pōkōjni Grgo. Imāla san līpōg zvonāra.

Nē valjā brāšno ako je za pòsikom. Ù mlinici. A bivalo je: posīci mlin pa tō nāmi dādni. Nās tō zápalo. Mlīnice su ù Kravici, kod vōdopāda. Ōn je bīja u dój-njōj, a mi u górnjōj mlīnici.

Prija je vākō bílo: kōjā je cūra imāla vīšē momākā, ōnā je poštēnijā. Mōmci bi bírali po plēmēnu. Mōj dēdo bi rēkā: glēdāj ōklēn čēs se oženit. U grābovinam se prija sàstajalo. Mōmci bi dolāzili, mī čúvale ōvce, i tākō. Tākī su bíli ōbičāji.

(Zvirici)

7. Óvdi se nājvīšē sādī dūvān; jēcam, šēnica. Bílo je i ajvána. Nēšto je pō-kripālo. Bōlēs dōšla i ù zemlju. A kako dūvān rādāj? Závisi ōd godinē. Ako je sūša, slābo. Što se tičē vōdē, slābi smo. Nīkī su próbali k Miletini, de izvirē Stūdēncica.

Mēni je sedandēsēt sēdmā. Mōre se ódat. Jā san pētō gōdište. Smētām li jā vāmi? Jēdan je dōlazijo. Trāži bājāmā. Imāmo mi bājāmo. Mōre bājam bīt do osāmnēs mētārā visok. Vīši su bājami vet trišnje. Slātki su ōvī, a imī i gorkúnā. Oni su dōbri ka se kōnj rāzbolī. Dāš mu mālo i ōdmā će propīšat. Tò je kō lik. Tò su nam stāri ōstavili.

(Zvirovici)

8. Jā san se rōdila óvdi. Jā san šestō gōdište. Dvajesdēvētē san se ūdāla. Ka sam malēšna bíla, igrala san se z dicōn. Bīja je tū i jēdan mōj rōdijāk. Lōžili smo vātru. Tū mi se kōtula zapālila. Jēdva su tō ūdunuli. Mōgla san svā izgōrit. Jā se stāla krívīt, te ōni pritfēi i pōlivāj vōdōn, i tākō se tō zavřšilo.

Mī kážēmo tētkā, tētak, dājidža, dajīnica. Imā ūndā brātić i brātāna, sēstrić i sēstrāna. Imā ūndā rōdijākā i rōdicā. Svē je tō ko vāmīlija.

Imāvali smo i mī pōdosta ōvācā. Ūni imādu i dānas. Ī jā san čúvala ōvce. Tīrali smo ji i nā planinu. U pamēti mī je ōstalo kā smo išli nā planinu. Tāmo smo ōstajali pō tri mīsēca. Od mlīka smo prāvili sīr, kājmak. Vāko se tō prāvī. Pomúze se mlíko, pa se mētnē u kábā. Kābli su bíli drvenī. U jēdan kábā mōreš vīše ōvācā pòmús. Ako ji vīšē múzū, imā vīšē kāblōvā. Ūndā se mlíko prōcidī. Cidī se kròs křpe. Ima i cītka. Nā cītku se cidī. Ūndā je tō jēmuža. Kad je tō gò-tovo, mlíko se kūvā nā vatri. Bíli su vēlikī kòtli kōji vīšē o kòmoštram nad ognji-štom. Ka se mlíko svārī, tō je varēnika. Ūndā imādu drvenī škípi pa se ù nji rāz-lijē mlíko. Jēs, jēs, škípi su drvenī. Ūndā tū mlíko stōji dō sutra. Sūtra se pōkupī kājmak. Imājū drvenē kāce ù kojē se mēčē sīr i kājmak. Ka se pōkupī kājmak, ūndā se ūsirī. Kājmak je dignūt s mlīka. Kājmak se méte. Trībā ūkupit dōsta.

Méte se u stàpu. Méte se mećájōm. Ōnō mlíko što òstanē, zòve se mlàćanica. A ako se mètnē nà vatru, dōbijē se ūrda, i sùrutka. Ū nās mīsto vòdē pījū sùrutku, a i kiselinu.

Sīr se mēće i ū mijove. Imali smo mī dōsta mījōvā, i sīra i kàjmaka. Ka se mètnē sīr u mišinu, ūndā se pritisnē kàmenom. Da se mǎlo slēgnē.

Mi óvdi kážemo štāp i štēne. Tāmo u Bekíji gòvorē šcāp.

(Radišići)

9. Bīla sam mǎlešna, a dēdo se něšto zanécķō. Đāba, nè dā upálit lámpē, a mēni se vézlo. Štā cú, kŭ cú-mórala sam pòslušat. Tǎki je vǎkat bījo. A znāla sam ti i mǎjku. Bīle smo kòmšínice. A i daide. Svē sam ih znāla. Jǎšta, brǎte. Ōn je ćòsā s mójōm sèstrōm. Đāva je bīla tā mōja sèstra. A sādā sam jǎ òstala sáma. Štā ćeš?

Nēka ste vī mēni dōšli. Poželila sam vās se. Nīt me tī zòveš na telēfōn, nīt dōlaziš. Zabòravijo si me. Kako te nīje stíd! Kako ūćiš ū škōli? E, mój sīne. Ka sam jǎ išla u mējtef, kǎko se òndā ūćilo. Mī smo išli ćètiri gōdine u mējtef. Hòtila sam háfiz bīt, ali mi nīje dǎo bábo. Ī sadā jǎ tō znām. Dòbro pǎntīm. Znām ti, vǎlā, i sadā svǎkoga pòpravīt ako pògrīši. Trībā imat strpjéna kad se ūćī. Nē mere tō nǎbrzinu. Za svē trībā vrīmena.

A kǎko se klǎnjalo? Bògme lípo. Uzmēš àbdes i klǎnjǎš. Trībā da ti je svē ćisto. Ōndā zanijetiš i eto, tǎkō. Bīlo je júdi kōji su išli i na ćábu. Īmā i ū nās hǎdījā. Sād ih je mǎnjē.

Men s ćinī da se dānas pŭno krádē. Prícā mi je jēdan rōdǎk. A dǎ oklē bi se ovlikō grádilo i kupòvalo. Nē znām, brǎte, ali tō nē vajǎ.

Sīcām se jǎ Hǎjrē. Bīla je lípa i pǎmetna. Mī smo se drŭžile, nīkad se nīsmo prirícīle, bōže sǎćŭvǎj. A nīsam je vīdila vīše od ćetēres gōdinā. Ōna òtišla tāmo, jǎ òstala óvdi. A prīja se nīje ovlikō putòvalo. Nīje bīlo nī pǎrā, nī òbićǎjā.

Mój brǎt je bījo ko dōktur. On je svē líćijo trǎvama. Vēlik ti mu je národ dohò-dijo, bōže mój. Svǎkom bi rēkǎ: ćŭpǎj trǎve i prǎvi ćǎjeve. Nēmōj upotrebjávāt biber i pǎpriku. Etō, tō něšto nē vajǎ zǎ zdrǎvje. Nē vajǎ bīti dēbeo. Ī jǎ se ćŭvām da se ne nadēbjām. Sǎmo da mi je bīti zdrǎva. Nē pušim. Dŭši me dŭhān, ònǎj nīkòtīn.

(Vitina)

10. Ljùbuški je pòstā u vrīme Ērceg-Stjēpāna. Ime je dōbija po njēgovōj sèstri Ljùbuši. Tǎkō san jǎ tō ćŭja i zǎpǎntija.

Prīja su óvdi bīle àge. Àge nīsu tīle rádīt pa su zēmlju podílili kmētin. Kmēti su rádīli zǎ njī. Bēgovīn je bīlo lǎko. Svē jim rádīli kmēti. Ōni su iskŭćīli šŭme i tǎkō su dōbili dōbrē zēmljē.

Tŭ je rǎnijē bīla grǎnica. Ēno i sad kalǎurē. Īmā i puškǎrnica. Prīja je svǎkī grǎd imā svòju tvŕdavu. Pa i Ljùbuški.

Mī smo gònili àjvān na īspašu, ū planinu. Gònili smo i tŭdēg ajvāna. Jāmīj kòliko mǒreš ćŭvat. Tāmo ga ćŭvǎj, múzi mlíko, prǎvi sīr, po ćètiri mīsēca. Ūnda se vrǎtiš vǎmo.

(Vašarovići)

11. Lipo je počastit svôga prijatelja i gôsta. A óvdi je ùvik bílo bôgati ljúdi. Īmā ji i dānas. Někī su bogātiji, a někī siromāšnji. Bívalo je ù nās ljúdi kôji su imávali po pedēsēt vólōvā. Svāk je imā svôju šumu. Pa nasíci drvā, dôtirāj kúci i nē bôj se zímē. A bívalo je i óvdi sniga. Jēs, mī kážēmo sníg.

Īšā san i jā ù šumu. Glědā san káko zviri nāsrcū na čòvika, a i káko vādē lěsove iz grôba. Jēs, virē mi.

(Hardomilje)

12. Imā san nákov prišt. Prišt je ka se òprži. A òvō je drùgō. Prištúnila san se. Jěčmen je nā oku. Īz oka kápljē sūza. Nėman ti jā zúbijū a čòvik bez zúbiju slābo mòre i ĩs i govòrit.

Ne kréci ga. Znāš da je ljut iza sàna.

U Dàlmāciji se drugováčijē govori. Mī kážēmo: klěknit, crěknit, mākñit se, pomākñijo se. Tō mi je pričā pòkōjnī òtac. Ōn je dávno ùmrā. Kad ùmrē òtac, pa se mājka ùdā, ùndā ti je tāj njēn muž òcūv. Īmā je i jōn òcūva. Īma san dīcē. I tō ti je dīčinji pòsā.

Píta prātar divōjku na ĩspovīdi: Īmāš li mómka? Īmān, kážē òna. Jěste li se ljúbili? Jā njěgā nisan. A ōn tēbe? Nécū se jā zā nj ĩspovídat.

(Crveni Grm)

13. Káko se sādī dūvān? Pŕvo se sime mētnē ù ćesu. Tō se pōlije vòdōn. Vòdōn se tā ćesa pòlivā svāki drùgi dān. Mòrāš ga glědat i ùvik pòmalo pòlivat dok ĩpucā i ĩsklijā. Ūndā se nāpravī rāsod. U rāsod se mētnē stāri dūbar. Nē smiš mēcat nōvi dūbar, jer će ĩzgòrit. U rāsod se ùmišā mǎlo lúga; lūg se pòmīšā sa rāsodon, sà simenon. Ūndāna se jāmije rašeto i tō se svē pròsijē da svāgdi bŭdē jědnāko. Tribā tō svē mǎlo pòzbit i jòpēt zāsūt dūbrom i òndā ga pòlit i pòkrit. Tribā ga pokrívāt gúnjevima, sačúvat òd leda. I svē tākō dok ne ĩzniknē. Ōndā se zā njega kòpā zěmlja, òrē se. Prija se nabrázgajū línije, pa se kŭcā. Ū tē kŭće se ũspē špírita. Jē, jē, špírita. Ka se zěmlja srēdi, rāsod ù tō prĩspije, ùndā ga trěbā čŭpat, bròjit strŭk pò strŭk i sādīt. Jāmī se sādāč i kākav sŭd' i mētnēš rāsod ũ nj i pòčnēš sādīt. Tribā ga zālīt, i tākō zalívāt da se ne òsŭši. Tribā ga i čŭvat òd' kŭčkē. Ako ga kŭčka pòjidē, trībā prosadívāt. Pònovο se prosādívā ako ga nāpadā kŭčka.

Kad mǎlo naréstē, ùndā se okòpājē. Dòsle je bílo bōlesti, sādā se pòlivā nákvīm líkovima, da ne òbolī. Za njěgov lík su skúpe stvāri. Tākō skúpe da ĩmā nās pòla da ga ne mòremo kŭpit. Někō mòre, někō nē more.

Dŭvān se bĕrē, pa nižē. Pŕvo se bĕrē pòdbirak. Tō je pŕvā bĭr. Ūndā drŭgā bĭr, trěcā bĭr, pa vŕšak. Dŭvān i cvātā. Īmā ōn svōj cvāt. Īmādŭ i zápĕrci. Kad ĩdē cvātāt dŭvān, kážēmo da je sázrĭjo.

Kāt se nānižē, ùndā se šŭši. Najlónon se pokrívā da ne bi kŭša ili ròsa. Ka se òsŭši, òndā se prĭvezujē u kóke. Kad dòdē vríme, i jŭgovina, da mǎlo oměcā, ùndā se zdĕnčī i òtrā na vāgu.

Īmā pŭno klāsā: pŕvā kiāsa je nājbolja. Seljāku nēma krāja. Ūvik rādī. A slābo ga plácājū.

(Rasno)

14. Û nās živē òvē zvirke: òrā, kad ji je pùno kážemo: òrli, jástrēb, sòkò-sòkoli, žúna, jarébica, jarébac, kòsovíca, vrāna, švrāka, lásta, rébac. Tò su tice. Ìmā i golubóvā.

Ìmāmo mī i kokòšijū. Pívac kukùričē, a kòkòš nòsi jáje.

Û šumi živē òvē zvirke: vùk, mèdvđ, mèdvidica, šetka (lisica), zēc — ako ji je pùno, rěkněmo zěčēvi — vīverica, džùdžan. Tāmo ìmā i zmijā, gūšterīcā. Ìmā i daždenjākā i spúzā. Ìmāmo mī i čélā. Lípe su čele. Líp je mèd òd nji.

A kākva dīvēca ìmā? Svākakva: cēr, grāb, jāsēn, crnògrab, rāšēljka (= trensula), drin, rās(t), bris(t), jéla, zòvina.

Od vòca ìmāmo: trišānjā, jābūkā, krūšākā, òrašākā. Nēgdi kážū òrālā, u nas je òrašākā.

Mògū òvdi trišnje. Òne s pròlica zdričajū. Kad je sàzdrila, òndā se bērē. Mòre se prāvit rākija i òd trišānjā. Òne se mētnū ù kacu, da se ùkiselē, ùndā u kòtā i nā vātru.

Lāko ti je s mēnōn. Nīšta nē ištēn. Ako mālo pōjiden, tō je svē.

Ì mī kážemo čerez. Prāvi se òd grožda. Mòre i pěkmez. Prāvili smo i čùpte. Prija je u Ìzbičnu bílo i togā. Já san šěstō gòdište. Dòsta san živíla. Jěsan. Nisan još víd' izgúbila. Tākō mi vāmílija. Mòreš tí i ovō zapísat — kāko je u stāri vākat bílo. Slūšā se stāriji. Mlādi su poštívali sāríje. Dānas, slābo. Nēmōj písat svē. Izlětilo báki.

(Ìzbično)

15. Mī sījěmo šěnicu, ráž, jěcam. Jěcam se žěnjē sřpom. Kad se žito žěnjē, tō je žětva. Ka se kòsi tráva, tō je kòsidba. Prija se žělo sřpom. Šěnica se i rānijē kòsila. Ka se žěnjē, ùndā se prāvē snòpovi. Snòpovi se nòsē na gúvno. Tū ìmā stòžina. Vřše se s kònjima. Kònji vřšū. Ka se vřše, ùnda se plāvi slāma. Triba slāmu isplavit da žito òstanē čisto. Īsplavi se vílama i grābljama. Ùndā se izvadí slāma, gúvno se směte. Měte se mētlōn, dīvenōm. Ùnda se pribācī, ako ìmā vjětra. Plíva idē na jědnu strānu, a žito nā drugū. Žito òstanē, plívu vītar odnēsē. Žito se mēče u žāke. Prija se zvalí arāri. Arāri se prāvē òd kostrēti. Néma vīšē ni kózā ni òvācā. Žāke su kúpōvne, a arāri su dómācā proizvodnja. Ka je žito dōtirāno kúci, tribā ga rēditi. Rēdi se na rašeto. Ùndā se gōni ù mlinicu da se sāmeljē. Û mlinici ìmā mlinār. Òn mēljē žito. Kad je i tō gòtovo, ìmāmo brāšno. Mòre se mlít i na žřvanj.

Òd brašna se kùvā krūv, od kùruzna se prāvi púra. Púra se kùvā u kòtluši ili bronzvínu. Kòtluša je zēmljāna, brònzvin se kùpujē u rādnji. Krūv se pēčē. Kad je ispēčen, mòre se íst.

Ka se prāvi púra, ùspě se brāšna u brònzín, tō vřijē nā vātri. Ùndā se jāmī purnjāk i njíme se mišā. Û našeme sělu se idē mnògo pūrē. Još kad je s mlačānicōn. Mētnē sa mālo māsti, mòre i kājma, i sīra. Štā ko ìmā. Já vòlin i čvārke.

(Vranić)

Bòže mōj, kad smo já i Mára òvce čúvale po Čvrśnici. Pa òndā dòšli k nāma Rākicānci. Svē mōmci ko jěleni. Mōj brāte, nòsē lùle zaklòpače i čibuke vėlíkē. Svī zāvili šāle oko glāvē. I pòčēli nāma zbòrit: „Běli cěte ví cūre s nāma u Rākitno”.

Jā im vičēn: Vīdi momākā i jada. Svē lūla zaklōpača i šāli na pōgaču". Pa ōndā ti jā i Mára izašle na Vēlikī vilīnac. Mī ti tū sīle, kad eto ti k nāma džēndāra. Te ti i jōni sīli da užināvajū. Jāmili nās pītāt: „Ōcete li vi, cūre, slāninē?". Mī jīm vičēmo: „Īdite je vī pō sebi". A ōni se začūdē. Kad¹ počēše is křmetinu, mī skō-čišmo: „Ā, ōcemo i mī tōgā". Ōnda ti nji podlētijo smīj pa nam jāmili dāvat.

Kad je i tō bīlo. Evo mēni je osandēsēt i josan gōdinā. Da mi je sād izāc nā Velikī vilīnac, činī mi se da bi se pomlādila.

(Goranci, Hrvatica).

Bījo čōjek i žēna. Fūkārno su živili. Nīsu imali dēcē za šēs gōdinā. Čōjek ōtišō od žēnē. Žēna ōstala sāma, a nōsēcā. Čōjek je rādijo kod jēdnok gāzdē šēs nēs gōdinā. I, pālo mu nāpamēt da idē kūci. Da vīdi je li mu žēna žīva. Rēkō je gāzdi: „Dāj mi plāti što sam te slūžijo šēs nēs gōdinā". Gāzda mu je rēkō: „Ili vōliš trī dūkata s alālom ili trī tōvara brez alāla". Ōn je rēkō: „Jā vōlim trī dūkata sa alālom". I tākō, jāmijo je tā trī dūkata i ōtišō. Dōšō je u jēdnu kūcu na kōnak. Ū tōj kūci bījo je jēdan dēt. Nīšta nīje zbōrijo. Ōvī je pītō: „Što dēt nīšta nē zbōri". Ōni su mu rēkli da dēt ne gōvorī vanj za dūkate. Rēkō je dēdu da mu progōvorī jēdnu ričē pa će mu dāt dūkat. Dēt mu rēče: „Pōcēs ūjutru. U pūtu će te srēs mūtna vōda. Nēmōj prēlazit što nēcē kōgoč prija tēbe". De mi rēci još jēdnu, dācu ti još jēdan dūkat. Dēt mu rēče...*

(Goranci, Srbīn)

* Ova dva posljednja teksta sam dobio od daka iz škole na Gorancima.

ZAVRŠNE NAPOMENE

Cio izneseni materijal upućuje na zaključak da u Zapadnoj Hercegovini, čiji se govor ovdje opisuje, imamo jedinstven ikavsko-štakavski govorni tip, sa neznatnim unutanjim raslojavanjima. Naravno, raslojavanja ima, ali ona nikako nisu takve prirode da bi se na osnovu njih mogla praviti neka unutarnja podjela ovoga govora. Ja sam pokušavao da napravim nekoliko dijalektoloških karata na kojima bih pokazao rasprostiranje pojedinih izoglosa i to mi nije polazilo za rukom. A nije zbog toga što skoro sve izoglose koje su konstatovane za ovo govorno područje presijecaju cijeli zapadnohercegovački govorni prostor. To vrijedi kako za vokalizaciju sonanta *-l* u finalnoj poziciji sloga, tako i za sudbinu sonanta *-m* na kraju riječi. Istina, nije frekventnost ovih pojava podjednako intenzivna na cijelom onom prostoru — mjesta koja se nalaze bliže Neretvi, to će reći bliže centralnohercegovačkom govornom području, nemaju tako dosljedno izvršene gornje fonetske promjene kao mjesta koja se nalaze dublje u zoni našega govora. To je, uostalom, i razumljivo. Ako bismo išli za tim izoglosama, mogli bismo reći da mjesta uz Neretvu čine nekakav prelazni govorni tip između *je-šta centralnohercegovačkog* i *i-šta zapadnohercegovačkog govora*. Istina, ni ovaj zaključak ne odgovara u potpunosti činjeničnom stanju. Medugorje i Trebižat, npr., koji su bliži, geografski, Neretvi nego Uzarići ili Dobro Selo, nude više potvrda i za *-a* i za *-m > n* nego ova dva posljednja sela. Svakako, ni to se ne smije zaboraviti, i Medugorje i Trebižat se nalaze u južnijim predjelima naše govorne zone, dok su Uzarići i Dobro Selo u zoni Mostarskog blata. A i taj momenat ovdje ima značaja.

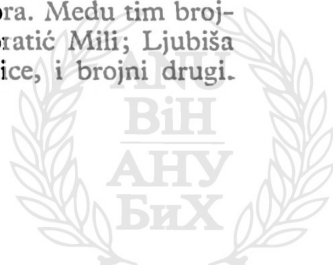
Postoji u granicama našega govora jedno drugo govorno raslojavanje. To je raslojavanje na osnovu nacionalne pripadnosti govornika. Srpsko stanovništvo nije obuhvaćeno ovim ispitivanjem. A nije zbog toga što su Srbi, i ovdje, svi (i)jekavci. O njihovom govoru ja sam znatno ranije dao kraći opis (Jekavske oaze). Među ovim jekavcima ima i Muslimana. I ne samo u Grackoj i Jasenici. Dakle, i njihov govor ne ide u krug zapadnohercegovačkih *i-šta* govora. Uz sve to, kako je i na prethodnim stranicama pokazano, Muslimani, i ove govorne zone, imaju podosta specifičnosti za koje ne znaju njihovi susjedi Hrvati. A te osobine, koje se ovdje javljaju kao diferencijalne na nacionalnom nivou, nije teško objasniti: sve su one konfesionalno uslovljene. Tako, npr., čuvanje fonema *-h* i *-f* u govoru Muslimana, i ne samo ove zone, spada u osobine koje čine govor Muslimana našega jezičkog područja posebnim, upravo, koje karakterišu, bezmalo, govor svih naših Muslimana. Pojava, opet, *-n* mj. *-m* u govoru Hrvata, a za koju ne zna govor Muslimana, datira iz perioda kada su i tu vjerske razlike bile uhvatile dublje korijene i kada je počelo raslojavanje i u govoru ove zone. Činjenica je, naime, da su rezultati svih pojava koje su zahvatale ovu govornu zonu do islamizacije, još uvijek zajednički: refleksi *ě*, vokalizacija sonanta *-l* u finalnoj poziciji sloga, naša jotovanja, a da i

ne govorim o njihovoj štakavštini. Ako je, kasnije, govor Hrvata ove zone bio pod jačim uticajem svoga zapadnijeg susjeda, govor ovdašnjih Muslimana je pretrpio jači uticaj govora koji ne znaju za dva afrikatska para. I to je jedna od osobina koja u granicama ove govorne zone ima nacionalno obilježje. Ali, ti muslimanski govori ovdje su u znatnoj manjini. Vezani su za dvije ovdašnje varoši: Ljubuški i Vitinu. Ta činjenica, isto tako, nije dozvoljavala da se distribucije navedenih izoglosa iskažu na kartama.

A kakva je dalja sudbina i zapadnohercegovačke ikavštine i njenih tipičnijih osobina? Kao što nikakvo proročanstvo nije zahvalno, pogotovo danas, nije zahvalno ni predviđanje šta će biti sa pojedinim govornim tipovima. Ipak se može reći da i ovdje jezički standard nemilosrdno ruši sve prepreke. Jekavština se uselila u svaku kuću. Zajedno sa njom i sve druge standardne osobine: *-o* mj. *-l*, bilabijalno *-m* na kraju riječi, vraćaju se sonanti *-lj* i *-nj* i afrikate u govor Muslimana. Riječju, standardni jezički izraz zahvata i ove govore.

Naravno, neće tako brzo iščeznuti sve odlike zh ikavštine. Njih će biti još podugo, ali ne i čitavog govornog sistema. Sistem već podbro plaća danak vremenu. I možda je ovo bila posljednja prilika da se sakupi sve ovo naše blago i pohrani na hartiji.

Svakako, za ovo što je dato na prethodnim stranicama pored velike zasluge Akademijine, i velike zahvalnosti autora ovoga rada Akademiji za razumijevanje i podršku u radu, ne manja zasluga pripada i brojnim prijateljima koji su mi izlazili u susret na terenu, pomagali da dodem do dobrih informatora. Među tim brojnim pomagačima nalaze se moja braća: Esad i Džemat, moj bratić Mili; Ljubiša Mrkić, iz Čapljine; braća Kosići — Sakib i Alija —, iz Lištice, i brojni drugi. Svima im, i ovom prilikom, od srca hvala.

S U M M A R Y

THE IKAVSKOŠTAKAVIAN DIALECTS OF WESTERN HERCEGOVINA

When we speak of Western Hercegovina we are having in mind the region west of the river Neretva, within the borders of SR Bosnia and Hercegovina. The dialect of this area is not uniform. Namely, we distinguish two dialectal types: ikavskoštakavian and ikavskoščakavian. The ikavskoščakavian dialect was studied by M. Šimundić in the scope of the Imotska krajina and Bekija dialects (ANUBiH, 1971), while the ikavskoštakavian dialect of this area has been described in the present paper.

The paper covers the development of this part of Hercegovina from the arrival of Slavs to the Balkans till the modern times. The explanation of ikavskoštakavian dialect is given. The author argues that the štakavian dialect was primary in this region, that this segment of the što-dialect had been a part of other štakavian dialects, especially of the Hum dialect, while the present šćakavian regions belonged to the Mediaeval Bosnian state. The border between the present štakavian and šćakavian dialects coincides for the most part with the borders of our mediaeval states.

The Western Hercegovina dialects followed the path of other štokavian dialects in their evolution. At first, their development went parallelly with the dialects of the East-Hercegovina type, but, since 14th century there has been a stronger influence of western dialects: reflections of the old vocal *ě*, substitution of the sonant *l* at syllable -ends, the destiny of the phoneme *m* in the final position of certain lexeme-types, etc. Nevertheless the main features have remained in the domaine of the Hercegovina-type dialect.

Since this region is inhabited mostly by Croats and Moslems (Serbs are newcomers or inhabit the places previously covered by this author, cf. *Jekavske oaze u Zapadnoj Hercegovini*, JF XXV), the paper indicates the differences appearing between the representatives of the two nations. These differences are reflected in phonetic values of affricate pairs *č-dž* and *č-d*. Croats have preserved phonetic differences between these two affricate pairs. Moslems, as a rule, use only the latter one, the *č-d* pair. In addition, Moslems have preserved the phoneme *h* in almost all word-positions. Their dialect was not affected by the phenomenon of debilabialization of the final *m*. There is also a difference in the respective vocabularies: a great number of Turkish words are still being used by Moslems, while Croats have reduced this number considerably.

Here, as well as in other Serbo-Croatian dialects, dialectal peculiarities recede, pushed aside by the strong influence of the standard language, which is used in schools and by the mass-communication means, so that a diglossy appears: the standard language is used when communicating out of one's village and home, while the dialect is preserved in communicating with neighbours and members of one's household. This is exactly the reason why the author points out the necessity of a more intensive research into folk dialects, in order to preserve what is still in existence but may disappear quite soon.

L I T E R A T U R A

- Banović Stjepan: *Vjerovanja (Zaostrog u Dalmaciji)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XIII, Zagreb 1918.
- Belić Aleksandar: *Dijalektologičeskaja karta serbskogo jazyka*, Petrograd 1905.
- Belić Aleksandar: *O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika*, JF XXIII, Beograd 1958.
- Belić Aleksandar: *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, JF XXIII, Beograd 1958.
- Bjelanović Živko: *Imena stanovnika mjesta Bukovice*, Čakavski sabor, Split 1978.
- Bošković Radosav: *Refleksi grupa tj, dj, tvj, dbj, stj, zdj (sk^e, zg^e) u dijalektima Južne i Jugozapadne Istre*, JF XXVII, Beograd 1966/67.
- Brozović Dalibor: *O problemu ijekavskočakavskog (istočnobosanskog) govora*, HDZb. II, Zagreb 1966.
- Ćirković Sima: *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd 1964.
- Ćorović Vladimir: *Historija Bosne*, I, Posebna izdanja SKAN, Društveni i istorijski spisi, knj. 53, Beograd 1940.
- Ćorović Vladimir: *Der Dialekt von Mostar*, Archiv für sl. Philologie, knj. 29, Beč 1907.
- Ćorović Vladimir: *Prošlost Hercegovine, Mostar i Hercegovina*, Beograd 1937.
- Dedijer Jevto: *Hercegovina*, SEZb. knj. XII, Beograd 1909.
- Finka Božidar: *Čakavsko narječje*, Čakavska rič, I, Split 1971.
- Ivić Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1956.
- Ivić Pavle: *Die serbokroatischen Dialekte*, I, Mouton (1958), S'Gravenhage 1958.
- Ivić Pavle: *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II, Novi Sad 1957.
- Ivić Pavle: *Srpski narod i njegov jezik*, SKZ, Beograd 1971.
- Ivšić Stjepan: *Današnji posavski govor*, Rad JAZU, knj. 196 i 197, Zagreb 1913.
- Jukić Ivan Frano: *Putopisi i istoriski i etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953.
- Jurčević Ivan: *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, knj. 15, Novi Sad 1959.
- Kuna Herta: *Neke osobine jezika fra Lovre Šitovića*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Grada X, Sarajevo 1961.
- Kuna Herta: *Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka*, Sarajevo 1967.
- Maretić Tomislav: *Jezik slavonskih pisaca*, Rad JAZU knj. 180, Zagreb 1910.
- Maretić Tomislav: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka*, Rad JAZU knj. 209, Zagreb 1915. i Rad knj. 211, Zagreb 1916.
- Marković Svetozar: *Jezik Ivana Ančića*, SDZB. XIII, Beograd 1958.
- Miklosich Franz: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Beč 1886.

- Milas Matej: *Današnji mostarski dijalekt*, Rad JAZU, knj. 153, Zagreb 1903.
- Moguš Milan: *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb 1977.
- Okuka Miloš: *Govor Rame*, Svjetlost, Sarajevo 1983.
- Okuka Miloš: *Govorne osobine stanovništva Drežnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. knj. 38, Sarajevo 1983.
- Peco Asim: *Govor istočne Hercegovine*, SDZb. XIV, Beograd 1964.
- Peco Asim: *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine*, JF. XXV, Beograd 1961/62.
- Peco Asim: *Ikavskočakavski govori Zapadne Bosne*, BHDZb. I, Sarajevo 1975.
- Peco Asim: *Govor sela Buće*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. I, Novi Sad 1957.
- Peco Asim: *Jekavske oaze u Zapadnoj Hercegovini*, JF XXVII, Beograd 1966/67.
- Peco Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd 1978.
- Pižurica Mato: *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, 1981.
- Rešetar Milan: *Der štokavische Dialekt*, Beč 1907.
- Rešetar Milan: *Najstariji dubrovački govor*, Glas SANU, knj. 201, Beograd 1951.
- Rešetar Milan: *Najstarija dubrovačka proza*, Glas SANU, Beograd 1952.
- Rešetar Milan: *Jezik Marina Držića*, Rad JAZU, knj. 248, Zagreb.
- Rešetar Milan: *Dubrovački zbornik iz 1520. godine*, SKA, Posebna izdanja, knj. 100, Filozofski i filološki spisi knj. 24, Beograd 1934.
- Rešetar Milan: *Primorski lekcionari XV vijeka*, Rad JAZU knj. 134, Zagreb 1898.
- Ribarić Josip: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata po poluotoku Istri*, SDZb. IX, Beograd 1940.
- Skok Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—IV*, Zagreb 1971—1974.
- Škaljić Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1965.
- Šimundić Mate: *Govor Imotske krajine i Bekije*, ANUBiH, Djela XLI, Odjeljenje društvenih nauka knj. 26, Sarajevo 1971.
- Šimundić Mate: *Jezične osobitosti „Pisme od pakla” Lovre Šitovića* (ljubaznošću autora korišten je rukopis).
- Vaillant Andre: *La langue de Dominiko Zlatarić*, Pariz, 1928.
- Vego Marko: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878*, Čitluk 1981.
- Vuković Jovan: *Karakteristike mostarskog govora, Mostar i Hercegovina*, Beograd 1937.
- Ostala literatura daje se u tekstu.

Knjiga je štampana uz finansijsku pomoć Samoupravne zajednice nauke
Bosne i Hercegovine

Štampa: RO „MINERVA”, OOUR Štamparije, Subotica
Tiraž: 600 primjeraka